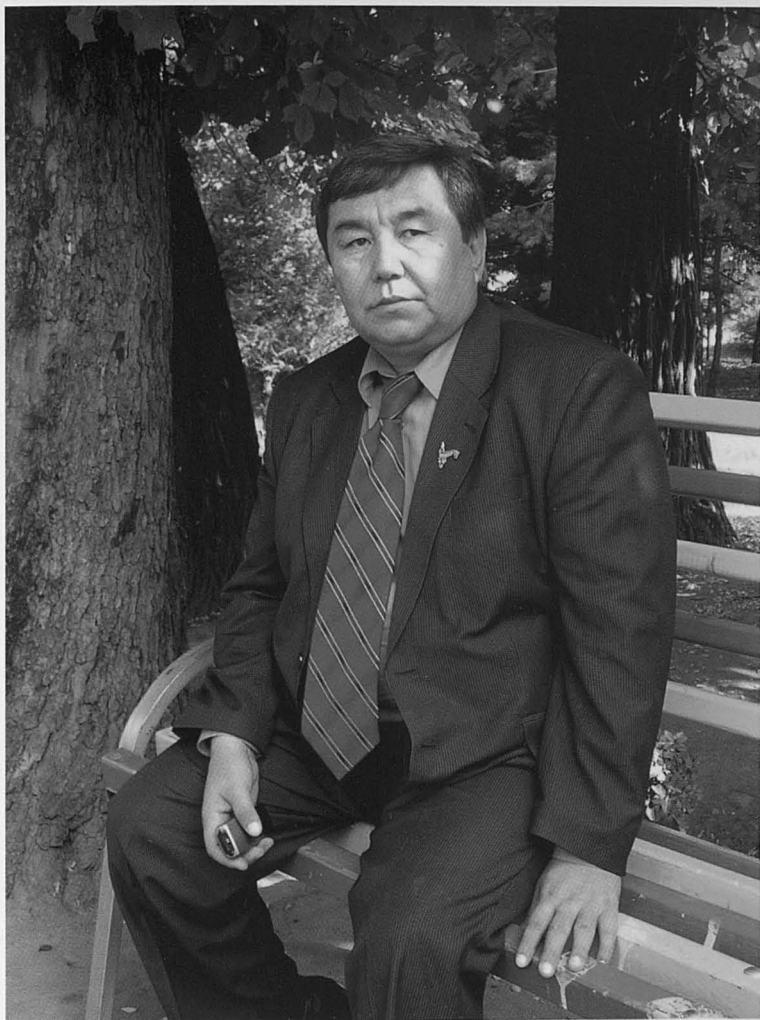

А 2014

79 к

Ғарб
Ҳайроби

3

11 2014/79 к

Ғалым Жайлыбай

ТАҢДАМАЛЫ

ҮШІНШІ ТОМ

Эссе, ой-толғамдар, сұхбаттар және өлеңдер

FOLIANT
БАСПАСЫ

Астана-2014

821.512.122 Жайлыбай 2+

УДК 821.512.122-04

ББК 84 (5 Қаз)-5

Ж 19

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару
бағдарламасы бойынша жарық көрді

Ж 19 Жайлыбай Ф.

Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014.

ISBN 978-601-7568-45-0

Т.3. Эссе, ой-толғамдар, сұхбаттар және өлеңдер. – 3

ISBN 978-601-7568-48-1

Ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иесі Ғалым Жайлыбайдың бұл кітабына негізінен қаламгердің жылдары жазған ел, жер тағдыры, экология мәселелері туралы ой-толғамдары, эсселері, мақалалары топтастырылған. Парасаты, әдебиет өкілдерімен сырласу, руханият тақырыбына дағы мақалалар кітаптың екінші бөлімінде. Ал үшінші бөлімде ақынның кеңестік кезеңде жазылған өлең топтамалары берілген.

УДК 821.512.122

ББК 84 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7568-48-1 Т.3

ISBN 978-601-7568-45-0

© Жайлыбай Ф., 2014

© «Фолиант» баспасы,

КӨНЕ ҮННІҢ КӨМЕЙІНЕН САБАҚТАЛҒАН ЖЫР

НЕМЕСЕ АҚЫН ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙ ЖАЙЛЫ СЫР-ШЕРТПЕ

Өлең-жыр деген өз оқырманының жұбанышы, қайғырса қабырғасын бүтіндейтін, қуанса төрт құбыласын теңестіретін құдірет иесі секілді. Ол да өзінің рухы биік жандарын тапқан кезде ғана өз дәрежесінде көгеріп-көктеп, көңіл деген құйттай мәйектің мән-мағынасын аспандатып жіберетіні де содан болар. Болмаса, адам санасы мен жыр әлемінің арасы домбыраның қос ішегіндей бір-біріне үйлесе кетуі екіталай.

Шынайы жырдың өз өресіне назар салсақ, олар да кәдімгі адам сияқты, кейбір жырлар дара-дара құдай пана боп, өз оқырмандарына жеке жауап беріп жатады, ал қайсыбіреулері топтаса үн қатып, бір заманның, яғни бір дәуірдің тыныс-тіршілігін түбегейлі айқындап, тарихи түп тамырын паш етіп отырғандай әсер тастайды. Жекелеген жырлардың ой иірімі мейірімінді қандыра қанаттандыратыны да бар. Мұның екеуі де ұлы қасиет, бірін алай, бірін бұлай деуге де болмайды. Құдайым тек талқан жегендей, ішінде түйір дәні жоқ әләуләйімнен сақтасын. Бізде ондай жырлардың да неше атасының ұлы бар. Айтағыны жоқ. Тіпті кейде тұшынып оқитын тіркестерді де таба алмай қор болатынымыз да рас. Мұндай тіркестерді және өзіңнің үлкен үміт күтіп жүрген жандарыңнан кездестіргенде, амал жоқ, бас шайқайсың да, осы азамат өзін босқа қинап жүрген жоқ па деп те ойға шомасың. Осындай күйзелістің

үстінде жүргенде өзіміздің «Қазақ әдебиеті» газетінен ақынның бар айтарын сөз орамының ішіне аса шеберлік сыйыстырып, сірескен бәлелердің салқындық самалын сырсырып тастап, өлең-жырдың ішкі мазмұн-мәнді қайма бұздырмастан, өзінің шынайы да ширатпа сәнімен, әрбір сөз көкірек ашар сабырлы да салмақты әнімен, ет-бауыры жаулап алып, ой суатыңа табиғи тыныспен еніп кететін етіп жазғанына куә болып едім. Енді, міне, биыл тағы да сондай үлкен әсерге куә болдым. Алдыңғысы Өтеген Орал ініміздің жырлары болса, бұл жолы не жазса да жанымен, өзі адастырмай таза арымен жазатын Ғалым Жайлыбай жырларына қатты риза болдым.

Бұл ақынның ешкімге ұқсамайтын бұл ғажап арна сәтін болғандығымда шек жоқ («Қазақ әдебиеті», №16, 26 сәуір, 2012 жыл). Ол өткеннің үнін бүгінгінің жырына айдырып жүрген ақын ба деп қалдым. Дәл осыған ұқсаған жолды кезінде қазақтың ұлы ақындарының бірі Әбді Тәжібаев ағамыз жазған еді. Ол кісі бірақ халық жырларын бір шумақтағы алдыңғы екі жолын алып, соңғы екі жол өз ой жүйесінің қаймағын орнатып жазған. Ал біздің Ғал өткеннің ой өресіндегі бір тал алтын тіндей жол мағынасын алып, оны өмір-өлеңінің өрісіне айналдырып, жаңа заман даңғылына ұластырғандай жаңалық ашқан. Бұл жырлар ұлы қасиеті көне үннің күмбірінен, өз көкірегіндегі тар кәсіптің тандырлы тағдырын тас-талқан етіп, халықтық үн даңғылына ілестіріп, қапырықтан қазбауыр бұлтты дар далаңның өңіріне, оның жазира самал өтіне бір-ақ алып шыққан. Ақынның «Бір тал үкі» атты жырын оқып көрейік:

*Гүл жайнап әнге басса гүл-гүл өрен,
Кешеден қалып кеткен бұл бір өлең,
Басында сол қалқаның бір тал үкі,
Үн етіп жел сипаса ұлбіреген.*

*Шемені байланғандай шерге бейне,
Бұл қазақ сезімсізді пенде дей ме?*

«Басында Қамажайдың бір тал үкі...»
Көкеме қосыламын мен де кейде.

Аумасын бір күнінен бір күн мейлі,
Ән салса, қайран көкем іркілмейді.
«Басында Қамажайдың бір тал үкі...»
Үрия үміті боп үлгілдейді.

Белдерден ән ұшырған бетегелі,
Бал еді сол бір күндер, шекер еді.
Басқанда «Қамажайға» ара-тұра,
Көкем де көріктей боп кетер еді...

Бұдан әрі ақынның өз көкесінің ізін басып өскендігін, оның жолындағы небір көтеріңкі көңілдің жолын талай мұңның кескендігін баяндай келіп:

...Адамның уысында тұрмайды арман,
Әуелеп өткен солай жырдай жалған.
«Басында Қамажайдың бір тал үкі...»
Аман-сау алып қайтқан сұм майданнан.

Шырқалса тербелгендей шынар бағы,
Аққудың сұңқылдайды сыңарлары.
Қарғам-ай,
бір тал үкі... –
Жарықтықтың
Жарыққа жағып кеткен шырағданы... –

дейді ақын.

Ақын халықтың «Басында Қамажайдың бір тал үкі» әнінің өресі өз әкесінің әнімен, бар пәледен сақтайтын киелі құдіретке айналдырып жіберген. Былай алып қарағанда, туған жердің құдіретін беретін «Бір уыс топырақ», «Бір жұтым су», «Бір жұтым дем» сияқты құдіретті қуатқа енді, міне, халық әнінің «Бір тал үкісін» алып шыққан. Бұл тек қана бір тал үкі емес, ол

махаббаттың символы, одан қала берді, аталарымыздың әуен әлемінен кейінгі ұрпаққа мәңгілік мұрат етіп қалдырған киелі тынысының сарқылмас қуаты, құты, бағы іспеттес дәрежеге жеткізгені қандай ғажап!

Мен осы өлеңді, тек бұл өлеңді ғана емес, газеттің сол санындағы тұтас шоғырын оқығанда, өзімнің бабаларымның жалғасы, адамзат өмірінің мәңгі өшпейтін өресі екендігімді сезініп, сонау көне дәуірден жалғасып келе жатқан тарихымнан сыр тартқандай сезім ошағына түстім. Және өз бойымдағы жалыны қайтқан шақтың қуатын қайта сезінгендей болдым. Яғни, осы сезім адамзат баласын ешқашанда өлтірмейтін өмір жалғасының жалғансыз бейнесін алдына тартқандай еді. Бір ғана жоғарғы әуен сөзінің, тек әкесінің ғана тағдырына араласқаны емес, бұл жерде бүкіл халқымыздың амандығын сақтап жүрген көненің көмейіндегі мәңгі өлтірмейтін құдіретті беріп отыр бұл жерде ақын.

Енді бірде ақын сол құдіреттің ғажайып көркін сезімге орап, яғни балға ораған күлшедей көмейіне сүңгітіп жібереді, яғни бұл ақынның жалпы адамзат баласының амандығын қорғап жасаған, жан дүниесінің жарығы мен жылуы, қуанышы мен қуаты, әрбірден соң сонау ата-бабасынан тартқан сарабалды сырының өз бойында ойнаған қан тамыры іспеттес әсерге бөлейді. Болмаса, біз «Аспанғау аққуларын» оқиық:

*Көктемнің көз жасындай іркілмеген,
Кеудемде лықсып жатты біртүрлі өлең.
Аспанғау аспанынан аққу көрдім,
Мамығы ақша бұлттай ұлпілдеген.*

*Көгерсе көк теңіздей көгілдір маң,
Көгеріп қайтар, бәлкі, көңіл қырдан.
Аспанғау асқарынан арай көрдім,
Арыңды айдынына шомылдырған.*

*Ақ шуақ апай төсін аймалапты,
Күнін де сағым сүйіп сайға батты.*

*Аспантау алқабынан ару көрдім,
Аршын төс, алма мойын, ай қабақты.*

*Ашылған ай нұрымен ерте гүлі,
Өлке бұл өренінің ер көңілі!
Тәңірі жарылқағыр Тәңіртаудың
Есейген етегінде ерке елігі, –*

дей келіп, ақын өз жырының соңғы түйінін былай береді:

*...Тәжінен Тәңіртауды танып анық,
Жұлдыздай көк төсінде жамырадық.
Аққудың қауырсынын қалам еттім,
Жанымның жарығына малып алып.*

Ақын бұл жерде құтты мекенінің бір бұрышынан сөзбен сәуле шашып, және сол сөздердің тал бойына сол жердің көркін асыл тастай тізбектеп, өзі де сол табиғатқа сіңіп кеткендей үн қатады. Және оны:

Кеудемде лықсып жатты біртүрлі өлең, –

деп сипаттайды. Мұнда ақын өзінің кеудесіне тосыннан келіп ұя салған табиғаттың құпия сырына қанып сөйлеп, қамыға еске алғандай, бірақ өзінің ашық үнін қарлығыңқы пәледен жоғары ұстап, бүкіл қазақы ой мен қазақы пәлсапаның қадірін асырып, кеңістікке атойлап шығады. Ақынның сол кеңістігіне байыздап қалған оқырман көңілі де тосыннан келгендей бір қуаттың жалында ойнап, бір сәт өз халқының әуелеген әуезі мен көркінен көз тұнатын әлемге рахаттана қарайды. Иә, сол кезде ақын өз оқырманын:

*Көгерсе көк теңіздей көгілдір маң,
Көгеріп қайтар, бәлки, көңіл қырдан, –*

дей отырып, «Аспантау асқарынан арай көрдім, Арыңды айдынына шомылдырған» әлемге бөлеп салады. Бұдан кейін мұндай жырды түсіне оқыған жандардың жан-жүрегі қазақ деп соқпағанда қайтсін?

Жалпы, Ғалым ақынның осы топтамасының ұлы ұраны өлең төңірегінде және ол жай өлең емес, өзекті әлемнің өз бейнесін айнытпай беретін тылсым табиғат әлеміне алып бару болса керек. Және осы жырлармен барша Қазақстан табиғаты толықтай бейнеленіп, оған қоса сол табиғаттың төл туындысы – Қазақ деген ұлттың жаратылысына жарасатын құбылыстарды асыл тастай жарқыратып, сан қырынан көрсете білген деуге де болады. Және оның ішке бүккен жан-жүрегінің қатпар-қатпар құпия сырын сезім деген әлемімен астастырып, оның ақыл жетпес даналығын паш еткендей ұғымға ұластырады. Енді бір жағынан, осы топтамада кең-байтақ қазақ елінің ақын қай бұрышын жырласа да, соның тек өзіне ғана тән табиғатын барынша толық қамтуға тырысады және онысы өте сәтті шыққан.

Болмаса:

*Тамылжып тұрған таңда атқан
Жұртыңды көрдім, Бұланды.
Жамырап жеткен жан-жақтан
Бұлтыңды көрдім, Бұланды!*

*Арқада, сонау ақ таңда
Алдымнан өрді көп елік.
Көкшеге бара жатқанда
Көктем боп шықтың көгеріп.*

*Үміттің оты жана ма
Кермарал қырдың көзінде,
Сағыныш түнеп санама,
Сарғайып жүрген кезімде... –*

дей келіп, ақын осы өңір жайлы ойын:

*Көктемнің көріп көк түсін,
Бастап та кеттім бір әнді.
Көңілден ұшқан көп құсым
Көгіңде қалсын, Бұланды! –*

десе, енді бірде:

*Ақырды ақпан тағы,
бөрісырғақ,
Өлеңім, өзегімнің өрісін тап!
Ақ таңда ақбоз мініп арқырасам –
Бөрісырғақ әуені – тегіс ырғақ.*

*Ердім де елесіне осы ақпанның,
Арғымақ ойларыммен қосақталдым.
Ақ боран демін ішке тартқанында,
Ақ әлем, сені көріп босап қалдым.*

*Керуен түзегенде күнге көшін,
Өлкемнің өле сүйгем қыр, белесін.
Өмірі өлеңімнің өртке оранып,
Көңілі көкөрімнің кірлемесін.*

*Ұққаным – әр кеудеде бір қараша,
Бақ түнеп, баршасына нұр тараса...
Ақ боран тозаңымды қағар ма екен
Ақпанда бөрісырғақ сырғанаса? –*

дейді.

Тағы бірде ақын:

*Алтайдың Тарбағатай тұғырындай,
Бұлақтың мамырдағы тұнығындай.
Қара Ертіс, Қайран Ертіс сылаңдайды,
Сұлудың толқынданған бұрымындай.*

*Сайраны сары белдің сағымындай,
Алтайдың алтын құрсақ тамырындай.
Шыңғыстау шырағданын жақты мәңгі,
Қазақтың жанындағы жарығындай.*

*Бір салар анашымның киізіндей,
Келеді көңілімнің күйі үзілмей.
Шығыста қасиетті бәрі-бәрі –
Марқакөл маралының мүйізіндей.*

*Жүгіртіп жүректегі киігімді,
Жырыма іздеп келдім иірімді.
Ақынға төге алмасаң мейіріңді –
«Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді...»*

деп өзінің ақындық назын шырқау биікке көтеріп алатын да қасиеті бар.

Біз жоғарғы оқыған үш жырдың өресінен, біріншіден, бір-біріне ұқсамайтын үш өлкенің табиғатын көреміз. Екіншіден, сол өңірдің өзіне ғана тән мінез-көркін тамаша берген ақын шеберлігіне тәнті боламыз. Үшіншіден, бәріне ортақ алтын арқауындай ақын жырының өлең-тұлпар жалынан жасын ойнатып, тұяғынан от шаштырған әлемін сүйсіне қабылдаймыз. Және сол ұлы топырақтың қасиетін қанатты періштедей үкілеп сөйлеуі ақынның қолтығы сөгіле жырлағанын білдірсе керек – бұл нағыз поэзиямыздың толқынды тұрпатын күлтелендіре тұтас көрсетуі еді. Сөйте отырып, өзінің сүйікті байтақ елі мен жерінің табиғатына бас ие толғанады. Және ол үйірлі сөздің үймелеген илеуіне ұрынбай, әрбір шумақ немесе әрбір жолдарына дейін қан жүгіртіп, қабырғасын қағидамен бекітіп сөйлегенінің өзі, өзі емес, өзге бір тосын қуатты елестеткендей болады. Бір сөзбен айтқанда, бұл жерде ақын өзінің бәйгесіне қатысайын деп тұрғанын сезінгенмен, соңғы мөреге қалай жетіп келгенін байқамай да қалған сияқты:

*...Бесқарағай басынан бесін ауған,
Сені көріп сол кеште есім ауған.
Тағдырыңның, дариға-ай, иесі – жалған,
Елес болып қалады есіл арман.
...Бесқарағай басынан бесін ауған.*

*Жаным, мейлі, жалғанды жалған десін,
Ақ дүниенің аялап арман кешін.
Еркелетіп Ертістің толқындарын,
Бесқарағай басынан ауған бесін.*

*Ай ауысқан, қалқам-ай,
Күн алмасқан,
Мұңайтады жаныңды мұнарлы аспан.
Бұла тұзде бұлдырап бұлан қашқан,
Сен де мені қалдың-ау ұға алмастан!... –*

десе, ақын тура өзін айтып отырғандай. Және әрбір жырының тұрақты тұғырындай қайталанып отыратын бір жолы әрқашан да әр жырының тұтқасын ұстап тұрғандай әсер тастайды. Көкірекке көне дәуірдің көшін алып келген сол ойларының күдіретті қуаты, бүгінгі заман ақынының мәйекті құтысына құйылған көне дәуірдің ұлағатты сөздері мен олардың айналасында өткен уақиғалардың өнегелік өрісі ірге тешкен. Ашығын айтқанда, зерделі жастың жасырын құпиясынын кілтін тапқандай емін-еркін сілтеніп жүре беретінін қайтерсін. Қысқасы, ауызға салғанда жұпар шашып, тіл үйіретін үндінің шайындай көкірек күрмеуін демде ашатын қасиеті осы бір ақынның жаратылысындағы жақұт жырдың қақпағын ашып жібергендей. Содан да болар, бұл ақынның елестей ел кезетін өлең деген пешенесіне жазылған періштесі мұның тіліне бар сақтаған дәмді асын тосып ішкізгендей. Ол кейде Тобылғыжарған боп, кейде Бесқарағай боп, енді бірде Біртал үкі боп немесе Бөрісырғақ болып, Ғалым ақынмен сырласып тұрғандай елестейді. Ондай ізденіс кімнен ұтылсын.

Ұтылуы мүмкін де емес. Өйткені оның өзінің де жаратылысы сол ғой. Одан қалай қашқақтап кете алады, мүмкін емес. Бәлкім, содан да шығар, бұл ақынның жыр ағымы еріксіз еркін кететіні:

*Көктем дегенің – көгілдір арман,
Көгертер кез бұл көңілді қалған.
Сәуірдің айы сәуле шашарда –
Тобылғыжарған, тобылғыжарған...*

*Қыратқа барсам жолыма жақын,
Бұлаққа барсам толып ағатын.
Тобылғыжарған бүршік жармаса –
Тобылғы сынды торығады ақын.*

*Ұқтырған ерте туар айларым,
Алағайларын, бұлағайларын.
Жанымда желген желдірмелерім –
Мамырда өрген Құралайларым.*

*Өтпелі дей ме өмірді жалған,
Көгертер көктем көңілді қалған.
Толғатқан жанның толайым күйі –
Тобылғыжарған, тобылғыжарған...*

Осылай төгілген сөз ағысы табиғаттың өзі жаратқан тобылғыжарғанмен ұласып барып, өзінің көкірегін жарған жыр жолдарының аяулы арнасын ақтарыла табады. Бір сәт байқап көрсек, бұл жерде тобылғыжарған ақын жырының арқауына айналса, керісінше, ақынның өзі де сол тобылғыжарғанның арқауына айналып жүре береді. Сонда ғана ол толғатқан жанның толайым күйі болып шыға келмей ме. Көңіл күй түйсігі тұтасымен дөңгеленіп жырға айналып, адам жанын қозғағандай бір әсер әрі қарай жалғасын тауып жүре береді, яғни:

*Көктемді көр де көшті көр,
Жарқ ете қалған жанары.
Еңкейе біткен ескі жол
Еңіске тартып барады.*

*Жаңбыр мен қары аралас
Өліара кезді көзге ілмей.
Саздауға біткен сары ағаш,
Сағынышын да сездірмей.*

*Аспан мен жердің арасы –
Көктемнің түсі көгілдір.
Көзімнің ақ пен қарасы –
Өзекті жанға өмір бұл!*

*Уақытқа айтпай төрелік,
Тербеліп жатыр текті өңір.
Көктеммен бірге көгеріп,
Көгімен бірге көктегір.*

*Мойныма тағар тұмар ма ең,
Мойылдай екен бұл әлем.
Сен салмай кеткен бір ән мен
Мен жазбай кеткен бір өлең... –*

деген элегиясы адам жанын тербете отырып, мына алдамшы өмірдің бір сәттік рахатын көз алдыға елестетіп, ақын бір өмірді «Құс қанатының астында қысқарып жатыр күндерім» дегізеді. Адамды қапы қалдырып көз алдыңнан бұл бұлдай ұшқан қысқа ғұмырдың тәттілігі мен ащылығын қоса-қабатынан тербетіп, көгілдір дүниенің құшағына күмп еткізеді. Әрине, бұдан кейін біз жоғарыда айтқан «Бесқарағай», «Бұландының бұлттары», «Бір тал үкі», «Бөрісырғақ», «Аспантау аққулары» бірінен соң бірі тізіліп келіп, көз алдымыздан әрқайсысы адамзат пәлсапасының әр тұсынан ажарлайтын

көкірек көзіне ұялаған поэзия әлеміне рахаттана жүзгендей боламыз да Ұлытауымызға бас ұрамыз.

*Ұлытауымның дара шыңында
Ұлтыма біткен бар әлем.
Қараша айының қарашығында
«Қараам-айлаған» қара өлең.*

*Сарыарқа жақта сағым биледі,
Желпініп кейде жел ессе.
Жанымның жалқы жалын күйлері
Дүбірін сенің емес пе?!*

*Арғымағым-ай!
Ар қанаттым-ай,
Аламан көрген ақ таңда.
Жарығы жанда жатталатындай,
Баяны мәңгі бақ бар ма?*

*Тізгінін тарттым қаракерімнің,
Бір күнім аумай бір күннен.
Қарағым-айлаған» қара өлеңімнің
Кекілін сылап тұрмын мен... –*

дегеннен кейін өз-өзінен «Қайран, өмір...» деген сөзді еріксіз еске аласың. Еске аласың да, өз-өзіңнен салмақтана түсесің. Ол салмақ ойдың салмағы еді. Түсінген адамға шошаңдаған жеңілтаптық өмірдің кенеттен кенересіне су жүгіріп, кәллесіне кемел ой ұялап, ортасындағы керенаулықты ысырып тастауға мәжбүр болмақ. Бір қызығы, осының бәрі өткен әлемнің, яғни көне әлемнің сағағынан ұстап, санасының сәулесінен талшықтап алып, оны өз табиғатымен сыпайы жетелеп, жырға айналдырған ақын құдіреті демеске хақымыз жоқ. Олай болса, бұл топтамадағы жоғарғы айтқан жырлардың әрбірінің жүті артыр екендігі айдан анық.

Оның үстіне әрбір шумағы мен жолдары жүгенге түсіп жүдемей, ақынның зергерлік айтқыштығымен ең даладағы еркіндігімен асауланған ойдың арынын ақырын басып, аптыққан өмірдің тарпаңдығын сипай сылып, сүліктей сыландаған тұрпатын мүлт кетірмей жібітіп, көкірек күмбезіне көрікті өрнек орнатып, санаға сап-салқын салмақ түсіре көсілтетін ой-парасаты көрініп тұрғаны аян. Олай болса, біз енді осы ақынның көсілгенде ат тұяғынан от шашқандай ойларының енді келіп адамзат баласының екінші ғұмырына айналатын екінші жалғанмен жалғастырған жырларына да ден қояйық. Бұл – ауыл шетіндегі «Ескі қорым». Ол – әрқашан да естен кетпейтін іргелес ауыл. Ол бізге өте ыстық, әрі сондай бойды түршіктіретін суық өмір. Ол әрі жақын, әрі алыс көрінгенмен, біздің өмірімізден алшақ кетугі тіпті де мүмкін емес. Онда біздің ең асыл да ардақты адамдарымыз және көп ұзамай өзіміздің де жаман айтпай жақсы жоқ деп баратын жеріміз де сол. Сондықтан да оны «Екі дүниенің абад болсын» деген мағынада мақал-мәтелге айналдырып айтатынымыз бар.

Жоғарғы біз айтқан тамаша жырлардың бір ұштығы осы ауыл іргесіндегі ескі қорымға барып тірелмеуі мүмкін де емес. Бұл – әрбір ойлы адамның есті тебіренісі. Біздің ғажап жырларын оқып отырған ақынымыз да ақырындап осы ауылға соғып өтіпті. Былай бағдарлап айтар болсақ, бұған дейін жоғарғы оқыған жырларымыздың бастауы көнеден суыртпақталса, оның аяғы да болуы заңды. Яғни, жалған дүние жырларының бір ұштығы бізді жетектеп апарып, яғни дайындап әкеліп сол ауылға соқтыруы да жөнді. Олай болса, бұл жөнінде Ғалым ақын не деді екен, бір сөт соған назар аударайық:

*Елден хабар, көп болды, естімедім,
Елең-алаң көңілім...
кешкіремін.
Қобыз шалып жатыр ма қоңыр қырда,
Ескі қыстау қасында ескі қорым?*

Ақ дүниеге ұмтылдым төзім қашып,
Қызыл-жасыл әлемге кезімде асық.
Қобыз шалған қыраттың етегінде
Ескі қорым...
Көргенім көзімді ашып.

Сан сапарлар жайлы сан толғадым да,
Тіршіліктің бұралаң жолдарында.
Ұлы сарын көңілде қобыз тартып,
Көшіп жатыр сол ауыл сол қорымға.

Аялаған ақ мекен ұлы арманды,
Саған келсем көз алдым мұнарланды.
Ескі қорым – ескі әні дүниенің
Жалғандығын қайталап тұрар мәңгі, –

дейді ақын.

Жоғарғы жырларды оқытып, әбден дайындап алғаннан кейін ақын өз оқырмандарын өмірдің түйініне бір-ақ түсіреді. Бұл жерде сен шошымайсың, қайта сол қорымнан бір қимастықтың ұштығын көргендей, ол да саған жылыұшырап тұрғандай сезінесің. Өйткені ол қорым болғанмен, қай жағынан болмасын, қол-аяғыңды байлап тастайтын өзекті өркешінді бағаландырады. Бағаландырады да сені алхам-шүкірлікке келтіреді. Сондықтан да одан сен тым алшақтап кете де алмайсың. Өйткені ол саған дейінгі өмір тарихтың түп қазығы және сенен кейінгі жалғасың да, демек, өзіңнің алды-артың да сол, оны өшіріп тастау мүмкін де емес. Содан да ақын бұл өлеңін:

Тіршіліктің айта алсам дұрыс әнін,
Қанаттылар тобымен бір ұшамын.
Қоңыр қырды тербеген ұлы сарын,
Сенімен де бір күні ұғысармын, –

деп түйіндейді.

Қандай астарлы ұғымды беріп отыр. Рас, адам баласы қанша жасасын, бәрібір баратын жері сол қорым. Ақынның айтымында да одан алшақ кету әсте болмайтын ұғым. Ақынның осы топтамадағы жоғарғы жырларының сарыны осыған кеп тіреледі. Ол тек тіреліп қана қоймайды, уақыт өткен сайын өз ауылының көлемін толықтыра түседі. Ақынның айтымынша: «Үркердей боп қалыпты үлкендерім, Ескі қорым үлкейіп, көз алдымда...» Қандай әдемі айтылған! Қорқытып, үркітіп, қарғыс айтып ақырып-шақыру жоқ. Жайма-шуақ өмір ағысы.

Жалпы, бұл өмірдегі көзге көрініп жатқан жайлардың бәрі де оғаш емес – өмір заңы. Шынымды айтсам, ақынның жоғарғы жырларын оқып келгеннен кейін оның «Ескі қорымы» да маған тосын емес, күнделікті тіршілікте етене араласып жатқан әлемдей, бірақ кешегі өзіммен жүрген бір жандардың көзімізге қайта көрінбейтіні ғана өкінішті. Ол өкініштің де өз қағидасы бар. Оны сол көне қорымнан есілтіп қоятын ақынның «Қобыз шалып жатыр ма қоңыр қырда, Ескі қыстау қасында ескі қорым?» дегенінің өзі ескі досым аман ба деген мағынаны паш етіп тұрғандай. Қысқасы, шағын ауылды бөліп-жарудың қажеті жоқ. Жақсы мен жаманы қатар жүрген топырақ ыстық екенін және содан шыққан: «Тіршіліктің айта алсам дұрыс әнін, Қанаттылар тобымен бір ұшамын». Осы қос жолдың астарында қаншама мәнді мақсат жатыр. Иә, ақынның бұдан кейін ауылды аңсауының өзі не тұрады. «Ойласам жүрегімнен жыр атқылап, Жанымда мөлдірейді бір ақ бұлақ» деген сағыныш ақынды жайлап алған. Қарап тұрсаң, осы топтаманың тұтас тұлғасы сол шағын ауылды сағынудан шығып жатқан сияқты. Ал кейде бүкіл Қазақстанның жерін аралап келіп, соңғы нүктесін осы ауылда қойғандай әсер тастайды.

Тіпті, әрі-беріден соң, ақын мен өлең егіз қозыдай ойнап-күліп, бір-біріне тіл қатысып, шабыт деген әлемнің шаңырағын шағын пәлсапаның ошағына айналдырып жібергендей. «Ақын едім сор емес, бақ іздеген, Жағып кеттім жаныңа жаны ізгі өлең» немесе: «Көктемнің көз жасындай іркілмеген, Кеудемде лықсып жатты біртүрлі өлең». Тағы бірде: «Елсізде еңірге»

Ташырап алар. Қозғалып келем дегенді білеміз-ақ, бұл — дегені ақпан теңізінің өзі өзгенімен өзгенімен көткенділігіне ойланды. Ақпан ақынның суреттеу үлгісінің өзі өзгенімен өңдіме болаарлық десеңіз, артық қайтпағанымыз. Ұлттырлықтан да азырақ анықайларды көсітіп алатыр. «Ақынның мылдару ұрттағы, Ташырап күшің көсілді». Немесе: «Екі ақын өзінің бейіт өзіненді, Тірлігің, ақын бұлағым, осы мағалға». Ташырап: «Мүлкіртіп жүрмейтестіңің іміңді, Жырымды өзіңнен өзіңді іміңді».

Шынайы ақынға оңтосы бірдей дегені осы болаар. Ал өңді өзімізді қорытындылай келе, ақынның осы триграммасының соңғы түініндегі жырғын өз де мүлкі алғайық. Ол өзі «Бірақ өңді!»

*Ақынның өзінен білімнен,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Өзінен ақынның білімнен білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең.*

*Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең!*

*Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең?!*

*Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең,
 Кеңділігінің көрінісін білдірсең!—*

де паян қайды.

Асымыкта бұл әлемді — байқалғанда, бүкіл сөзі молламының
өңіры нұқсасы. Шынында, Қамқасын өлкенің бірша қасиет-
лінің түйіні әрі керекшілігінің көзді парлыт, көңілді қойына-
тына керкінің жазылынына десе де болғандай. Үшіншіден, ақын-
ның ашықсыз алып шыққан көкірек жемісінің пері, яғни
жан жарылысының жемісі. Төртіншіден, ақынға Аллаһның
өзі сөйлеп парлыған олжасы. Бесіншіден, бiз жоғарыда айтып
көпшіліктен бiрерінің көңіліне пән жалғыз жырмен өңі-өңі
шындықтайтын үлкен сөйлеп көлісі нұқсасы, яғни көп өлкенің
бiр поқымы, керкініңте, бiр өлкенің оқынды сөйі десе де бола-
ды. Өйткені еркің ақынның көкірегінің ұшқан құсмай жұрты
шындығына көңі — көліс өлеп сөзінің бiрiн өңі өңінің, өңі шыны-
тылып омырғанына құе боламыз. Құе боламыз да бiз де:

*Жидіс өлкен қалынып бiздiңкiн,
Бабур қалып бел алып бiздiңкiн,
Ел қалып оң ақынды ақындыған
Шыны жырдың, дұраме көзiңдiңкiн... —*

деп бiрерінің сөзiсiнаныз. Осы бiр шұмақ жырдың өңі бiздiң
бүлiнiңі таңданы бірша елдіс жарылысының бiр ұсыған
салғандық айтып бiрiң омырған жоқ па? Бұдан не дерiң?
Үңыңар сана, ұсымыр сана табы алмаған жанның арталық
өңі осыны дәлелдейдi. Бұл жырларда дөңір жолдар, қайыр
шұмақтар жоқ, керкініңте, жалғыз бiрерімен ақынның айтылса
да, үңі алысқа жөне өңі ақын көкірегінің пері жалыр. Бiзге сол
пердiң төңіріне қанаар ақын керек шығар.

Осы жерде мен ақылда болған бiр жайды айта келетiн.

Елде сол көзде жасы поқынына ақын бiр Өлкенің деме өң-
кiз болды. Сол кiсi омырған жерде өз қалырларымен бiрге сол
ақылдың ақын анықалғары көліп өз тындайтын. Ол кiсiнің
құмы таңының өң пердiңдi бөлкенің пердiңде омыртып, ақынның
айтып төңірің өңіріңкiнiң, үңі аралығы бiреріне өңікмен өңіп,
омырғанын оңыңмен өңі шыққан быталардың жалғыз құмының
жөліп, омырғанын қанығына өңыңдi омыртып тасып, ашық

есіктің алдына үймелей үңіліп, құлақ қоя тыңдағанын талай көрген едік. Сол ойын балаларының ішінде өзім де бар болатынмын. Сол құдіретті қайта елестеткендей болдым. Ал мына Ғалым інімнің жырлары соншалықты жұмсақ та салмақты айтылғанымен, сонау Өлмесек әкеміздің тәлімді әңгімесіндей алыс-жақын барша оқырманына жететіндей боп елестеді. Және оның жететініне де өз басым кәміл сенем. Лайым, осы інімнің өзінің қазақи арнасындағы осы үні өрістей берсінші деп тілеймін. Сонда ғана бүкіл халқымыз өз арнасына қайта түсер, бәлкім! Елеулі ел болармыз.

Сейфолла ОСПАН

ЖЫЛҚЫ ЖӨТЕЛГЕН
ЖЫЛ...

ЖЫЛҚЫ ЖӨТЕЛГЕН ЖЫЛ...

Ауылға барған сайын жаным жасып, жүрегім жылап қайтады.

– Кісісі қайтқан үйлерге барып, көңіл айтып келейік, балам, – дейді жасы сексеннен асқан байғұс анам. Жылына бірер рет айдын көлін аңсаған аққулар сияқты кіндігіміз кесілген мекенге аңсап жететініміз бар. Қарт анамды, ауыл имамы Қожантай ағаны ертіп, бірінші кезекте қайтқандарды түгендейміз. Әр үйге бата оқыр жасап, құран бағыштап, тізе бүгіп, көңіл білдіріп шығудың өзі бір-екі күнге жалғасады. Елге әр барған сайын солай.

Сарыарқаның сағымды даласындағы Қарағанды, Жезқазған өңірінің жұрты қан түкіріп, у жұтып отыр. Демікпе, қан қысымы, жүрек ауруы дейсіз бе, сырқаттың небір түрі көбейген. Психикалық ауытқуларға ұшырағандар да аз кездеспейді. Біздің ауыл шөлейтті аймаққа жататын Жаңаарқаның Бетпаққа қараған пұшпағында. Осы өлкеде қыршынынан қиылып, ажал құшып жатқандардың саны жыл өткен сайын көбейіп тұр.

Бұл өңірде құдықтардың суы тартылып, аң-құстар қашып, өсімдіктердің түрлері жоғала бастады. Оның астарына үңіліп, сарапқа салып, таразылап жатқан пенде жоқтың қасы. Әйтеуір Арқаның алтын алқасындай өңір шарасыз бір күй кешіп тұр. Заманымыздың заңғар ақыны Олжас Сүлейменов «Невада – Семей» қозғалысын құрып, ажал аранының аузын ері қаратқандай, әлем назарын аударған іс тындырды. Ұлы ақын

ұлы жұмыс жасады. Бірақ қатерлі аймақ Курчатов, Байқоңыр, Абыралы, Дегелең ғана емес еді...

Бетпақтың даласында Талдыеспе, Қызылеспе, Мұңлы-Қулы аталатын өңірлерде орыстың 73, 55 сияқты нөмірленген жасырын геологиялық партиялары ұзақ жыл жұмыс істеді. Олар елсізге қалашық тұрғызып, өздерінің жоспарлары іске асқан соң, әлгі құрама үйлерінің бір бұрауына да тиіспей, келген жағына тайып отыратын. «Бұл жерден уран алады екен...» – деген сыбысты бала күнімізде талай естігеніміз бар. «Біреудің қаңсығы біреуге таңсық» дегендей, әлгі радиация жайлаған «мәскеулік қалашықтардың» үйлерін бұзып, қора-қопсы салып, қыр қазағы мәз болып қалатын.

«Ғарыш қырандарының» бәрі біздің маңайға келіп қонып жататынына мақтанып жүруші едік. Құла дүзге құлаған ракета сынықтарын трактормен сүйреп әкеліп, отын сақтайтын орын жасайтын қолы жеткендер. «Өзі бір отын сақтауға таптырмайтын дүние екен», – деп әкем марқұм да ракета сынығының үлкен бір бөлігін алты қанат ақбоз үйдің қасына орнықтырған. Сол бөлшектің тетіктерін бұрап талай ойнағанбыз. Малшы ауыл қоныс аударған сайын, атадан қалған мұрадай етіп, әлгі «сынықты» сүйрей көшетін еді біздің үй. Ат құлағында ойнаған ауыл баласы ол кезде радиация деген пәлені қайдан білсін? Радиация мөлшерін өздері білгенімен, Сарыарқаны сынақ алаңына айналдырғандар жарияға жар салмайтын.

Бетпақдаланың бір шеті Балқашқа, екінші бір пұшпағы Тұран ойпаты арқылы Арал теңізіне шектесетін кеңістікті алып жатыр. Байқоңыр ғарыш айлағы да таяқ тастам жерде. Осы маңайда бірнеше кеніштер жұмыс істеген. Сол кездің өзінде олардағы радиация мөлшердегіден әлдеқайда көп екен. Оған бір ғана мысал, Балқаш қаласының іргесіндегі Ақшатау кентінде 1990 жылы болған зерттеулер ауа мен топырақтағы радиация нормадағыдан 10 есеге дейін артық екенін дәлелдеген. Бұл аймақтағы радиация мөлшері нормадағы 16-30 мкр. сағат орнына 17-160 мкр. сағатқа жеткен.

Одан бергі 17-18 жыл уақытта радиация мөлшерін анықтап, зерттеуді қолға алған үкімет жоқ. «Алла жар болсын» айтып, жанары жәудіреп дәрменсіз жұрт отыр.

Соңғы он шақты жылдың ішінде «Протон» зымырантасығышы қазақ жеріне алты мәрте құлады. Есеңгіреген ел тіпті мәселенің мәнісіне бойлап, байыбына да бара алмай қалғандай. Ажал аждаһасын қолдануға тыйым салу мүмкін болмай тұр. 1999 жылы Ресейдің «Протон» зымырантасығышы Арқа жеріне екі мәрте құлады. Алғашқысында қасиетті Қарқаралыға улы темір тажал боп жауды. Ол 130 километр аумаққа шашылып, жерге 43 тонна гептил сұйығы сіңіп кеткен, 600 гектар жерді өрт шарпыған, радиация деңгейі сағатына 22 микро-рентгенге дейін көтерілген. Сол кезде Алаштың ардақтысы, ғарышкер, батыр Тоқтар Әубәкіров 6 мың шаршы шақырым жер уланғанын, ал оның қалпына келуі үшін 3 мың жыл қажет екенін айтып, дабыл қағып еді...

Сол жылдың қазан айында Жаңаарқа ауданының 150 шақырым аумағына шашырай құлаған зымырантасығыш бөлшектері елдің құтын тағы да қашырды. Арнайы құрылған комиссия: «60 тонна гептил жерге жетпей, ауаға жайылған, зиянсыз...» – деп жұртты жұбатып, адам сенгісіз қорытынды шығарған.

Содан бергі уақытта ауа мен судың бұрынғыдан бетер ластанып, адам өміріне зиян жасап жатқанын өз деңгейінде не билік, не үкімет айтпай келеді.

*...Кигенде алаңсыз кепті,
Қартым-ай,
ретің сынар:
«Гептилді залалсыз депті,
Өкімет білетін шығар.*

*Қайтейін, асығыс бәрі,
Жөн еді қашық ұшқаны.
Ресейдің құламаса екен
Зымырантасығыштары».*

*Арқам-ай,
Арқаға батты,
Ауыл тұр шайқала жүдеп.
Құрдасым тартады арақты:
– Уды у қайтарады, – деп...*

Бұл – сол жылдары жазған «Сарыарқа. «Протон» құлаған жыл» атты өлеңімнің үзіндісі. Біздің елдің кешегі, бүгінгі суреті. Өмірде шарасыздықтан, дәрменсіздіктен өткен сордың жоқтығын қайран қазақ ауылдары енді ұға бастағандай.

Өкімет айтқандай, гептил залалсыз емес. Гептил – 1-класты улы зат, тіршілікке аса қауіпті. Оның токсиндік, мутагендік және ісік ауруларын шақыратын зиянкестігі бар. Гептильден триозол, метилтриозол, тетрозин, нитрозолдиметиламин, метилгидрозин, формальдегид, сингиль қышқылы сияқты токсиндік заттар түзіледі. Бұлар жер қыртыстарында ұзақ сақталады және өсімдіктердің өсу процесін тежейді.

Ал азот тетроксиді – амил туралы Қазақ ұлттық университетінің физикалық-химиялық зерттеу және сараптау орталығы зертханасының меңгерушісі Светлана Батырбекованың айтуынша, амилдің буы ауаға таралған болса, қышқылды жауын болып жерге қайта жауады. Егер гептил адам организміне енсе, 30 секундтың ішінде өкпе, бауыр, миға дейін әсер етеді. Адам организміндегі барлық тканьдар өзгеріске ұшырайды. Орталық зертханасының зерттеуі бойынша, жер қыртысына сіңген гептильдің көлемі тым үлкен болса, жер асты суына қосылып, бағытын горизонт бойынша өзгертуі мүмкін. Бұл жер асты суы арқылы гептил ұзақ қашықтыққа тарап, республиканың мүлде күтпеген аймақтарынан шығуы мүмкін деген сөз.

Өткен жылдың қыркүйек айының 6-жұлдызында Байқоңыр ғарыш айлағынан ұшырылған Ресейдің «Протон-М» зымырантасығышының Жезқазған қаласынан 80 шақырым жерге құлауы елді аз дүрліктірген жоқ. Және бұл жолғы апат Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың сол өңірге сапарымен тұспа-тұс келді. Яғни, көктен күл-паршасы шығып жерге құлаған ресейлік зымыран Елбасының жеке өміріне қауіп төндірген.

– Егер Президенттің сапары барысында ол бағытқа зымыран ұшатын болса, оған дереу тыйым сала алатын құқымыз болуға тиіс, – деді жедел жиын ашқан Премьер Кәрім Мәсімов. – Айтудың өзі қорқынышты, «Протон» дөп Мемлекет басшысы іссапарда болған Жезқазғанның іргесіне құлаған. Бұған біз неге жол бердік? 80 шақырым деген ғарыштық биіктікте үш-ақ сантиметр ғана ғой.

Премьер Мәсімов дегбірі қашып, таусыла сөйлеп еді сонда.

Шынында соңғы апаттың салмағы бұрынғыларынан әлдеқайда ауыр сияқты елестеген. Жоғарғы жақ алашапқын болды. Апаттың зардаптарын жою жөніндегі жұмыстар басталғандай еді. Үкіметтік комиссияны сол кездегі Төтенше жағдайлар жөніндегі министр Виктор Храпунов басқарып, ілешала құзырлы комиссия Жезқазғанға ұшып келген. Оның құрамында Қазақстан Республикасы Ұлттық ғарыш агенттігінің төрағасы Талғат Мұсабаев, оның орынбасары Еркін Шаймағанбетов, Ұлттық қауіпсіздік комитеті экономикалық қауіпсіздік департаменті бастығының бірінші орынбасары Марат Әділханов бастаған, тағы басқа бірнеше беделді ведомстволардың басшылары болған.

Ресейдің «Протон-М» зымырантасығышы Байқоңыр ғарыш айлағынан қыркүйектің 6-сы күні 04 сағат 43 минутта «Джей Си Сат-11» ғарыштық аппараты арқылы ұшырылғаннан кейін ілешала, яғни 135 секундта апатқа ұшыраған. Сол мезгілде зымырантасығыштың бағында 649 тонна гептилдің 218 тоннасы қалуы керек екен. Осы удың қоршаған ортаға, адамға зиянын сараптау мақсатында дереккөздері Ресей мен Қазақстан жағынан бірігіп, 300-ге тарта маманның жұмысқа кіріскенінен ел-жұртты хабардар еткен. Әр жерден 96 сынама алынып, Мәскеу, Алматы зертханаларына жөнелтілген. Зымырантасығыштың негізгі үлкен бөлігінің құлаған жерінде аумағы 44 метр, тереңдігі 18-20 метрдей үлкен қазаншұңқыр пайда болған. Көргендердің айтуынша, бұл жер Қаракенгір, Сарыкенгір өзендері, Есқұла су көзі, Кеңгір су қоймасынан қашық емес...

Әйтеуір содан бері де бірнеше айдың жүзі ауды. Бәрі баяғыша. Жоғары жаққа қараған алаң да алаң, алаң жұрт...

Үкіметаралық комиссияның жұмысы сыбырқұйымшақтанып барып біткендей. «Протон» құлап, көктен у жауғанда еліміздің эколог мамандары Қазақстан жағына кемі 36 миллиард теңге шығын келді деп бағалаған. Кейін екі ел арасында құрылған үкіметаралық комиссия 7 миллиард 404 миллион теңгені алақан жайғызып, «аһ» ұрғызып әрең бергелі отыр. Үкіметаралық комиссияның бірлескен хаттамасына қаңтардың 8-жұлдызында қол қойылып кеткен. Еңірегенде етегің толса да енді бәрі кеш. Құжаттың аты құжат, мөрдің аты мөр.

Комиссия қорытындысымен Мәжіліс депутаттарын хабардар еткен Төтенше жағдайлар вице-министрі Валерий Петров: «Зымыранның құлауынан қатты бүлініп, ауылшаруашылық мақсатта пайдаланылатын жерлер қатарынан шығып қалған 342 гектар жер үшін Ресей 7 миллион теңге төлеуге ұйғарды», – деді. Осы мәселедегі бағыттардың бәрінде еліміздің есесі кетіп отырғаны анық. Үкіметаралық комиссия мүшелері де, мәмілегерлер де қалың елдің көңілінен шыға алмады. Ресей тарапы қазақ даласына келген экологиялық зардаптарды 178 млн. 435 мың теңгеге, ауыл шаруашылығы өндірісі тартқан шығынды 20 млн. 230 мың теңгеге бағалаған.

Қайыршыға қара бакыр ұстатқандай күй кештірерін білгенде, Үкіметаралық комиссияның не қажеті бар еді? Қалың қазақтың қабырғасын сөккен қайғылы апаттың орыс тарапы үшін жай ғана оқиға саналғаны ма?

Әрине, Парламентте бас көтеріп, қарсылық білдіргендер болмай қалған жоқ. Қатты ашынған қалаулылар Ресейдің гептилмен ұшатын барлық зымырандарының қазақ жерінен ұшуына тыйым салу керектігі жөнінде ұсыныс айтты.

Бізде кейбір апатты жағдайларды жылы жауып қою фактілері де кездеседі. Депутат Ержан Рахметов 2007 жылдың көктемінде Шығыс Қазақстанның Күршім, Марқакөл аудандарында тұрғындардың басына зымыран бөлшектері құлағанын айтты. Ел апат жағдайын бағамдай алмағандықтан жабулы қазан жабулы күйінде қалған. Бұл оқиға жайында Төтенше жағдайлар вице-министрі хабарсызбыз дегендей рай танытты.

– Сексенінші жылдардың соңынан бастап Сарыарқаның сауырынан киіктер жоғалып кетті. Қызылшақа болып табы-

ғымен қырылып жатқанын көзімізбен көргеніміз бар, – дейді Мәжіліс депутаты, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, жазушы Алдан Смайылов.

Меніңше, киік қырғынының басы ағамыз айтқан уақыттан ертерек басталған. 1981 жылдың шілдесінде Торғай облысының Жанкелдин ауданында іссапарда болған жазушылар Ақселеу Сейдімбек, Амантай Сатаев, Сейіт Кенжеахметов ағаларымыз «Сарыторғай» совхозының жерін аралап келе жатып, бір сұмдық оқиғаның үстінен түсіпті.

– Құм беткейде сұлап, мың-мыңдап қырылып жатыр екен жарықтықтар. Дала қан сасиды. Шынжыртабан тракторлар ақбөкеннің өлексесін құм астына жасырып әлек, – деп еске алып еді марқұм Амантай аға. Қаламгерлер қанды қырғынның себебін іздеп, сұрау салмаған жері жоқ, бірақ бәрі нәтижесіз болған. Сол кездегі Торғай облыстық атқару комитетінің төрағасы Е. Зарицкийдің өзі олардың бұл мәселе төңірегіндегі сауалдарына жақ ашпаған. Ал бұл сұмдықты көрген ағалар көңілінде «Әй, тегін емес, радиацияның пәлесі шығар...» деген қазақы жорамал қалған. Одан әрі сөз шықса Мәскеудің көтере алмай қалуы мүмкін кез еді ол.

Қалай дегенде де болжам көп, сөз көп. Жанары сол ақбөкеннің жанарындай жәудіреп, өкіметтен қайран күтіп қазақтың қалың елі, қайран жұрты отыр. Жалғыз киік емес, көптеген аң-құстардың, өсімдіктердің түрлері жоғалып кеткенін көнекөздер жырдай ғып айтады.

Ендігі жерде Ресейдің зар қақсатып берген азғантай тиын-тебені жыртығымызға жамау болмасы белгілі. Орыстың зымырантасығыштары құлаған аймақтардағы радиация көлемі шұғыл анықталуы керек. Ел экологиясы жөніндегі кешенді заң қабылдап, оны жұмыс істеткізетін механизмдерді ойластыру – кезек күттірмейтін міндет. Түрлі болжам мен долбардан гөрі ғылыми негізі бар зерттеулер жасап, іске шұғыл кіріспесе болмайды.

Қайталап айтарымыз – қазақтың даласы Ресейдің сынақ алаңы емес. Алла жар болсын!

«Қазақ әдебиеті» газеті.

2008 жыл

АНДАРДЫҢ АРУЫ ЕДІ АҚБӨКЕНДЕР

Ақбөкенді қазақ «киік» деп те атайды. Сахараға сән беріп, жанары жаудырап, мың-мыңдап өретін еді жануар. Көшпелі елдің терісін киім, етін азық, мүйізін пұл еткен ырысы болатын. Сұлу аңды «киелі жануар» деп бабаларымыз тегін қастерледі дейсіз бе? Алаштың ардақты ақыны Сөкен аға:

*Бөкеннен сұлу аңды мен көрмедім,
Өзге аңға жануарды тең көрмедім.
Көздері жаудіреген ақбөкенді
Адамның баласынан кем көрмедім, –*

деп жырлауынан да көп нәрсе аңғаруға болады. Сұлулыққа іңкәр сырбаз ақынның назарын «сары даланың ботакөзі» өзіне аударып, өлең болып құйылуында да заңдылық бар.

Бұдан жүздеген жыл бұрын-ақ киіктер қазақтың шалқар даласын, Еділ өзенінің төменгі бойын мекендеп келді. Өткен ғасырда да бөкендер еті мен мүйізі үшін көп ауланған.

1858 жылы ресейлік аңшылар біздің жерімізден Қытайға 41720 пар киік мүйізін жинап өткізген. Бұл мүйіздерді қытайлықтар дәрі-дәрмекке айналдырып, әлемдік саудада айы оңынан туды. Киікті киелі де қасиетті аң санаған қазақтар мүйізден жасалған дәріні өкпе қабыну, жүрек ауруы, құяң сияқты дерттерге шипа есебінде қолданған. Мал еті ауырлау тиетін науқастар қорытылуы жеңіл деп киік етін жеген. Киіктің тұяғын күйдіріп, оның күлін түрлі жараға жағып, халықтық ем-дом жасаған. Ал ақбөкеннің қанын жылы күйінде сусамыр ауруына шалдыққандар ішсе, пайдалы боларын да халқымыз білген.

Бір кездері бөкендер Орталық және Батыс Еуропаның көптеген елдерінде болды. Қазір киік табындары аз да болса Моңғолия мен Қытай жерінде кездеседі. Соңғы екі-үш ға-

сырда Қазақстанның шөлді және шөлейтті аймақтарында аңдардың айнамакөзі мың-мыңдап өргені өтірік емес. Олар Қарағанды, Қызылорда, Шымкент пен Жамбыл облыстарына ортақ Бетпақтың бедерсіз беткейінде, Торғайдың жазық жазирасында, Орал өңірінде көбірек кездесетін. Қазақтың сағыныштай сарғайған сары даласында жалтармай жол кесетін жайсаңымның өзі еді ғой киіктер!

Ақбөкен шөлге төзімді жануар. Бөкен текелерінің салмағы 45-55 келіге жетеді, олардың 20-25 сантиметрлік мүйізі бар, ал ешкілерінің салмағы 35-40 келіге дейін тартады. Тұмсығы дөңестеу, сирағы қамшы сабындай жіңішке, қысқа қызғылт жүнді бұл жануарлардың ерекшелігі – құрамында улы заттары мен тұздары бар шөптерді азық ете береді. Ғалымдар оның азығының құрамында 13 процент улы өсімдіктер болатынын анықтаған. Мұндай өсімдіктерге шөлейт аймақтарда жиі кездесетін жыланқияқ, шытыр, қызылқұйрық, тағы басқалары жатады. Ал бұл аңның сүйсініп қоректенетін азықтары – жусан, киікоты, қына, бидайық, изен. Қуаңшылық жылдары жайылымдық іздеп, алыс жерлерді кезіп кетеді. Киік – шөл далаға қалыптасқан аң. Олар сағатына 70-80 шақырымдық жылдамдықпен қозғалады.

Ақбөкен, қарақұйрық сияқты жабайы аңдардың төлдейтін уақыты мамыр айы болғандықтан, бұл мерзімді біздің халық «құралай айы» дейді. Осы кезде өмірге келген киіктің төлін «құралай» деп атайды.

Халқымыз ертеде киелі аңдардың төлдеуіне ерекше мән берген. Ақсақалдар осы кезеңде аңшы жастардың қақпан құрып, садақ асынып аңға шығуына тыйым салған. Жаңа туған киік баласының әсемдігі мен нәзіктігін қазақ сұлулықтың символы деп танып, қыз балаға Құралай есімін берген.

Әрісі Сарыарқа, берісі Шу өңіріне кеңінен тараған «Құралай сұлу» аңызын осы жерде айтпай кетуге болмас.

Құралай қыз өзі айттырылған бай баласына шығудан бас тартып, сүйген жігітімен Сарыарқадан қашып, Шу бойына келеді. Су жағасына барып, жуынбақ болған сұлуды қамыс арасынан шыға келген жолбарыс жарып өлтіреді. Қапыда қалған

көз көзің қолыңды еткіп алып, саялы — өзеннің оң жағындағы қыратқа асұлап жерлеген. Өзенне қайғы түскен күйің өзің де жерге өседі. Құралай сұқудың бейнесі қазіргі Мойынқұм ауданындағы «Қамқалы» совхозының тұсында. Шу өзенінің оң жағындағы қыраттау жерде орналасқан. Оны өзінің үлкендері өзіне бөлсе, көз болған жерде Құралай сұқу аңының қазайтып отырып.

Ақбөкендер — табиғатты ойлағанда, сезімталды ойлағанда. 1974 жылы өсетін бойынша, Қазақстанда 1 миллион 200 мың шамасында ақбөкен болған. Кішілер асқаннан кезде олардың саны өзі өсетін дәйім көбейеді. Кіші табындары 150-200 мыңға дейін жетеді. Ақбөкеннің құралайы бі саяттан сон өзенінің сүйімен қорғанысы да, үш төрт күнде отырып кетеді. Жалындар 1970 жылдардың басында Қарқым мен Арысқұм сияқты өңірлерде жылына 350-400 мың ақбөкендердің қазайтынын анықтаған.

Кішілердің көзінде бір орнынан өзінің орнына ауысуын қорғана да, бұл сұрақты көзге мәнін санағанда. Далапы дүбірлернен, саямды сақарған қызырған өрт қаулап иелге жағсаңдай әсерлесе.

... Табиғаттың өресі, аула дудің көркі, қызық қалының «аңсаң аң» атаған қастерлігі — ақбөкендердің тұрғымы құрып барыды. Әзір өсетін 1975 жылы өзің өзі олардың басына тұрғынға ауалды қайтып тауысмайсың. Жерде де, көзге де, ауада да, суға да өзіңдерің тауырына тақал бол, тікел жасаңдайлар аз болған көк.

Меніңше, шешуі қызық зобалаңдардың басы бұдан да өресіне басталған сияқты. Кішілерге «төңірік» жасағыштар» жанары құралайдың жанарындай жауғаңдаран өзі жұрттың да тауырымын ойлаған аңсың.

Нәрсес өзі мені тұрғында өзі үшін ақбөкендерді арнайы аулайтын шаруашылықтар ұйымдастырылған. 1975-1980 жылдардың аралында орта өсетін аңының өзі менің ақбөкен өзі дайындалып көзге. Оның төркісі де, мүйізі де өзіменің қарыңға ауысып суранып тақал болып отырып. Өзі менің өзіңдерге

қарамада. 1970-1980 жылдар аралығында республика бойынша жылғына 200-250 мың ақбөксен аулықтың. Жидік Ж.Е. Мәжіліс-трлер Советі 1971 жылы 23 қараштада (№657) «Ақбөксенді етүске бола аулауды күшейту шаралары» туралы арнаулы қаулы қабылдаған. Онда жылғына 300 мың ақбөксен аулап, одан алты мың тонна ет алуға болатыны айтылған. (Осы құжудан кейінгі жер-жерде мешенді аң шаруашылығы ұйымдастырыла бастады. Мұндай ұйымдар сол жылдары Ырғыз бес Тосынның аулында, Бетпақтың шөлінде де жұмыс істеген болатын. Әйгілі неміс ғалымы, биолог В. Прикшмек бұл сирек маңдестің мады «Қазақ жеріндегі сарғайыш» деп пандай қарған.

Өткен мазды маусымда Бетпақдаладағы Сарысу өлі маңінен бастап Кенжебай-Самай, Мұшы-Құлы, Бестар, Тал-мәсте мен Қызылеспе деп аталатын елсіз жашаңлы арал-маңым бар. Сағымды сары дала сарғайыш қарсы алды. Өңі жүдеу тарта бастағандай, ата-бабаларымның базарына айналдым, айдынына аққу ұшып, қаз қонған Бозкөл, Шөңтікөл мен Жыңғылдыкөдің табанында су қалмай, шөңі шыққан сорға айналып кетіпті. Сол маңайдың ауасы да жермен тағима, қалай? Бетпақтың жоны өрлі-бөрлі кескен күндерде байқағаным, ана бір жылдары үйірімей мың-мыңдап өретін киіктерді жер жұтқандай. Көңіл теріндегі көркем аң көзден ғайым болған.

– Үш-төрт жылдың жүзі болды, киіктер көзге түспейді. Аңдардың перінтесі ғой, байғұстардың көрмегені жоқ, – деп ауыр күрсінді Жаңазарқа ауданы «Жеңіс» акционерлік қоғамының президенті, Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері Нұрғали Кенжетәев. – Сен оны айтасың, есімдік пен шөптің де бірнеше түрі жоғалып кетті. Қасқырлар үйір-үйірімен малға тиіп құтырып тұр. Осы қорқаулардың өзі қорқу-үркүді білмей бара жатыр ма деп қаламын.

Республика бойынша мал шаруашылығының атақты көш-басшыларының бірі Нұрғали ағамен туған даланың тағдыры туралы біраз пікірлесіп, шөп тәркатысқан едік. Сол кездесуден соң, араға көп уақыт салмай, Нұрағаң да бақидыққа ат-

Еті мен терінің айтқанда, акбөкеннің иіс мүшкілінен өзі адамдық саудада 250 доллар шамасында екен. Ғажәлі де қастерлі етіді қорғаудың кешенді шараларын шұғыл түрде жасама-са болмайды.

Ғасырдың басында да киіктердің құрыш кету қаупі туған. 1919 жылы «Ақбөкен атуды доғару туралы» арнайы Заң қабылданған. Ақбөкендерді қорғау жөніндегі қамқорлық 15-20 жылдан соң-ақ өз нәтижесін берді. Қыркыыншы жылдары ашның бұл түрі көптеген аймақтарда көрік беріп, бұрынғы ме-зедеген даласына орала бастады. Осылай елуінші жылдар-да оның саны бұдан жүз жыл бұрынғы мөлшерге, яғни бір миллионға жетті.

Ғасыр басында ақбөкендерге төнген қатер тағы да қайта ай-налып соғып отыр. Киіктерді құтқару шараларын бүтін баста-маса, ертең кеш болуы мүмкін. Өзіміздің жерімізде тіршілік еткен ая мен күстың жүздеген түрлері мүлде жойылып кетті. Бұрын Қазақстан жерінде тіршілік еткен жабайы сиыр, жол-барыс, терістік бұғысы, құлан мен таршанды кездестіру өте қиын. Соңдай-ақ, қарақұйрық, барыс, қарақал, гепард, қызыл қасқыр, құндыз, қоқиқаз, ұлар, бірқазан, аққу сияқты аң-құстардың да табиғаттың «Қызыл кітабының» қызыл парағына жазылғаны қашан.

Енді киіктер де «Қызыл кітапқа» ене ме?..

*«Қазақстан» журналы.
1999 жыл*

АЖАЛ АЖДАҒАСЫ

Бұл – жазирасында тұлпар жортып, қырларынан қыран ұшқан қасиетті жер еді. Бұл аймақта қызғалдақтар құлпырып, ақбөкендер жол кесетін...

Бала күнімізде ақсақалдар мен бөйбішелердің аузынан «Ахау, Семей!» деп басталатын көңілді әнді сан мәрте естідік. Естідік те, елдігіміздің еншісі, бақытымыздың бесігі секілді аймаққа ынтық болып өстік.

Шыңғыстау – халқымыздың ұлы тұлғалары Абай мен Шәкәрімнің, Мұхтар Әуезовтің туған топырағы. Олар қазақ халқының ғана емес, Ататүрік баласының қасиетіне айналған ұлдар. Енді біздің буынның еншісіне «Ахау, Семей!» деп шалқытпай, көкейімізге көбік кептеліп, «Қайран, Семей...» деп кібіжіктеуді жазса не шара?..

...Семейде 1953 жылғы тамыздың 29-жұлдызында болған тұңғыш сутегі бомбасының сынағын көзімен көргендердің дені әлдеқашан-ақ о дүниелік болып кеткен. Осы сынақтарда бұрынғы Кеңес үкіметі ондаған қаракөздерді «тәжірибе көжегіне» айналдырғанын енді-енді ғана біле бастадық. Шетелдік бір маман осы полигон жөнінде: «Бұл – тұтастай алғандағы Чернобыль мен Хиросима», – деп пікір айтты. Ашық аспан астындағы алып лабораторияға айналған осы аймақ бұл күнде бейдауа, талма, сусамыр, қояншық секілді небір елде жоқ сырқаты бар тұрғындардың мекеніне айналды.

Қатерлі аймақ Семейдің оңтүстігіне қарай 120 шақырым жерден басталып, жалпы көлемі 18,500 шаршы шақырым аумақты алып жатыр. 1991 жылдың тамызында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Семей ядролық полигонын жою жөніндегі құжатқа қол қойды. Шын мәнінде, сынақ 1989 жылдың 13 қазанында «Невада – Семей» экологиялық қозғалысы, оның басшысы – белгілі ақын Олжас Сүлейменовтің

еңбегінің нәтижесінде тоқтатылған болатын. Жабылғанға дейін полигон бес техникалық аймаққа бөлінетін. Олар – екі атом реакторы, екі полигон және ядролық қару қоймасы. Кеңестер Одағы соңғы 40 жыл ішінде 714 ядролық сынақ жасаса, оның 467-сі Семей полигонының үлесіне тиген. Мұнда ядролық қарудың барлық түрлері: атом, сутегі, нейтрон бомбалары сынақтан өткен. 1949-1963 жылдар аралығында еуе жарылыстары, содан соң жер асты жарылыстары сынақтары жүргізілген. Әлем дәрігерлері халықаралық ұйымының сарапшылары осы жарылыстардың барлығының қуаты Хиросимаға тасталған бомбаның қуатынан 2500 есе артық екенін дәлелдейді.

Радиоактивті ұшқындарды жазық даланың қарлы бұрқасындары облыс көлемінен шалғай жерлерге де таратуда. Бұл облыстан тысқары аудандардағы 500 мыңнан астам адам жарылыстан зардап шеккен болып есептеледі. Қазақстанның Семей, Қарағанды және Павлодар облыстарын осы қатарға жатқызуға болады.

1949-1963 жылдар аралығында әскерлер мен ғалым-физиктер бұл өлкенің радиациялық деңгейін өлшеу жұмыстарын жүргізді. Бұл жұмыстар негізінен 300-500 метр биіктікте, самолетке орнатылған арнайы түтікшелер арқылы жүзеге асырылатын.

«Шын мәніндегі кеңістіктегі радиоактивті тозаң жерден 0,5-2 метр аралығында болады. Ал адамдар осы ауамен тыныстайды», – дейді Семей маңындағы орналасқан Қазақ онкология және радиология институтының маман-дәрігерлері.

Жарылыс зардаптарынан адам өлімі жыл өткен сайын көбейе түсуде. Әсіресе балалар арасында түрлі дертке шалдыққандар көп. «Невада – Семей» қозғалысының деректеріне сүйенсек, 1990 жылы осы аймақтағы әрбір 1000 тұрғынның 204-і онкологиялық сырқаттың әр түрімен ауырады. Демікпеге шалдыққандар, ақыл-есі ауысқандар – Семей сынағының нәтижесі. 1990 жылдары мұнда өмірге келген әр 1000 нәрестенің 43-і шетінеп кеткен.

Сондықтан да көптеген балалар мен жасөспірімдер өздеріне қол жұмсауға барады. Мұндай арам өлім мұсылман халықтарының табиғатына жат нәрсе еді. Бұл күнде республиканың барлық территориясы Арал теңізінен Қытай шекарасына дейін радиоактивті қалдықтар қоқысына айналған.

Адамзат өміріне 40 жыл бойы қасірет «сыйлаған» ядролық полигон Семей өңіріндегі Сарыжал елді мекенінің тұрғындарын күні бүгінге дейін тұншықтырып отырғанын көпшілік қауым әлі де біле бермейді. Себебі оның тіршілік атаулыға келтіретін залалдары мен зардаптарын жариялауға кезінде Қазақстанды 70 жыл бойы билеген, қылышынан қан сорғалаған әкімшіл ресейлік империя тыйым салып келді. Жергілікті тұрғындардың улы радиация кесірінен тұқымдарымен тұздай құрып бара жатқандарын ашына да зарлана тілдеріне тиек етіп, жоғарғы жақтағы қолымен көк, табанымен жер тіреп тұрған билік пен бұйрық иелеріне жолдаған арыз-шағымдары уақытында ешкімді де селт еткізбеді. Мәскеудің мәуелі бағының саясында салқын самал жұтып, май шайнап, кілегей түкіріп отырған игі жақсылар қасірет тырнағына ілігушілерге миықтарынан күле қарап, түркі тектес халықтар тағдырына қол қусырып, көз жұмып қарап отыра берді. Тіпті қазақстандықтар болашағының тамырына балта шабылып жатқанына дүние жүзі жұртшылығы қатты алаңдап, сонау қияндағы Америка, Дания, ФРГ, Жапония сияқты басқа да көптеген ірі-ірі шет мемлекеттердің ғалымдары арнайы экспедициялық сапармен келіп, зерделей зерттеп, тереңдей тексеріп, соңғы 1991-1993 жылдардың өзінде Сарыжал өңіріндегі «Шүрек», «Атымтай» атом көлдері мен Атымтай жазығындағы радиация фоны 3000-нан 10000 микрорентгенге жеткенін дәлелдеп бергенде де «өлмесендер өмірем қабындар» дегенді ашық аңғартты. Ажал аждаһасындай аузын ашқан, тірі организм тұлдырын жегі құрттай кеулеген бұл радиация көрсеткіші, шындық алдына жүгінер болсақ, 1945 жылғы Жапонияның Хиросима, Нагасаки қалаларынан кейінгі ең жоғары деңгейдегі залал еді.

Әділдіктен аттап, көз алдындағыны көпе-көрнеу көлегейлеген сайқал саясаттың қолшоқпарларының жымқырма әре-

беттерінің тағы бірі – олардың Семейдің полигон аймағы ретінде белгілі болуы 1949 жылдан басталады деп, беттері бүлікпей жұртшылық санасына өтірік сіңірулері еді. Кезінде өз шаңырағын өзі күйреткен Кеңестер Одағының архивтік құпия құжаттарында әскери басшылар бұл алып аждаһа аймағының картасын 1947 жылы жасап, көбейтіп бастырып, оған Семей, Павлодар, Қарағанды облыстары бойынша 18 мың шаршы километр жерді енгізгені қазір дәлелденіп отыр. Адамды ажал аузына байлап берудің осыдан асқан сорақы «үлгісі» болар ма?!

Ядролық атом жарылысы бара-бара, болашақ ұрпақтар үшін «көрген түстей сағымға» айналуы мүмкін. Бірақ оның жүректерге салған жарасы, тіршілік атаулыға тартқызған тауқыметі мен қисапсыз қырғыны еш уақытта да ұмытыла қоймас. Сарыжал өңіріндегі осындай көріністерді саналы ғұмырында өз көзімен көріп, өз басынан өткеріп келе жатқан сол елді мекеннің заманауи тұрғыны, 75 жастағы қарт Қабден Есенғариннің зар-запасына да бір сәт құлақ түріп көрелік. Ол – кезінде Ұлы Отан соғысына бастан-аяқ қатысқан, еңбек демалысындағы әскери адам. Туған жерінің төсінде болып жатқан ядролық жарылыстардың халыққа қандай зиян келтіріп, қандай азап арқалататынын зерттеуге ерекше ден қойған. Сөйте жүріп талай құпия жайларды көзімен көріп, қайсыбір жасырын құжаттарды қолына түсірген.

«...Біз – сарыжалдықтар, атомның адам баласына, табиғатқа, жалпы тіршілік атаулыға қасірет пен қайғы әкелетінін өмір тәжірибесінен өткізген дүние жүзіндегі жапондықтардан кейінгі екінші халықпыз, – деп жазады ол «Қазақ әдебиеті» газетіне (№3, 21 қаңтар, 1994 ж.) жариялаған «Полигон және мен» атты мақаласында. – Жұртшылыққа мәлім, 1953 жылы 12 тамызда термоядролық сутегі бомбасы Семей полигонында сынақтан өткізілді. Бомбаның кіндік атасы, академик А.Д. Захаров оны ойлап табарын тапса да, кейін өкінішін жұрттан жасыра алмай: «Один мегатонный взрыв – это тысячи безвестных «тихих жертв», – деген болатын. Мәскеу мықтыларының сол жылдары осы «үңсіз құрбандыққа» шалғаны сарыжалдықтар еді.

История везет нас обратно к тем же самым Мамыгу — Печеникбаеву — Алматын өзгөчөдөшкөн аялдарынын ылым-билиминин өзүнө тикештик калыбы менен жакындайт. Бизге карай «жардамга» айткан дыйрдуу мен болды. Бир шешти мен бир шешти ант шешти тырмыш ашумокка аяк талыткылар бөлөк кылашын; бот тийипт, күнүндүзтүрү жанаган электр жарыгы цыканы бир иштейт тын дыйрдылыт жаткандыгына «кузгун» бот тийрди. Ал ар бир жарылыгы мен соң сары жасалдыктардын жана тууганы сөзү менен бастыат, ең кейиген кырыларга дейин дыйрлерге тикешерилүүге жийнедеттеледі. Бирли жарылы бармаган дыйрды дыйрлердин жашына аларга салып, ерксиз атырды. Олардын дыйр менен өң кыан алды, шаша менен, ар бир оң адамнын бир шештин терең менен, ал 2-3 адамнын күчү менен, талык астындагы бөксө менен кесип алыт, тикешерүүге талыкты ады, жергиликті халык булардын не үшүн иштейт жаткандыгынын бей хабар еді. Кейин осы тикешерудің қорытындысы бойынша (Сары жала 243 адам облыстык №4 аурухананын шешти жергиік қарауына бақылауға алынды. Ең бір олардын барлығы өң о дыйр шешік болып кеткен).

Қабден қарияның бұдан арғы айтықандары да шалқы деректер жүзінде өрбиді. Бірде олар — жашылы төрт адам Сары жала ауылдық кеңесінің төрағасы Дәулетбек Жәкәшевтің отылы басына жиналған. Орта аларындағы екі бейтаныс адамның бірі — Алматы өздөшкөн аялының бақтығы, медицина ғылымның кандидаты Бақыя Аппабаров, екіншісі — дыйр Сайым Балмұқанов екен. Аппабаров мәселені төңіретіп қойған. «Біздің сіздерге өскерітей күште арымыз жеткенді. Сары жала халысы ядролық қуаң қылы менен ұшырап отыр. Шәді бір аз жыл өскен соң халық жазылыбайтын дертке ұшырайды. Өмірге келген сөздер ішпен кем, жарым жаны болып қуады. Сондықтан қазірден бастап басқа жерге қоныс аударуларыңыз керек», — дейді.

Расында да, сол кезде мемлекеттік құпия болып сыналғын жолы соң сырын ауыл адамдарына сеніп, ашып айту — Аппабаров пен Балмұқановтың көзсіз еріктері еді. Содан кейін аяқ аудап, облыс парашына «қызыл жағалылар» келіп, үкісі тын тындап, төксеру жүргізуді жасаленеді. Қ. Шәкәтұлының сөзінше

нысанаға алынады. Сол қуғындау Қабденнің ядролық жарылыстарды ерекше ден қойып, мұқият қадағалауына ықыласын арттырады. Себебі «ойран» жасаушылардың бірі – полковник А.Д. Жариков соңғы жылдағы естелігінде 1954 жылы бір атом бомбасының Сарыжалда жарылмай қалғандығы туралы жазған болатын. Онысы рас еді. Қаратышқан қыстағынан 3-4 шақырым жерде қатар-қатар қазылған 5 орға заряд қойып атқан кезде, ортаңғы ордағы жартылай ғана от алып, қалған төрт шұңқырдағы зарядтар жарылмай қалған. Мұны Қабден сол кезде-ақ анықтаған болатын. Олар қазір де сол жерлерде шамамен 50-100 метрдей тереңдікте жатыр.

Тағы бір айтар жай, 1963 жылға дейінгі жарылыс ошақтары онша терең бұрғыланбайтын. Тек 1964 жылдан бастап шұңқырлар 400-500 метрге тереңдетіледі.

1963 жылы көкек айының ішінде Қабден Есенғарин рұқсат қағаз алып, Дегелең тауының Ұялы деп аталатын сайына орналасқан, әскерилер «Г» деп атайтын бөлімшеге барады. Ол кезде Дегелең тауы ешкім баруға болмайтын құпия өңір болатын. Қабденді бөлімше бастығы, майор Иванюк қарсы алады. Тау қойнауында күніне бірнеше рет жасалатын жарылыстан аспанға будақтаған көк түтін Дегелеңді әлденеше күнге көзден таса қылып жатқан кез. Сол сәт тағы бір жарылыс жасалады. Соны пайдаланып Иванюктен: «Штабтың дәл іргесінен жасалған жарылыс ауаға әсер етпей ме?» – деп сұрайды. Ол оған күдіктене бір қарайды да: «Бұл жерде уранмен жарылыс жасауға болмайды. Жарылысты динамит, ең күштегенде, тротил қолдану арқылы жасау керек. Ал мына алдыңда тұрған тас «маялар» – түгелдей уран үйінділері. Егер уранды уранмен жарса, миллион градустан астам қызуға шыдамай тау жыныстары реакцияға ұшырап, тіршілікке зиянды химиялық элементтер шығарады. Оған шахта ішінен тарайтын метан газының «уын» қосыңыз. Бұл – өте қауіпті», – деп түсіндіреді. Міне, полигон халыққа қандай «сый-сияпат» тарту еткенін байқап отырған боларсыздар.

1963-1970 жылдар аралығында бұрынғы Кеңестер Одағы ядролық полигондарда сынақ жүргізбеу туралы мораторий

жариялап, үндеу қабылдады. Бірақ бұл дүние жүзі халықтарын алдау болып шықты. Сол аталмыш уақыт ішінде бейбіт мақсатта деп жер бетінде 27 рет ашық жарылыс жасалса, соның 6 жарылысы Сарыжал жерінде жүргізілді. 1964-65 жылдарда Чурек, Тайлан, Мәстен қыстақтары аралығынан екі атом көлі, Шаған, Ащысу өзендерінің түйісінен ұзындығы – 14, көлденеңі – 9 шақырым «Атымтай» атом көлі жасалды. Әскерилер бұл көлді «Балапан» көлі деп те атайды. Оның зардабының соншама күштілігін білген әскери әкімшілік көл жағалауына бір жыл бойы күшті күзет қойды. Соған қарамастан Қабден түн жамылып, қасына облыстық санэпидстанцияның сол кездегі радиологі А.П. Уваровты ертіп алып, жасырынып барып, көлдің радиациясын өлшеп қайтты. Сондай зерттеу нәтижесінде адам бойындағы радиация дозасын дәрі арқылы денеден шығаруға болатын әдіс ойлап табады. Қабденнің ондай жетістіктерін растайтын 1989 жылы 12 қыркүйекте тексеруден өткен №Е-754 құжаты бар.

Міне, осылай Қазақстан халқының ажал аждаһасына айналған Сарыжал елді мекені 1990 жылға дейін құпия сақталып келді. «Халқым» деп қан жылаған Қабден Есенғарин сынды ел азаматтарының арқасында мұндағы сойқанды қасірет шетелдіктердің құлағына шалынып, солардың үрейлі айқайларының нәтижесінде әлем жұртшылығының назарын аудара бастады. Германияның «Шпигель» журналы 1992 жылы шыққан бір нөмірінде Сарыжал жеріндегі полигон құпиясының біраз мәселелерін ашып жазған. Сонда жарылыстың кіндік орталығындағы Сарыжал, Сарапан, Шынжы жерлерінде 100 килотонналық бомба жарылғанда жер қозғалысы 5,5- 6,5 балл деңгейінде болатыны көрсетілген.

Сондай-ақ, жапониялық киношылар тобындағы Кэидзи Накадзава, Масаюки Хаяси, Хироси Сакано, тағы басқалар Сарыжал жеріндегі атом көлдерін, «Атымтай» жазығындағы №1331 скважинаны киноға түсіріп қана қоймай, жарылыс орындарын тексеру, зерттеу жұмыстарын да жүргізе келіп: «Мынау аждаһадай аузын ашқан нағыз ажал аймағы екен», – дегендері бар.

Қазір еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қолдап, халқымыздың сүйікті ақын ұлы Олжас Сүлейменовтің іс-әрекет жасауының нәтижесінде жарылыс тоқтатылды. Бірақ көрсеткен зардабы, тартқызған залалы әлі де кетер емес.

Ендеше, бұдан былайғы уақытта қазақ халқын Құдай қолдап, Алла жарылқасын! Әмин!

АТТЫДАН ЖАЯУ ЖҮРІП КЕГІН АЛҒАН

Халқымыздың өнер тарихына мәңгі өлмес атын жазып қалдырған, шынжыр балақ, шұбар төс заманның бетіне арсыздығын басып, тағдырының тарғыл тұсті талапайларына мойымаған, туа өмірдің өгей баласы сияқты теңсіздіктің тезіне түскен, өз сөзімен айтсақ: «Әділетті жүргізіп, жауыздықты жерлесем», – деп мұрат еткен, сөздің семсерін сертке ұстаған азамат ақын, өмірлі өнерпаз, күрескер тұлға – Жаяу Мұса Байжанұлы.

Оның ғұмыр жолы тайғақты да тартысты. Заманының зарын, қарашаның халін естисің туындыларынан. Мұса жайлы кесімдерді өзінің құрдасы, ғұлама Шоқаннан асырып кім айта алар дейсің? «Оның көк етікті көпке ұқсамайтын мінезі бар. «Жаным – арымның садағасы» деп ант етіп, оны өзіне бойтұмар еткен ердің әлі де алысқа ұшар, ұзаққа сілтер тұрқы бар. Көзінде от, жүрегінде жалын, өңінде қайрат-жігер табы жатыр. Мойымаған, жасымаған. Баян басына шыққан жас емендей ешкімге иілмеген. Алдау мен арбауды қорлыққа санаған намыскер».

Аттының арын сынаған заман Жаяудың жанын шығара алмаған. Әділет іздеп, зорлық-зомбылыққа қарсы күресіп өткен оның шығармаларында өмірінің өткелі, күрсінісі мен мұңы, бақыты мен соры бар. Сарыбелдің сауыры, Баянның бауырында жүріп-ақ Жаяу Мұсаның көңілінің кептері алыс-алыс көкжиектерді шолған. Сол күндердің күнесінде тұрған ұлы есімнің ұлағат сыйлар өнері жыр болып төгіліп, сыр болып өріліп, ән болып қалықтап, шабыт боп шарықтап, ғасырлар керуенімен келер күндерге көш түзеген.

Жаяу Мұса – тұлға. Жаяу Мұса – тағдыр.

Өлең емізіп, өнер сауғызған өлке өз өренін өзекке тепсе өзегінді өксік шалмас па? Сол өксік серт болып серпіліп, дерт

болып шертіліп, намысыңның найзағайын ойнатар. Шырмауы көп шырғалаңнан шырай іздер шақ емес ол. Есер обырдың ессіз әрекеті естіні есейтпей қойсын ба? Бір мүшелге толартолмастан елден безіп, Омбы мен Қызылжарды кезіп, тыншу алмас дүниенің тылсымдарын сезіп қайтуы ғұмырының келесі кезегінің беташар сапары іспеттес.

Жаяу Мұса – мұнар күнде мұз жастанып, қар кешіп арпалысып өткен арыс ақын.

*Үш жүзге мағлұм болған атым Мұса,
Жігіттер, шешен болсаң маған ұқса.
Сыртымнан мені қазақ қашқын дейді,
Көрер ем қашқындықты күнім тұса.*

Осы шумақтың өн бойында қатыгез тағдырға деген қайсарлық та, жасымайтын жігер де, ақындық адуын мінез де бар.

Жаяу Мұса топас тобырдың торына шырмалып, торғайдай шырылдап 12 жылға Тобылға жер ауып айдалып кете барады. Одан әрі солдат тірлігін кешіп сапқа тұрады. Жат жердің дәмтұзы бұйырып, өмір көріп, өнер шыңдайды.

*Тобылға он екі жыл мен айдалдым,
Артымда, елім-жұртым, бәрің қалдың.
Жазығым еш адамға жоқ болса да,
Нақақтан жазаландым, көп сандалдым, –*

деп шерлі көңілдің қылын шертер кезі де осы тұс.

Жаяу Мұсаның күрескерлігі – әлеуметтік жағынан алғанда, саяси саналы күрес. Оның наразылығының негізі Шорман әулетіне кектенуден туған деген түсінік жаңсақ пікірге әкеліп ұрындыратындай. Жайдың отындай лапылдап, сұңқардай саңқылдаған ақын көзқарасынан туған күрестің Сүйіндік атамның сүйкімді бұтақтары Айдабол-Қаржастың арасындағы дау-дамай, ессіз егестен гөрі де ауқымды, арналы екендігіне көз жеткізу қиын емес. Ол зорлықшыл заманның запыран құсарын сезген де, обыр ойлы озбырлыққа өлмес өнердің өшпес рухы, өр толқынымен қарсы тұрған.

Жаяу Мұса жайлы сөз болғанда елдің есіне бірден түсіп, жадында жаңғырары – атақты «Ақ сиса» әні. Бұл әннің шығу тарихы жөнінде бізге жеткен деректерде домбыра, сырнай, скрипканы кезек тартып, берісі Омбы мен Қызылжардан өңгіме тиегін ағытатын көкірегі сара, ойы дара Байжанның Мұсасының елге қадірінің артуы Шорман тұқымына ұнамайды. Шорманның Мұстафасы бір күні Мұсаның жалғыз атын тартып алып, жүгенін қолына ұстатып, ерін арқалатып жібереді. Осы жерде академик Ахмет Жұбановтың Жаяу Мұса жөніндегі мақаласында: «...Бұған дейін үлкен аға әншілердің репертуарынан орыс, қазақ, татар әндерінен домбырасына, сырнайына, скрипкасына қосып орындап, өзі ән шығаруға әлі ерте деп келген Мұса тап осы арада жаңа бір жігерге мінеді. Өзінің халық аузында күрестің гимні болып кеткен атақты «Ақ сиса» әнін шығарады.

*Ақ сиса, қызыл сиса, сиса-сиса,
Қалмайды кімдер жаяу зорлық қылса?
Шорманның Мұстафасы атымды алып,
Атандым сол себепті Жаяу Мұса.*

*Жаныма батқандықтан ашынамын,
Мен неге жаяумын деп басыламын?
Малым жоқ Шорман айдап алатұғын,
Қылығын Мұстафаның паш қыламын... –*

деп, жоғарыда айтылғандай, Шорманның қара күшіне өнердің тотықпас, жеңілмес күшін қарсы қояды. Жаяу Мұсаның бұл өлеңі Шормандарды, феодалдықты мәңгілік бетіне күйе жағып масқаралап кетті және орындаған сайын зорлықшыларға бір үкім құрылып тұрады.

«Ақ сисаның» өлеңі осындай болғанда, әні оған сай. Ол бұрын-соңды қазақ халқының музыкасында болмаған үлгі, басталғаннан Мұстафаны «жағадан алғандай» күшті, серпінді, дауыстың жоғарғы регистрінен алып кеткен дыбыс, сол сатыдан түспей, өршеленіп, екіленіп, автордың рухани

күшінің анау-мынау «белдеу күштен» басым емендігі көрсетеді. Сол екпінімен, сол жігермен ән аяғына дейін барады. Қайырмасының өзі де «гәгә-ги, гәүк-ки» деп, сөзсіз келсе де, ашу, кейіс дыбысындай, қышырланып, үдей түсіп, тек аяғында «айтарымды айттым!» деп құйқылжып барып бітеді», – деуінен көп сырды аңғаруға болады». Демек, «Ақ сиса» – Жаяу Мұсаның елге атын кең жайған, қазақтың кең сахарасына лезде тараған ән.

«Ақ сисадан» басқа Жаяу Мұсаның «Сұрша қыз», «Хаулау», «Көгершін», «Сүйіндік», «Баянауыл», «Гауһар қыз», «Толғау», «Шормановқа» сияқты ақын-сазгердің атын Алашқа әйгілеген тамаша әндері бар. Жаяу Мұса әндерін Борис Ермакович, Ғазиза Жұбанова зерделеп, зерттеп, симфониялық шығармалар жазды. Белгілі өнер зерттеушісі Илья Жақанов ағамыз оның әндері жайлы толғамды ой, тың пікірлерін айтып та, жазып та келеді. Жазушы Зейтін Ақышев Мұса Байжанұлы өміріне байланысты көлемді роман мен пьеса жазғаны қазақ қоғамының көзіқарақты оқырманына аян.

«Ол – өзіндік өнер тілімен қосылған кең арна... Мұсаның музыканттық өнерінің басқалардан ерекшелігі – қазақ топырағында бұрын өрістемеген күлкі-ойнақы элементтердің көріне бастауы. Айта берсеңіз, оның кейбір музыкалық шағын шығармалары биге шақырып тұрғандай естіледі. Ол мазурка ырғағынан да түсінік алған адам деп ойланбай, батыл айтуға болады», – деп ой түйеді академик, өнер зерттеушісі Ахмет Жұбанов.

Мұса туралы жазған өнер зерттеушісі А. Затаевич оның өз тұсындағы халық композиторларына қарағанда жан-жақтылығына баса назар аударады. Оның әндерінде орыс, татар музыкасының ырғақ, элементтерінің болуын, қазақ өн сөздігіне басқа елдердің интонациясын қосқанын біздің өнер зерттеушілеріміз де жоққа шығармайды. Бұл Мұсаның музыка аспабының сан түрінде ойнап, әлем мен Батыс классикасынан хабары барын танытса, екіншіден, орыс пен татар саздарын көкірегіне құйып берген түрлі «саунарларының» жемісі деуге болар.

Ән мен жырдың ордасы Баянауланың алтын бесігі қандай жағдайда да оны сазға тербетті, шуаққа шомылдырды. Осы өмірдегі ән мен әншіліктің жалғасын тауып келе жатқан үлкен дәстүрі Мұсаны айналып кетуі мүмкін емес еді. Біржан сал мен Ақан серінің, Құлтума мен Жарылғапбердінің нәзік иірімдері, асқақ нақыштары зердесіне қонақтап, көңіл көліне қонып жатса, сезімін ән оятпай қайтеді? «Гауһар қыз» сияқты қазақ ән өнерінің шедевіне айналған әндер соның жемісі шығар. Мұса өмірін зерттеушілер оның Петерборға Кострома, Ярославль арқылы барғанын, одан Польшада, Литвада, одан Владимир қаласында болғанын, Черняев отрядының құрамындағы кездерін ақынның өз қолжазбасын алға тартып дәлелдейді.

Оның «Құлбай бай», «Шолпан» сияқты ойнақы да жеңіл әндері сарказмға, қалжың мен мысқылға толы. Жаяудың күлкісінен күрсініс туады.

*Құлбай байдың тұсағы,
Өткір екен пышағы.
Өзі оңбаған болса да,
Қызының жақсы құшағы, —*

деп өзінің алатын жары Сапарды байдың сезімсіз тірлігінен оқшаулап алғысы келеді де, ән қайырмасында өзіне ғана тән екпінмен ойнақтатып, құйқылжытып:

*Әй, Құлбай бай, Құлбай бай!
Әнім менің красивай,
Қыпшақский жәрмеңке-ай, —*

деп өзінің жүрген жүрісі қалың қыпшақ ішінде жәрмеңкедей екенін айтады.

Осы дәстүрде орындалатын әннің бірі «Шолпанда»:

*Таң алдында Шолпан тұса,
Тартқан сымдай белін бұса.
Неше алуан ән шырқайды
Сол сипатты Жаяу Мұса, —*

деп сызылтқанда, бір қарағанда татардың жеңіл әуеніне ұқсанымен, мұнда әлемнің әсемдігін, жаратылыстың жарығын, табиғаттың тылсымын аңсаған көңілдің аңсары, ынтызар жүректің дірілі бар.

Жалпы, Жаяу Мұса – сан қырлы талант иесі, сол кездегі қазақ қауымынан шыққан қайраткер дәрежесіне көтерілген тұлға. Ол – көкірек көзі ерте ашылған, заманының қан тамырын тап баса алған ойлы адам. Оның «Олжабай батыр» дастанынан бастап, Пушкинге, Гогольге, Глинкаға, Кутузовқа арналған өлеңдерінен ақынның интеллектуалдық бай мұрасын тану қиын емес. «Баянауыл дуанында», «Жұлдыз» атты өлеңдері, «Данышпан қыз» дастаны – көркемдік көрігінен шыққандай дүниелер.

Өзі де құс салып, ит жүгіртіп аң қаққан Мұсаның жырларының бір парасы осы кәсіпке арналады. Осы санатта «Жақсы мылтық», «Қаршыға», «Бүркіт», «Қақпан» секілді өлеңдерін атап айту абзал.

Оның кез келген шығармасы өмірінің дерекнамасы сияқты. Мәселен, «Жорға қоңыр», «Жетісу» әндері Жаяу Мұсаның Жетісу өңіріндегі Үйсін, Дулат, Жалайыр арасында, Қаратал, Көксу бойында өткен күндерінің естелігі іспетті.

Жаяу Мұса – әлі де зерделеуді қажет ететін халқымыздың біртуар ұлы. Бүгінгі ұрпақ Қайрат Байбосынов сияқты жекелеген орындаушылардың жекелеген әндерінен басқа, ғұмырбаяндық қысқа деректен басқа ақын ғұмырының сан салалы тармақтарына бойлай бермейді.

Жаяу Мұсаның Абай, Шоқан, Сұлтанмахмұт, Иса, Тәттімбеттермен кездесуі жөніндегі айтылып келе жатқан деректер өте жұтаң.

«...Жаяу Мұса әндері ауыздан-ауызға таралып, Абай ауылына да жеткен. Әндердің өзгеше құрылымына, болмысына, саздылығына тәнті болған ақын оны Мақай деген кісі арқылы сәлем жолдап, Шыңғыстауға шақыртып алады. Айналасындағы ақын, жыршы өнерпаздармен бірге Жаяу Мұсаның әндерін, өлеңдерін Абай ықыласпен тыңдаған. Музыкалық-эстетикалық талғамы қалыптасқан ақыннан ол Батыс елде-

үмік әдет-ғұрпы, әнері, қалықтарының тұрмыс-тәртіптігі жа-
йында сұраш біледі. Абайдың ақыл-парасатына риза болған
Жаяу Мұса:

*Құтаныбайұлың Ыбырай,
Өнерің жұр зылырай.
Бір ащы-з тағындым сұраймын,
Білмедім жұмыс түрін-ай,
Бір жақсылық, бір жамал
Тұрмайды екен ұрынбай. —*

деп өзінің ақылшан ақыл-кеңес күтетінін білдіреді».

Бұл дерек «Абай» энциклопедиясында Ә. Телғазиевтың ав-
торлығымен берілгені.

Зейіп Ақылшевтің «Жаяу Мұса» романында шешесі өлген
Мұсаның оя ұш жасында шағалшыларының ауылын бетке алып
кәшпін, оған әрі Қызылқазар мен Омбыдан бір-ақ шыққаны сұ-
ретпесе, академик Ақмет Жұбанов өз зерттеуінде Мұсаның
жааныз алып анасы Нәзімша ауылға келгенде «аяқ-аяу» бол-
сын деп бағып, баласын сағыныз күткені айтылады. Мұса ғұ-
мырбайағыналы Шорман тәжіретіне, қазар мәселесіне байланысты
да, генерал-губернаторға, солған жазыған шағалшылары жайлы әлі
де байыптай түсетін деректер аз емес.

Қари сөздің мәс шебері, ойына дегенке орай жаңақалың жау-
дың ағамыз Қалмұқан Ысмайыловтың ауылына мына бір естігенін
жәзізә құлағына шалғалы бар: «Ос жоқ, Шорманшыл Мұс-
пағасы мен Жаяу Мұса арасында ғарық болған. Ел ішінде
мынандай да бір өшіме бар. Шорман ел аралаш жүрсе, Ай-
дабол ішіндегі Малқозы Байжан деген кедесдің бір ұлының
алы Мұса, өкілісінің алы Мұсағи екенін біліп, қалты ашү-
ланған. Шәді де Шорманшыл өз ұлдарының есімілері ной.
Байжан сөп өлгенін аса абыройшы адам Шорманмен дәулет
парасыра алмаса да ұрпағының сөздені көм түсетін деген де
шынар. «Жоқ, бұдай болмайды, — деген Шорман, — бұдай бұлғи
үлкеннің алы Жаяу Мұса, кілісінің есімі жалаңашы Мұсағи
болсын».

Бұл енді елден естіген әңгіме. «Мұсаға Жаяу деген атты Шорманның өзі қосып берген, Мұстафа оның жалғыз атын тартып алып не қылсын...» дейді біреулер. Бұл сөздің ақиқатын бір Құдай білер, ал менің айтпағым, 1840 жылдардың екінші жартысында Баянауыл түгелдей Орыс казачествосының запас жеріне айналды. Шоң сол аймақтың алғашқы аға сұлтаны болды, содан кейін Шорман болды аға сұлтан. Орыстар ағаштан үй салып, бүкіл жерді босатып алды, қазақ қыстаудың бәрін қырға шығарды. Сабындыкөлдің жағасындағы қазіргі «Факель» санаторийі тұрған жерді қазақтар бұрын «Қызылағаш» деп атайтын. Сол жердегі бүгінгі «Рыбный ключтің» бұрынғы аты «Шорманбұлақ». Шорманның Мұсасы Ақкелінге қала салғым келеді деп губернаторға хат жазады. Баянауыл сілемдерін даламен айналып өтетін Ащысу өзені бар. Сол жерге үлкен қорық жасалады. Архивте материал жатыр. Шорманның Мұстафасының губернаторға жазған хаты. Онда ағам Мұса үй салып жатқан жерге мен де үй салғым келеді делінген. Ақкелінде оған дейін бос жер болмайтын, онда Айдаболдың Малқозысы тұрған. Мына әрекеттің бәрі соларды ығыстырудың амалы. Малқозы жақтан күресуге Жаяу Мұса шыққан. Бұл – жер үшін күрес. Губернатор шешімін бір рет бұздырған Жаяу Мұса. «Жаяу жүріп аттыдан кегін алған» деген халық қарасындағы сөз сол кезде айтылса керек. Орыстың саясаты – қазақты отырықшы елге айналдыру. Шорман балалары бас болып, тізім жасап, ол тізімге 39 адам қол қойып, губернаторға тағы да шағымданады. Ақкелінге қала саламыз деп. Осылай қазіргі Ақкелін пайда болады».

Қалмұқан аға тағы да бір қызық деректің тиегін ағытты: «...Имантайдың Қанышы 1919-1921 жылдар аралығында Баянауылдағы жастар комитетінің төрағасы болғаны белгілі. Сонда татар көпесінің қызы Меңжамал Тамашевамен қарымқатынаста болып, оны халық үйіне жеткізіп береді. Оның ішінде қара пианино да бар екен. Жаяу Мұса халық үйіне бірде бас сұққанда, әлгі аспапты көреді. Бөлмеде орыс қыздары «Интернационалды» шырқап, хордың дайындығына кіріскен кезі еді.

– Жарықтық мына күймеге Қазанда қолым тиіп еді, көрейінші, – деп отыра қалады да, түймелерін саусағымен түрте бастайды. Сәлден кейін сазды әуен әнге ілесе жөнеледі. Күпі киген қазақ қартына орыс-татар қыздары таңғалысып қарап қалған еді».

Бұл әңгімені Қалағаң осы оқиғаның куәсі болған сол кездегі Қаныш Сәтбаевтың орынбасары, Баянауылдың ардагер ұстазы Пәкен Жүсіпбаев марқұмның өз аузынан естіпті.

Қалай дегенде де Жаяу Мұса – тағдырлы тұлға. Оның есімі Баянның шың-құздарын жаңғыртып, Алаштың аспандағы әніне айналған. Заман өзгерді, адам өзгерді. Тарихқа деген көзқарас та өзгеруі тиіс. Жаяу Мұса жайлы шығармалардың дені бұл уақытқа дейін біржақты пікірмен, қызыл империяның қас-қабағын бағып жазылып келгені рас.

Енді өткенді басқаша зерделер шақ туды. Қазақ сахарасына аты кеткен Шорман тұқымы жайлы да салиқалы пікір қалыптасуы керек. Олар да бір елдің бағына біткен, ырысы мен құты болған есімдер.

Өз елімізді айтпағанда, Қазан, Омбы, Санкт-Петербург қалаларындағы мұрағаттарда жатқан Жаяу Мұса өміріне байланысты материалдарды мұқият байыптап, жаңа уақыттың жаңа сөзін айтар кез жетті.

Қайраткер ақын, сазгер, әнші, өнерпаз өрен, арыс азамат Жаяу Мұса бабамыз ұрпақтарының рухын аспандатып Ақшоқыда жатыр.

*Тоқсан төртте жасым бар,
Енді жүрек басылар.
Мен жүргелі жатырмын,
Қоштасайық, халқым-ау!
Қуанышым – заман кең болды,
Содан орын қазыңдар, –*

деген батыр баба аманатын орындаған ұрпақ ақын аруағын да аялайды. Жаяу Мұса – осы елдің шырқар әні, шырқау биігі.

Биылғы тамыздың тамылжыған бір күндерін Жасыбайдың жағасында, Сабындының сағасында Баянның ұл-қыздарымен бірге өткізгенім бар. Алдында ғана Елбасы келіп, ұлылардың бесігіне бас иіп, бата алып кеткен. Ел еңсе көтере бастаған. Баянауылдың әкімі Қорабай Шәкіров ағамыз ел үшін туған ердің өзі ме деп қалдым. Абызша толғап, ақынша толғанғанына қызыға қарадым.

– Жақында Жаяу Мұса бабамыздың тойы өтеді, – деді ол. – Енді сол шараның дайындығына кірісеміз.

Ел жадында жаңғырар ерлер туған өлкені тек Қорабай Шәкірұлы сияқты азаматтар басқару керек сияқты елестеді маған.

Осы сапар Жаяу Мұса бабамыздың басында болып, Жаяу Мұса ауылынан дәм татып едім. Сол ауылдан қимастық сезіммен аттандым.

*«Қазақ әдебиеті» газеті.
2005 жыл*

СЕРІЛЕРДІҢ СЕРІСІ – СЕГІЗ СЕРІ

*Қылыштың қылыбынан алынбағаны,
Алтынның таразыға салынбағаны.
Ашмайлы Керейдің ер ұлылығы,
Байнабір жинаған ерттіңі жалынбағаны, —*

деп жыр жарқанын жөлдiреткен Сегіз сері мұрнына ұршақтап-
ұрпаққа жарнасып, бүтінге көп-жаруанын түреш жетіп шыға.
Жылдар жылжып, жыл ар алмасса да тұлға асылда шот баспай-
ды өкен. Сегіз сері төңірегінде толғастмай келе жылдан абы-
ройсыз айтыс, маңдымас дау жанынды жүдетеді. Басқа жұрт
жонғын бардай, барын зордай етіп жеткенде, біз барымызды
жөк қылуға өуреленеміз.

Сегіз сері бабаңыз жайлы оның тұстаықтары, одан кейін
өмір сүрген сал-сері, ақын-жыраулардың ұстаз тұтып, жарна
қоспаны кемде-кем. Мысалы, Біржан сал «Елге сөлем» деген
өлеңінде:

*Сегіздей асыл адам жаралмайды,
Халқына болып өткен тым жағдайлы.
Керейден жүз мың аял ұл таппа да,
Ешбір Сегіз сері болмайды.*

*Жалағанда мұратына кімдер жеткен,
Көп жанысы бізден бүрын өтіп жеткен.
Адамның асылдығы сондай болар,
Дүниеден Сегіз Сері,
Нияз да өткен, —*

деп жырласа, Мәшһүр Жүсіп Көтеев:

Өнерге құлаш ұрып бала жастан,
Тарихын бұл үш жүздің етіп дастан.
Баласы Толыбай сыншы Қожаберген
Бой ұрған ерлік іске әуел бастан.

Ұрпағы оның батыр Сегіз өтті,
Нияздай асыл ерді қасына ертті.
Қолына қобыз алып өр шабытпен,
Мұра ғып шежіре жыр тастап кетті, –

деп Сегіз сері есімін жалпақ жұртқа жария етеді.

Ал әйгілі Жаяу Мұса Байжанұлы «Ер Сегіз» атты көлемді дерлік дастан жазып:

Жігіттер, өнер құсаң Сегізге ұқса,
Шәкірті ем Сегіз сері, атым Мұса.
Қазақтың ел қорғаны – мақтаныш қой
Үш жүзден Ер Сегіздей көп ұл туса, –

деп асқақ әуенмен жырға қосып, серінің қасиеттерін жан-жақты баяндаған.

Ақтангерді жырау Жұмықұлы болса «Сегіз сері» дастанын жазып:

Үш Алшынға мәшһүр еді
Батыр Сегіз ерлігі.
Қашқын болып жүрсе де,
Болмап еді кемдігі.

Біз боламыз Кіші жүз,
Сегіздің тегі Орта жүз.
Орта жүз – аға жұртынан,
Жақсылар шыққан жарқын жүз.

Сегіз келді Керейден,
Қазаққа болған мерейден.

*Келе сала қол жиды,
Босамай қолы кернейден, –*

деп өлеңіне Сегіз серінің батырлығы мен азаматтығын, сазгерлігі мен салдығын, ақындық өресін өзек етеді.

Сегіз сері Баһрамұлына арналған осындай әйгілі сал-сері, ақын-жыраулардың қолда бар арнау жыр-дастандары мен жоқтау өлеңдерінің өзі қырықтан асады.

Сегіз сері бабамыз – артына бай мұра қалдырған күрескер ақын, дарынды сазгер, асқан әнші.

Сегіздің шәкірттерінің бірі Жаманқұл Дәндібайұлының: «Ұстазымның елу бес әнін елге таратып, қырық бес күйін тартып жүрдім, қырық қиссасын әнмен айтып, жүзден астам дастаны халыққа тарап кетті», – дегенін немесе Қуат ақынның:

*Жүзден аса қиссаны,
Көптеген ән-күй, өлеңді
Аз өмірде шығарған
Ұстазым Сегіз өнерлі, –*

дегенін оқығанда, асыра сілтеушілік бар шығар деп күдіктенушілер табылып қалуы заңды. Бірақ Баһрамұлының өзінің ғана емес, төңірегіндегі замандастары мен шәкірттерінің көркем туындыларын зерделей түссек таңдануға, күдіктенуге негіз жоқ. Сегіздің сексен кісіге бұйырмаған өнері мен ерлігін, туа біткен, арнасы кең дария-дарынын мойындаған, өзінен жасы үлкен Жанақ, Қобылан, Асанбай, Есет Қараұлы, Жанқисса, Сақау Қуат сияқты ылдидан шапса, төсте озған жүйріктердің арнаған шығармалары бар. Ал Сегіздің құрдастары мен шәкірттері Байкөкше, Нияз сері, Жәмшібай, Жаяу Мұса, Біржан сал, Нұржан, Қуат, тағы басқа ақындар мен сал-серілер оның талантын ғана айтып қоймайды, оның шығармаларының атын атап, түсін түстеп береді.

Сегіз сері қамшының сабындай қысқа ғұмырында атысшабыс, арпалыс жағдайында жүріп, осынша рухани бай мұра қалдырғаны туралы әдебиетші ғалымдардың еңбектері бір

төбе. Сегіздің өмірі мен қызметін, өлеңдері мен жырларын, толғаулары мен термелерін, діни қиссалары мен дастандарын терең әрі жан-жақты зерттей отырып, құнды еңбек жазған Төлеш Сүлейменов пен Нәбиден Әбуталиевтің кітаптарын ерекше атаған жөн. Сегіз сері жайлы кезінде Ғ. Мүсірепов, Ә. Марғұлан, А. Нүсіпбеков бастаған ұлтымыздың зиялы азаматтары 200-ден аса зерттеу мақалалар жазғаны белгілі.

Мұның бәрін шола айтып жатқанымыз – Сегіз сері жайлы ақиқаты аз, арды аттаған дүмбілез әңгімелердің алдын алу, туа біткен таланты мен асқан дарындылығы арқасында бір жарым ғасыр бойы қазақ жұртын ән мен жырға бөлеп келе жатқан сал-серілердің атасы Сегіз серінің талас тудырмайтын шығармалары мен өмірбаянынан мағлұмат беру.

Сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов 1818 жылы Солтүстік Қазақстан облысының қазіргі Жамбыл ауданында, Гүлтөбе-Маманай деген жерде туған (Бүгінгі Майбалық-Жекекөл ауылдарының арасында). Руы Керей, Керей ішінде Көшебе. Белді атаның ұрпағы. Үш жүзге атағы шыққан Толыбай сыншының 24 баласы болады. Ең кенжесі – Қожаберген жырау. Ал сыншының сегізінші баласы – Қарабас тархан. Одан жеті бала туған, үлкені – Асқап. Асқаптың екі баласының үлкені – Көшек, Көшектен 12 бала болған – сегізіншісі – Шақшақ, Сегіз серінің атасы (бұл үзінді Сегіз сері шежіресінен алынды). Сегіз сері 8 жасқа келгенде шешесі Жамал қайтыс болады. Оның қырқы өтісімен әкесі Баһрам дүние салады. Бұл 1826 жылы – ит жылы болатын. Сегіз атасы Шақшақ пен әкесінің інісі Жаннат серінің тәрбиесіне көшеді.

Сегіз сері жастайынан өнерге үйір, білімге құштар, зерек болады. Атасы Шақшақ қазақша-орысша оқуға береді. Ақын ес біле ауылда Мөңке, Бегім молладан хадимше хат таниды. Содан кейін келешекті әріден болжайтын, көзі ашық Шақшақ би немересінің орысша білім алғанын қалайды. Татар арасында патша үкіметінен бой тасалап жүрген Иван Михайлович Прохоров деген сауатты азаматты елге әкеліп, отыз шақты баланы, ішінде Сегіз де бар, орысша оқытады. Сегіз осы Прохоровтан оқығанын есейген соң еске алып, бір өлеңінде:

*Орысша білім ал деп атам Шақшақ,
Оқытты 4 жылдай ұстаз жалдап, –*

дегендегі ұстазы – осы Иван Михайлович.

Одан кейін Болатынай, Қызылжар медреселерінде оқып білімін тереңдетеді. Қызылжар медресесінде оқып жүргенде ақын-сері орыс тілінен басқа араб, парсы-шағатай, көне түрік тілдерін меңгереді, шығыс әдебиеті классиктерінің шығармаларымен танысады.

Сегіз серіні ақындыққа, әншілікке баулыған осы медресе ұстаздары Иманғабит сері мен өз ағасы Көрпеш еді. Бұл екеуі де Бұхараның жоғары дәрежелі медресесін бітірген, заманында ғұлама ғалым, екеуі де ақын, әнші болған азаматтар екен.

Немересінен көп үміт күткен атасы Шақшақ Сегізді Омбы қаласындағы әскери училищеге оқуға береді. Училищені бітіріп, кіші офицерлік шен алған Сегізге патша әкімдері жазалаушы отрядқа жолдама береді. Бірақ патшаның отаршылдық саясатына қарсы болған Сегіз отрядқа барудан бас тартады. Қаша соғысып, Кіші жүз асып кетеді. Бұл туралы белгілі ақын Нұржан Наушабаев «Сегіз сері» атты дастанында:

*Омбыға білім іздеп Сегіз барған,
Ғылымды меңгеруге талаптанған.
Алты жыл әпесерлік оқу оқып,
Оны да дер кезінде тамамдаған.*

*Қолбасшылық оқуды бітіргенмен,
Патшаның қызметін атқармаған.
Әпесер патша ағзамға болмаған соң,
Жандарал Ер Сегізді қудалаған, –*

деп жазады.

Рас, оның училищеге оқығандығы туралы құжат Омбы архивінде жоқ. Сегіз сері туралы ғана емес, сол жылдардың құжаттары 1840 жылғы екі бірдей апаттан аман қалмаған. Бірінде қалың өртке ұшыраса, екінші жолы су тасқыны көптеген архив бумаларын құртып жіберген.

«Горчаковкқа», «Патша әкімдеріне», «Қыз сипаты», т.б. шығармаларында, дастанында губернатор қудалады дегені шындық. Өйткені Петр Дмитриевич Горчаковтың 1836 жылы қаңтар айында Батыс Сібір генерал-губернаторы болып тағайындалғаны, 1937 жылы губернияның орталығын Омбы қаласына көшіргені, оның башқұрт халқының және Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтерілісін басуға отряд жібергені тарихи шындық.

Ал Сегіз серінің жазалаушы отрядқа бармай, қуғынға ұшырауын ақын өзінің шығармаларында тәптіштеп-ақ жазады. Мысалы, «Горчаковқа» деген өлеңінде:

*Сен айтты деп, Горчаков,
Халқымды мен жылатпан...
Бар айыбым, Горчаков,
Тіліңді сенің алмадым.
Жазалаушы әскерге
Сардар болып қалмадым, –*

дейді.

Патша үкіметінің отаршылық саясатына қарсы болып, озбырлық істеріне қатысудан бас тартқаны үшін қудалауға түскен сері губернатордың жендеттерімен қаша соғысып, Кіші жүз асып кетуін «Қыз сипаты» дастанында баяндаған:

*Ұлықтың егескен соң зорыменен,
Солдаттың соғыспақ боп тобыменен.
Қоштастым аттанарда өлең арнап,
Алты жыл білім алған Омбыменен...*

*Қадірлі Сарыарқадан таппай тұрақ,
Қоштасып туған жерден кеттік жырақ.
Жағалбайлы, Жаппасқа аялдамай,
Ырғызға бет түзедік жылдамырақ.*

Өз елінде патша үкімегінен қудалау көрген Сегіз серінің Кіші жүздің Ысық елінің батыры Қалдыбай аулына келуі, оның

жалғыз қызы Ғайни сұлуға ғашық болуы, қыздың қайғылы қазасы жоғарыда айтылған «Қыз сипаты» поэмасында бар. Ақын-сазгердің халық арасына кең тараған «Ғайни» әнінің де дүниеге келуі осы уақиғаға байланысты.

Сегіздің әр өлеңінің шығу тарихы бар. Мысалы, «Ақбұлақ» өлеңі. Сегіз сері Ойыл өзенінің сағасы Қиыл өзеніне құятын Қараған өзенінің бір саласы Ақбұлақ бойындағы тоғай ішінде үй салып, сонда кейде қыстап қалып жүреді. Ақынның 1838 жылы еліне аттанардағы Ақбұлақ өзенімен қоштасуы осы әлеңге өзек болған.

Ақын неге Кіші жүзге бет алды, оңтүстікке неге кетпеген деп сұрақ қоятындары да бар. Оның себебі біреу – Сегіздің атасы Шақшақтың шешесі Ақбота – Сырым Датұлының туған апасы. Сарыарқадан сая таппай сенделген серінің Кіші жүз түгіл, Кавказ төңірегін аралап, Иран, Ауғанстан елдеріне баратыны да осы жылдар. Бір таңғаларлығы, ақын қай елге барғанын, кімдермен кездескенін, өзі куә болған уақиғалардың бәрін ұқыпты тарихшыдай өлеңдеріне арқау еткен. Сегіздің өлеңдері өзінің ғана емес, өзі өмір сүрген заманның тарихы.

Сегіз серінің Кіші жүз елінде Исатай, Махамбеттермен кездесуі ақын өміріндегі үлкен тарихи уақиға болды. Ақынның патша үкіметіне деген наразылығы артып, Исатай-Махамбет көтерілісін барынша қолдағанын, тілектес адамдарының бірі болғанын өзінің өлеңдерінде де ашық айтады:

*Дам-туғын қазасымның жұрмін ақтап,
Исатай, Махамбеттің ісін жақтап.*

Сегіз сері Исатай-Махамбет көтерілісі жайлы «Исатай-Махамбет», «Ер Исатай» атты дастандарын, Исатайға, Махамбетке арнаған жоқтау өлеңдерін жазған.

Орта жүздің беделді би, бектерінің араласуымен тек төрт жылдан кейін, 1838 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы Сегіз серіге кешірім жасайды, ақын елге оралады.

Еліне келісімен түбі Бағаналы Найман, Елгүн деген байдың қызы Ырысбике сұлуға үйленеді. Бақытты отбасынан бірталай ұршақ өрбіген. Олар: Мұстафа, Мұсабек, Мұсайын,

Мұсажан, Мұсахан, Мұсағұл, Есболған деген ұлдары және Бибізада деген қызы болған.

Сегіз сері Шақшақов 1854 жылы Дос көлінің маңындағы жайлауда қайтыс болады.

Ақын-сазгердің Сегіз сері атануының да сыры бар. Ол сегіз қырлы, бір сырлы өнер иесі болған. Біріншіден, туған елінің тағдыры мен болашағына қара бастың қамы мен мүддесін жығып бергені үшін патша үкіметінен қудалау көрген ұлтжанды азамат. Қалған өнерлері де бір төбе, жауырыны жерге тимеген балуан, құйысқаны қанды аңшы, құралайды көзге атқан мерген, бармағынан бал тамған шебер, зергерлігі тағы бар. Домбыраны, қобызды сарнатқан күйші, аспандағы аққуға үн қосқан әнші, өлеңмен өрнек тоқыған арқалы ақын. Оның нәзік махаббат лирикасы, өміршіл кең тынысты эпикалық дастан-жырлары жазу-сызуы кемдеу қазақ даласының түкпір-түкпіріне ауызша тарап кеткен. Оны өзі де білген, басқалары да айтқан. Мысалы, өзі:

*Өйгілі болды жұртқа өнеріміз,
Артып жүр жас болсақ та беделіміз.
Жанкүйер дос-жарандар көп болған соң,
Жайылды елден-елге өнеріміз, –*

десе, шәкірттерінің бірі Дәндібайұлы Жаманқұл ақын:

*Елу бес әнін Сегіздің
Елге өзім тараттым.
Қырық бес күйін Сегіздің
Тартып бердім әр жерде.
Тарап кетті халқына
Жүзден аса дастаны.*

Өрине, әсірелеу де бар шығар, сонда да қазір бүкіл Қазақстанның түкпір- түкпірінен өткен ғасырдың орта кезінен бері жинаған дүниелердің өзі қаншама.

Сегіз сері – алдымен лирик ақын. Тек қана әнін де өзі шығарған махаббат тақырыбына арналған өлеңдері отыздан аса-

ды, оның ішінде: «Гауһар тас», «Қарғаш», «Ақбұлақ», «Әйкен-ай», «Қаракөз», «Ғайни», «Назқоңыр», «Жылыой», т.б.

Алланың берген зор талантын қызғанған біреулер Сегіз серіні жүрген жерінде қыздарға ғашық бола береді деген уәжді алға тартады. Өзі сал-сері болса, суырыпсалма ақын, жезтаңдай әнші болса, жақсыны көрмек үшін дегендей, сұлу қыз, көркем келіншектерді көргенде неге бұғып қалады? Шабытты сезім оятады, ақын нәзік жанды, өте сезімтал келеді. Сондықтан сирек кездесетін сұлулықты, әдемілікті асыл, нәзік сөздермен өрнектеп, әдемі, сазды әнмен түйіндесе несі айып?

Біз жоғарыда Сегіз серінің азаматтығы туралы айтып кеткен едік. Шындығында, ақын көп өлеңдерінде, дастандарында, толғауларында туған еліне, Отанына деген ыстық сезімін білдіріп отырады. «Қашқын келбеті», «Қыз сипаты» дастандарында, «Жорықта», «Туған ел», т.б. өлең-термелерінде елінді сүйемен бірге, халқыңа адал қызмет қыл, ел шетіне жау келсе, ата салтымен атқа мін, Отаныңды қорға деп ерлікке шақыратын өлең жолдары көп кездеседі.

*Халқына азап көрсеткен
Жауға аттанбай ер болмас.
Ат қойып қарсы дұшпанға,
Қамалға шаппау жөн болмас.*

(«Ай жарығы таң болмас»).

Ақын елді, жастарды ерлікке ғана емес, ынтымақтастыққа, бірлікке шақырады:

*Бөлінбе, қазақ, жік-жікке,
Бөлінсең, қазақ, жік-жікке,
Шіл боғындай бытырап,
Шыға алмассың биікке.
Не жетсін, жұртым, бірлікке,
Мән берген жөн ерлікке.
Өнер қуып кәсіп ет,
Салына бермей өрлікке.*

(«Бірлік, өнер, кәсіп»).

Мысалы, «Туған елім» деген өлеңінде:

*...Туған ел, ыстық болдың мұнша неге,
Білмеймін, осылай ма әр пендеге?
Ойымнан жатсам-тұрсам бір кетпейсің,
Көңіліме қағылыпсың болып шеге.*

Ал Сегіздің бүгінгі күні тапшы болып бара жатқан адамгершілік, имандылық қасиеттерімізді насихаттау, жастарға ақыл-кеңес беру мақсатында жазылған шығармалары да аз емес. «Не пайда?» деген толғауында:

*Жауынгер жігіт сол болар,
Қамалдан тізгін тартпаса.
Талапты жігіт сол болар,
Міндетін елге артпаса.
Адал жанның белгісі –
Сыртқа сырды шашпаса,
Сабырлы жанның белгісі –
Шарадан асып таспаса.*
(«Не пайда?»)

*Иілмей тас болғаннан сынған артық,
Басына пәле келсе тынған артық.
Мінгенше жамандармен алтын таққа,
Ерлермен бірге тұскен зындан артық.*
(«Нақыл сөздері»)

Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығы терең зерттелді деп айта алмаймыз. Дегенмен, ол жайында оң пікір айтушылар: Ғабит Мүсірепов («Ұлпан» повесінде, қойын дәптерінде), Әлкей Марғұлан («Әнді ерттеп, күйді мінген кемеңгерлер»), Тұрсынбек Көкішев, Мырзабек Дүйсенов, М. Жармұхамедов, тағы басқа әдебиетші-ғалымдар, әдебиет зерттеушілері екі жүздей зерттеу мақалаларын жазды. Сонымен қатар, Сегіз сері туралы арнайы екі әдеби зерттеу еңбегі жарық көрді (Т.

Сүлейменов. «Сегіз Сері», «Өнер» баспасы, 1991 жыл; Н. Әбу-талдиев. «Сегіз сері», «Жалын» баспасы, 1991 жыл).

Бұның барлығы үлкен игілікті істің беташары ғана. Сегіздің шығармалары, әсіресе дастан, қиссалары арнайы зерттеуді қажет етеді.

Заманымыздың заңғар жазушысы Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпанында» мынандай жолдар бар: «Ақын Шәрке сал, соқыр Тоғжан ақын, Нияз сері, Сапарғали ақын, тағы 3-4 жаңа перілер. Бәрі де атақтының атақтысы Сегіз сері ақынның мұрагерлері. Бұл елде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын» жырларын Сегіз серінікі деп санайды. Сегіз сері өз жанынан шығарған ба, ол арасы дүдәмал. Ал «Қарғаш», «Гауһар тас», «Әйкен-ай» әндерін Сегіз сері шығарғанын тіпті дауға салмайды, түгел мойындап қойған (Ғ. Мүсірепов. «Ұлпан», 1975. – 164-бет). Сегіз сері болған ба, болмаған адам ба деп күдіктенушілерге енді қандай дәлел керек? 1500 жылдығын өткен жылы атап өткен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» поэмасының бір нұсқасын Сегіз сері жазғанына тіпті де дау жоқ. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының 20 шақты нұсқасы болғанын «Қазақ қауымы» деген еңбегінде Сәбит Мұқанов та жазған (С. Мұқанов. «Қазақ қауымы», 1995. – 148-бет).

Сегіз серінің тарихи тұлға екенін, аса дарынды әнші екенін куәландыратын – оның талантты шәкірттері. Сегіз қайтыс болғанда 40 ақын қайғырып, қоштасу өлең-жырларын арнаған екен. Оның ішінде халқын әнге бөлеген Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Нұржан Наушабаев, Шөже, Орынбай, Арыстанбай, т.б. ақын, сал-серілер бар. Атақты Біржан сал:

*Ұстазым Сегіз сері, Нияз сері,
Олардан үлгі алған мен Біржан сері, –*

деп жазса, Нұржан Наушабаев «Сегіз сері» атты дастанында:

*Ұрпаққа жақсы дәстүр бастап кеткен,
Артына өшпес жырлар тастап кеткен.
Үш жүзге батырлықпен аты әйгілі,
Керейде Сегіз сері болып өткен, –*

деп жазған. Сегіз серінің сазгерлігі, әншілігі, күйшілігі туралы әңгіме бөлек.

Жұртшылықты мазалайтын тағы бір сауалға тоқтала кеткенді жөн көрдік. Қазақша, орысша сауаты мол Сегіз сері бабамыз өлеңдерін ауызша ғана айтып, жазба түрінде қалдырмаған ба деп сұрақ қоятындар бар. Біздің пікірімізше, ішінде өнерлі жастардың тобы – ақыны да, әншісі де, балуаны да, ұлттық спорт шеберлері де, әзілкештері де бар сал-серілер ауыл-ауылды аралап, елге өз өнерлерін көрсетіп, әнге бөлеп жүргенде шығармаларын жазып отыруға жағдай іздемесе керек. Дегенмен, Сегіз серінің артында қағазға түскен мол дүниенің қалғанын көнекөз қариялардан естігеніміз бар.

Тіпті бертін, 1998 жылы Сегіздің мұрасын зерттеп жүрген 5-6 адамнан құралған топ Жамбыл, Тимирязев ауданын аралағанмыз бар. Сонда Айымжан ауылында Сегіз серінің төртінші ұрпағы Шайхули ақсақалмен кездескен болатынбыз.

Ол кісінің айтуы бойынша, Сегіздің қолжазба еңбектері, қобызы, домбырасы 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін сақталыпты. 1922 жылы сәуір айында қызылдарға ат бердің деп ақтар ауылды өртеген екен. Үймен бірге үш сәби: Меңдіқожа, Меңдіхан, Меңдібай да, Сегіздің қолжазбасы мен ән-күй аспаптары да бірге өртеніп кеткен көрінеді. Бұл қайғылы уақиғаны ауылдың ақсақалдары қазір де айтып отырады.

Өткен жылы Қызылжардағы жергілікті баспадан Сегіз серінің 2 томдық шығармалар жинағы азғантай таралыммен басылып шықты. Бұл ақ ниет, игілікті шараға Солтүстік Қазақстан облысы әкімінің орынбасары, ұлтжанды азамат Қуат Есімханов бастаған ел азаматтары, филология ғылымының докторы, профессор Тұрсынбек Кәкішев бастаған ғалымдар бір кісідей атсалысты. Шығармаларын баспаға дайындап, түсініктеме жазған – Социал Жұмабаев.

Қазақстан Республикасының Көлік және телекоммуникация министрі, ұлт рухына қызмет етуге дайын ардақты азамат Қажымұрат Нағымановтың қамқорлығымен республикамызға еңбек сіңірген әнші Серік Оспанов Сегіз сері әндерін ұнтаспаға толық күйінде жаздыруды қолға алды.

Мұның бәрін Сегіз сері мұрасын көздің қарашығындай сақтау үшін жасалған игі қадам деп түсінген жөн. Сегіз сері – алыстаған сайын айқын көрінетін таулар сияқты қазақ жұртымен бірге жасай беретін есім.

ДНЕПРДІҢ ТЕРБЕТІП ТОЛҚЫНДАРЫ...

Мамырдың 18-28 жұлдыздары аралығында Украинада халықаралық Т. Шевченко мерекесі болып өтті

Тарасты жұрты тәңіріндей танып, киесіндей қастерлейді екен. Мың жылдан аса тарихы бар ежелгі Киев қаласына жеткен сәтте-ақ ұлы Кобзарға деген елінің махаббатын сезіндім.

Алыс-жақын елдерден ат арытып келген әдебиет пен өнер өкілдерін қабылдаған Украина Жазушылар одағының төрағасы Юрий Мушкетик мерекенің мән-жайымен таныстырды.

– Тарас – біздің арымыз бен абыройымыз, – деді ол. Шындық пен бостандықтың жыршысын жыл сайын мамыр айында еске түсіру дәстүрге айналған. Бұл – елдің елдігін танытып, рухын көтеру үшін керек шара. «Өлгенде мені жерлеңдер Днепрдің жағалауына» деп әсиет айтқан ақберен ақын бұл күнде ұлтының рухани әкесіне айналып, замана заңғарынан қарап тұр. Мамырдың 22-жұлдызы – Тарас мүрдесін Петербордан жеткізіп, ұрпақтарының Шеркеш тауына жерлеген күні. Ол жер бұл күнде Тарас тауы деп аталады. Мерекенің ашылу салтанаты осы күнге орайлас келуіне көңіл бөліп келеміз. Тарас тойы оныншы рет өткізіліп отыр. Биылғы мерекенің негізгі иесі – елдің оңтүстігіндегі Херсон облысы. Жыл сайын тойдың ауқымы да кеңейіп келеді.

Иә, бұл жолы Тарас тойына Америка, Канада, Румыния, Польша, Ресей, Беларусь, Молдова бастаған жиыны он сегіз мемлекеттен қонақтар келіпті.

*Айқасып жүріп ақыры
Еркіндік алған дос халық,
Атымды атап ақырын,
Жүріңдер мені еске алып, –*

деп Тарас өлеңге қосқан дос халықтар өкілдері ұлы ақын, ұлы суретшінің аруағына бас ие келгені анық.

«Өзіңе тағдыр дәм-тұзын татуды бұйыртып, халқымның меймандос көңілін тани білген, жырыңа да, суретіңе де арқау еткен қазақ елінің сәлемін алып келіп тұрмын, қасиетті Тарас!» деймін мен іштей.

Мамырдың 18-жұлдызында Киевтегі Т. Шевченко ескерткішіне гүл шоқтарын қойдық. Осы жерде Украина Президенті Л. Кучма мен елдің Премьер-министрі П. Лазаренконың халықаралық мерекеге қатысушыларға арналған құттықтауы оқылды.

Сол күні кешкілік украин әдебиеті мен өнерінің өкілдері, қонақтар теплоходқа мініп, Киев – Херсон бағытымен жолға шықты. Мамырдың күні де халықтың көңіліндей жадыраңқы. Жағалаудағы жап-жасыл орман Днепрде тербелген теплоходқа сәт тілеп тұрғандай.

Келесі күні Канев қаласына келдік. Тарас тауы мемлекеттік музей-қорыққа айналған. Мұнда халық жұмыр жердің әр түкпірінен ағылып жатады екен. Тарас зиратының басында ақын рухына тағзым етіп, гүлдер қойдық. Тарас тауы украин ұл-қызының қасиетіне айналғанына көз жетті. Бұл жерде бірнеше мың адам жиналыпты. Жүздері бал-бұл жайнаған бүлдіршіндерден бастап, ақ басты қариялар да жүр. Ұлы Кобзарь тойы халық тойына айналған. Мұнда жас суретшілер көрмесін тамашалап, Тарас музейін араладық. Ақын өміріне байланысты экспонаттардың ішінде қазақтың алты қанат ақбоз үйі бір залды алып тұр екен. Желбауы бүтін, жиһазы түгел. Қатты толқыдым.

Музейдің үлкен залында әдеби-музыкалық кеш болды. Алғашқылардың қатарында кезек маған да тиді. Орысшаға аударылған екі өлеңімді (аудармашы – ақын Бақытжан Тобаяқов), қазақ тілінде бір өлеңімді оқыдым. Жұрт жылы қабылдады. Украин елінің халық әртістері А. Соловнякко, М. Стефюк бастаған өнерпаздар өнер көрсетті. Кеш соңынан жергілікті жұрт өкілдері қоршап алды, елдің хал-жайын сұрады. Жалпы, украиндықтардың қазақ халқына, жеріне деген құрметі мен ықыласы ерекше екен.

– Одақ ыдырағалы барыс-келіс сиреп кетті. Он тоғыз жыл Қостанай облысының Мендіғара ауданында тұрып едім. Көңілім Қазақстан десе алабұртып тұрады. Сізді көріп толқып кеттім, – деп көзіне жас алды қарт ана Нина Величко. – Сағынып жүрмін, балаларымның туып-өскен жері ғой.

– Сау болыңдар, қазақтарым! Сендер ғажап халықсыңдар. Қарағандыда тұрғам. Көшіп келгеніме төрт жыл болды. Туған-туыстар сонда, уақыт тауып үйге жүр, айналайын! Қуырдақ жеп, жақсылап бір шай ішейік, – дейді жасы жетпісті алқымдаған ақсақал Роман Зимовец.

Сапар әрі қарай жалғасты. Теплоход іші Қоянды жәрмеңкесіне айналып кеткендей. Өнер ұжымдарының концерттері, авторлық кештер, суретшілердің көрмесі – бәрі-бәрі бірін-бірі жалғастырып, толықтырып дегендей, өзгеше бояу, өзгеше салтанатымен жаныңа нұр құяды.

Жалпы, Украина – бақытты ел. Елдегі 53 миллион халықтың 38 миллионға жуығы украин ұлтының өкілдері. Зиялылары да, жастары да, шаруасы да тек ана тілінде сөйлеседі. Көшелерде орыс тіліндегі жарнамалар некен-саяқ. Соңғы алты-жеті жылдың ішінде украин қаламгерлері елдің рухани ұстазына айналып үлгерген сыңайлы. Екінің бірінің айтары – халқының ертеңі, елінің қамы, тілі мен ділінің болашағы. Ақын-жазушыларында жаңару, түлеу бар. Саясатқа сергек. Олардың даусы ел Президентіне де, үкімет басындағыларға да жетіп жататынын аңғардым. Жалпы, халықтың ұлттық рухы жоғары.

Каневтен соң «Маршал Кошевой» кемесі Черкасск, Светловодск, Кременчуг, Днепропетровск, Днепродзержинск қалаларын басып өтіп Запорожьеге келді. Мұнда да мерекелік дайындық шаралары жоғары деңгейде өткенге ұқсайды. Нантұз ұсынып қарсы алған жергілікті жұрттың көңіл күйі шат. Сол күні М. Глинка атындағы концерт залында мереке қонақтарымен кездесу кеші өтті. Хортица аралындағы Запорожье казактарының Ұлттық қорық-музейін тамашаладық. Казак ансамблі өнер көрсетіп, ат спортының небір үлгілерін алдымызға тартты. Осы жерде олар мерекеге қатысушы 250 қонаққа дастархан жайды.

Мамырдың 22-жұлдызы. Қонақтарды тойдың негізгі иелері херсондықтар қарсы алды. Мерекелік бағдарламаны қолымызға алғанда оның мазмұндылығына, жан-жақтылығына таңғалдық. Түске дейін арнайы топтарға бекітілген көліктермен қаланы аралап, сурет көрмелерінде болып, кездесулерге қатыстық. Қонақтарды облыс әкімі М. Карасик қабылдады.

Халықаралық Т. Шевченко мерекесінің салтанатты ашылуы кешкі сағат бесте Днепр жағалауындағы «Даңқ» паркінде басталды. Құттықтау сөз Ресей, Қазақстан, Беларусь елдерінің өкілдеріне ғана тиді.

Мен украин жұртын ұлы мерекесімен құттықтап: «Тарас – ең бірінші біздің қазақ халқының ұлы, сосын сіздердікі», – дедім. Херсондықтарға Қазақстан Жазушылар одағының ескерткіш сыйлығы – Қожа Ахмет Иасауи кескіні бейнеленген кілемше мен «Қазақстан» фотоальбомын табыс еттім. Бұл үлкен мереке қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар тойына ұласатынын жеткіздім.

Салтанатты ашылудың соңы үш сағаттық театрландырылған көрініс пен өнер шеберлерінің концертіне ұласты.

Украинамен біздің мәдени байланыстарымыз тығыз. Әсіресе қаламгерлер арасында жақсы қарым-қатынас орнап, достық көңіл қалыптасқан. Бізде Т. Шевченконы айтпағанның өзінде, И. Котлеревский, И. Франко, Л. Украинко секілді классиктерден бастап, Иван Драч, Пабло Мовчан, Степан Пушик сияқты бүгінгі украин ақын-жазушыларының есімі жақсы таныс. Ондаған қаламгерлер шығармалары қазақ тіліне аударылған.

Украин достар да Абайдан Аманханға дейінгі біздің әдебиетіміздің тынысынан хабардар екен.

Келесі күні мерекеге қатысушылар 20 маршрут бойынша облыстың 18 ауданы мен қала мекемелеріне арнайы көліктермен топ-топқа бөлініп аттанып кетті.

Құрамында украин ақыны Людмила Тарасенко, беларус ақыны Олесь Писменников, суретші Виктор Гук және мен бар, біздің топ Иванов ауданына жол тарттық. Ол облыс орталығынап 180 шақырым жерде орналасқан ең шалғай аудандарының бірі екен. Шаруашылықтармен қоса есептеген-

де, ауданның 27 мың халқы бар. Науқан кезі болғанмен, аудан орталығындағы Мәдениет үйіне жұрт көп жиналды. Жергілікті өнерпаздар өнер көрсетті. Одан соң Мичурин атындағы колхозда болдық. Халықтың шаруақорлығына назар ауды.

– Биыл жауын-шашын сиректеу. Техника жүріп тұр, ел еңбектеніп жатыр. Мынадай жері бар жұрттың ешкімге қол жаюға қақысы жоқ, – дейді колхоз басшысы Н. Василенко. Бұл елде негізінен ұжымдық шаруашылық қалпы сақталған.

Мерекенің салтанатты жабылуы Тягинь аралында болды. Жалпыхалықтық мереке деген осындай-ақ болар. Ондаған мың халық жиналып, осы жерде ән қалықтады. Украин бауырлардың көңілі көл-көсір екен. Тарас есімі украин жұртының рухына айналып, аспанда қалықтап тұрғандай. Ән әуелеп, би дөңгелеп, рахат бір сәт кешкен мезгіл болды.

Той эстафетасын херсондықтар Луганск облысының өкілдеріне табыс етті. Жиналған жұрт кешкілік тойдан тарап жатты.

Мені де беттен сүйіп, бауырына басқан жұрт аз болған жоқ. Еліме деген көл-көсір ықыласты көргенде жанарым жасаурап, жүрегім жырлады:

Украина!

Айналайын ардақ ел,

Көңілімде көктем болып қалған ел.

Днепрдің толқынында тербетіп,

Ақындарын алақанға салған ел.

Ей, замана!

Адамзатқа бер тыным.

Бауырым бүтін, сөгілмесін қолтығым.

Тарас елі Тарас үшін сүйгенде –

Ұлы өзеннің толқынындай толқыдым.

Украина!

Қайғы-мұңды кешкен ел.

Орманандай қаулап сосын өскен ел.

...Жұртқа тастап көрген емес «тамырын»
Қыр қазағы, оңды-солды көшкен ел.

Аққу арман арда халқым арлы, асқақ,
Ей, бауырым, сен де мендей жолдас тап.
...Тарас болсаң дәм-тұзымды ұсынам,
Қайғы кешсең Қайсенов болып қол бастап.

Тарас десе,
Көк пен жердің арасы,
Тағзым етер байтақ қазақ даласы.
...Украина Тарасымен бақытты,
Ұрпағымен бақытты екен Тарасы!

Херсоннан Киевке бет алдық. Қайтар жолда Тарас тауына соғып, тағы бір тағзым еттік. Көңілі көктем, жаны жаз жұрт екен мынау!

Сапар аяқталуға жақындаған сайын мені біздегі өткізіліп жүрген мерекелердің әлі де бір қайнауы ішінде екені толғандырды. Биылғы Тарас тойына бесіктегі баладан, еңкейген қартқа дейін миллиондаған халық тартылды. Үлкендері шығармашылық тұрғыдан сырласуға, жастары өзін жұртқа көрсетуге мүмкіндік алды. Шапан-шақпытқа таласып шапыраштанған пенде жоқ.

Шіркін, Жидебайдағы Абай жатқан жер қазақ баласының сыйынып барар рухани Меккесіне айналар күн қашан туар екен?!

Қоштасар кез келді.

– Қасым батырға, Хамит ақынға сәлем айт! – деді жанары жасаурап қарт қаламгер Данила Бакуменко.

– Ұлықбек менің өзіне арналған өлеңімді біле ме екен? – дейді ақын, Украина Жазушылар одағы әдеби қорының директоры, Шевченко мерекесін ұйымдастыру комитетінің төрағасы Микола Шевченко.

– Иранбекке дұғай сәлем! – дейді херсондық ақын Анатолий Кичьинский мен лучанскілік ақын Иван Низовий.

– Сендер санасы сау халықсыңдар! Қалғи көрмеңдер, – дейді халық суретшісі Василь Гурин.

Көріскенше, Тарас елі!

Сендер мені ұлы өзендеріңнің толқынында ғана емес, аялы алақандарыңда да әлдилей білдіңдер.

Қош, қасиетті Днепр!

1998 жыл

ҮРДІННІҢ КӨРДІМ ҮР КҮНІН...

Иордания Корольдігін жергілікті жұрт Үрдін деп атайды. Қараша мен мамыр аралығында болмаса, алты ай жаз мұнда жауын-шашын деген болмайды екен. Сахараның шөліне үйренген арабтардың тұрмыс-тынысында ежелден бастау алған үрдіс, дәстүрлердің молдығын Амман әуежайына табан тіремей жатып-ақ аңғарған болдым. Стамбұлдан көтерілген ұшақ Үрдін астанасына дейін екі жарым сағат ұшып, жергілікті уақытпен кешкі бесте әуежайға қонды.

Осында қарсы алған Қазақстанның Аммандағы құрметті консулы Абдуллаһ әл-Киссуани амандық-саулық сұрасып, енді екі сағаттан соң Жераш шаһарында өнер фестивалінің ашылу салтанаты болатынынан хабардар етті.

– Ассалаумағалейкүм, бармысың, бауырым? Қазақстан, ел-жұрт аман ба? Өзің келеді деген хабарды естіген соң, Үрдіндегі үш үй қазақ елеңдеп отырмыз. Мынау менің қызым Сәмә, алтыншы оқиды, осындағы Салық Қазақ деген ағаң мен боламын.

Қағілездеу келген жігіт ағасының қимылы да, сөзі де ширақ.

– Қасыңда боламын, кеткеніңше тәржімашы міндетін өзін атқарамын, – деп қояды ағамыз. Ол жол бойы өз тағдырынан хабардар етті. Өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының аяғында басы ауған жаққа босып кеткен елдің көшінде Салықтың әкелері де бар екен.

– Адайдың ішінде Жеменейміз, – дейді ағамыз.

Түрік, Ауған, Иран айналып, дүниенің сайынан сая таппай босқан бұл әулет алпысыншы жылдары Сирияға көш басын түзеген екен. Онда жете алмай, осы Үрдінде орнығып қалғанына да қырық жылдың жүзі ауыпты. Әкелері Омекең өмірден озарда үрім-бұтағының барлығының фамилиясы бұдан былай Қазақ болсын деп аманат етіп кетіпті.

– Елден хабар сирек. Тоқсан бесте әкемді алып Қазақстанға, атамекеніміз Маңғыстау өңіріне барып қайттым. Осы сапар ұлы Абайдың тойына тұспа-тұс келіп, соған қатысу бақытына ие болдық. Мысырда елші болып тұрғанда Болатхан Тайжан бауырымызға аралас-құралас едік... Тағдыр ғой, кіндік қанымыз жат жерде тамса да ел деп соғады бұл жүрек. Сүйегі – Алтын Жаппас, Сүйеп деген ақсақал бар еді осында. Екі баласы да араб қызына үйленген. «Тұқымым таусылды ғой...» деп жылап кетті байғұс.

Салық Қазақ сарғайған екен, сағынған екен. Үш ұл, үш қызы бар. Үлкендерінің бәрі Түркияда тұрады. Ағасын әуежайдан күткен Сәмә қыз – ағылшын, араб, түрік тілдерінде еркін сөйлейтін Сампоз Қазақ есімді оқу озаты.

...Халықаралық Жераш өнер фестивалі елде биыл жиырма үшінші рет өткізіліп отыр. Бұл шаһар – біздің дәуірімізге дейін 160 жылдар мұғдарындағы көшпенді арабтардың Набат тайпасы, одан сәл беріректегі Рим империясынан бастау алатын тарихы бар көненің көзіндей мекен. Ежелден қалған ескерткіш жәдігерлер көп. Арабтар – өткеніне өбектеп қарайтын халық.

Шілденің 21-жұлдызында кешкі жеті жарымда фестиваль алауын елді қырық жылдан артық басқарған король Хусейннің зайыбы Ханшайым Мәлике-Нұрдың өзі тұтатты.

Тастан қашалған, кемі он мың адам сыятын ашық сарай адамға толы. Көрермендер алыс-жақыннан ағылып келгенге ұқсайды. Биылғы өнер мерекесінің жөні ерекше, аясы кең. Себебі мұнда Ирак, Ливия, Румыния, Египет, Сирия, Франция, Палестина, Чехия, Жапония, Қазақстан секілді жиыны отыз төрт іргелі мемлекеттен өнер жұлдыздары, ән-би ұжымдары, ақындар мен суретшілер шақырылған. Жарты айдан астам уақытқа созылған өнер бәйгесінің беташары Үрдіңнің әйгілі эстрада жұлдызы Диана Каразонның концертімен ашылды. Жераш аспанында төрткүл дүниеден жиналған өнерпаздар ән шалқытып, әуен тербетті.

Фестиваль директоры Жаржас Самауи беташар сөзінде әлемді өнер атаулы ғана ізгілікке бастайтынын айта келіп,

адамзат баласы осындай ізгі шараларға ғана ынтық болса екен деген ой мензеді.

Күнде кешкі сағат жетіде мереке бағдарламасы бойынша түрлі шаралар бірнеше жерде қатар басталады. Арабтардың бойына біткен сабыр, рақым сияқты қасиеттерден болса керек, ұйымдастыру жұмыстары ын-шыңсыз, рет-ретімен. Әр елден келген отыз жеті шайыр түрлі пікір алысулар, кездесулер, конференцияларға қатыстық.

Кешкілікте күн сайын үш ақынның біріккен кеші болады. Ондай кештер бірде мың орындық Поэзия сарайында, бірде Ханшайым Мәлике-Нұрдың үлкен сарайында өтеді.

Арабтар өлеңнің әуені мен әуезіне сонша көңіл бөледі екен. Беріліп тыңдайды. Абай хакім айтатын «үезінге өлшеп тізілген» деген жыр жолдарында аңғарылатындай, араби – аруз-араб поэзиясының табиғатына тән фонетикалық ерекшеліктерден туындаған өлең өлшемі, бұл үрдіс біздің бүгінгі жазба өлеңімізде кеңінен тараған. Халқы бір миллионнан сәл ғана асатын Амманда Поэзия сарайы аталатын жыр жайының болуының өзі елдің өлең әлеміне деген құрметінің қаншалықты дәрежеде екенін айқын көрсетсе керек.

Шілденің 27-жұлдызындағы жыр кешінің алғашқы кезегі маған тиді. Өзіме берілген 40 минутта жиырмаға тарта өлеңімді оқыдым. Кәсіби Абдуллаһ мырза баласы Мұхаммед екеуі залдағы көрерменнің бәрінің алдына жырларымның тәржімесін қойып шығыпты. Жұрт үлкен ықыласпен тыңдады. Египет ақыны Ахмед Шаһави, Араб Эмиратының шайыр қызы Жамаана Саадақ үшеуіміздің бірігіп өткізген кешімізді жоғары бағалады жылыған жұрт.

– Поэзияда ұлт та, тіл де болмайды, оның ұлты да, тілі де – поэзия. Сенің жырларыңды жатқа оқығаның жанымызды тербетті, бауырым, – деп құттықтады бірінші болып Мәскеудегі Кинематография институтының түлегі, үрдіндік талантты қаламгер Ясир Кубайлат. Мерекені ұйымдастырушылардың бірі Хаафиз Алиаан да қазақ елі, қазақ өнері туралы әлі де аз білетінін айтып, қолымды қысты. Осы мерекеге шақырылып, тамыздың алтыншы жұлдызында Жераштағы үлкен сахнада

өнер көрсетуге тиіс Қазақстан Президенті оркестрінің түрлі себеппен жете алмай қалғанына өкініш білдірді Хаафиз мырза.

Қазақстанның Аммандағы құрметті консулы Абдуллаһ – елдегі аса бақуатты адамның бірі. Өзі ғалым, өзі жазушы. Қазақ елінің экономикасы мен мәдениеті жайлы кейінгі жылдары екі кітап жазған. Осы өнер мерекесіне қазақ өнерпаздарын шақыру жөнінде мәселе көтерген. Үрдіңнің жоғары оқу орындарында қазақ жастарын оқыту жөнінде келісімдерге қол жеткізген. Бүгінгі қазақ жырының талантты өкілдерінің жолма-жол аудармасы әзір болса, жыр жинағын араб тілінде жариялатуды өз мойнына алатын ойын білдірді Абдуллаһ мырза. Осы шаруаны ұйымдастыруды қолға алуға уәде еттім.

Келесі күні елдегі ежелгі тарихы бар мекен Рум жазығы, Бадра тауын бетке алып, үш жүз шақырымдық межелі жерге бет түзедік. Күн күйіп тұр. Шайырлар мінген автобус іші салқын. Маған Иордан университетінің дін факультетінде оқитын қырғыз баласы Ибраһим Асанұлы аудармашы болып ере шықты.

Жол бойы елді мекендер, құм көшкен мекиен шөл. Жантақ, көде секілді шөптер сирек-сирек қана ұшырасады. Шаруа баққан көшпелі бәдәуилер шатырда тұрып жатыр, сахараның шұбырған түйелері меніреу шөлдің тілінде тірлік кешетін сияқты. Екі күн бойы дала кезіп, елдің тарихи мекендеріне тағзым еткен ақындар Амманға шабыттанып, арқаланып оралдық.

Араб тілі – семит тобына кіретін тілдердің ішіндегі ең көп тарағаны. Бұл тілде сөйлеушілер 100 миллион адам шамасында. Олар: Мысыр, Сирия, Кувейт, Үрдің, Ливия, Тунис, Алжир, Марокко, Ирак, Судан, Йемен, Бахрейн сияқты жерлерде мекендейді. Араб тілінде шетжұрттық сөздер өте аз қолданылады. Ұлы Абайдың жас кезінен араб тіліне ден қойып, қазақ өлеңіне «ғаруз» өлшемін енгізуі кездейсоқтық емес. Себебі әлемде араб тілі Шығыс кілті ретінде бағаланады.

Үрдің мемлекетінде бес миллионға жуық халық бар, жерінің 80 пайызы шөлейтті аймаққа жатады. Халық санының жартысына жуығы 15 жасқа дейінгі балалар.

Елді король басқарады. Бүгінгі мемлекет тізгінін ұстап отырған король екінші Абдулла Хусейннің баласы. Жұрттың өмірге деген сенімі нық, иманы кәміл. Үрдінде заң қатал. Ұрлық-қарлық жоқ. Түнгі Амман базарларында ашық жатқан сатушысыз дүкендерді көріп таңғалады екенсің. Мұнда арақ ішіп, көшеде мас болып жүру мүмкін емес көрінеді. Ел патшасына сенеді, оның сыртынан ғайбат айтуға жол бермейді. Араб мемлекеттерінің ішінде үрдіндіктердің оқу-ғылымға ерекше ден қоятынын аңғардым, мұндағы көпшілік исламды әлемді кесапаттардан қорғайтын күш ретінде бағалайды.

...Қайтар уақыт жақындағанда Салық Қазақ қой сойып, ешкі сүтінен жасалған қымызын сапырып қонақ етті. Сол үйге тайлы-тұяғымен жиналған Үрдіндегі үш үй қазақ мен сыйлаған Айгүл Үлкенбаеваның орындауындағы күйлерді тыңдап, көздеріне жас алысты, бәріміз де қимас бір сәттерді бастан кешірдік.

Мұндағы қазақтардың бәрі де іс адамдары. Салық аға мен Зейнеш жеңгейдің тігін цехы, Бердәулет баласы Мақсұт есімді бауырымыздың үлкен дүкені бар. Мақсұт інім көзі ашық, бірнеше тілге жүйрік, көшелі азамат екен. Осында туған, араб мектебін бітірген, түркиялық қазақ қызына үйленген, екі баласы бар.

Қазақстанда болып көрмепті, жоғары білім алған, саясаттан да хабары мол, нәсіп болса, атажұртқа ораларына сенімді.

– Хош келдіңіз, аға, бір жасап қалдық қой. Қазақстан тәуелсіздігін алғанда ақсарбас айтып, той жасағанбыз. Қатынас сирек, соның жиілегені жөн. Осыдан екі-үш жыл бұрын Қазақстан футболшылары Үрдінге келіп жолдастық кездесу өткізді. Күн ыстық, жігіттер шөлдеп қалады ғой деп сусуанымды даярлап, жүрегімді қолыма ұстап, жаттығу болып жатқан жеріне жетейін. Нанасыз ба, сол топтың ішінен «Ассалау...» деп амандасуға жарайтын бірде-бір қазақ баласын таппай салым суға кетті, үйге шақырам деген арманым адыра қалды, ойындарына баруға да зауқым соқпады, – деп бір мұңын жайып салғандай болды Мақсұт інім әңгіме арасында...

...Амман әуежайынан авиалайнер елге қарай бет алғанда терезеден жерге қарадым. Сап-сары құм сағыныштың самалын соқтырып сусып бара жатыр. Соның ішінде араб жұрты ұймақ орнатуға кіріскендей. Бұл ел маған қанағат пен рақымның, сабыр мен ардың мекеніндей болып елестейді енді, жүректі жыр жолдары тербейді.

*Үрдіңнің көрдім үр күнін,
Жанымның аштым бір гүлін...*

*«Қазақ әдебиеті» газеті.
2004 жыл*

«ӘДЕБИЕТ – АРДЫҢ ЕМЕС, АҚШАСЫ БАРДЫҢ ІСІНЕ АЙНАЛЫП КЕТПЕСЕ ЕКЕН...»

– Өткенде Сіздің әдеби орта туралы пікіріңізді оқығаным бар. Орнықты ой айтыпсыз. Мағжан «Толқынды толқын қуады» дейді, сондықтан әңгімемізді қазақ жырының қазіргі хал-ахуалы, ғасыр айрығындағы қаламдас ағайынның жай-күйі туралы айтудан бастасақ.

– Сөз күйігі қашанда жүрекке түседі. Қалам – қылыштан да өткір құрал. Алыстан іздемей-ақ, Бұқардың Абылайға, Сүйінбайдың Тезек төреге, Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқанын зерделесек те жарар. Қай халықтың да әдебиетінің тууы, өсуі, өркендеуі үлкен құбылыс. «Үлкен мәдениеті бар халық – үлкен халық» дейді Нобель сыйлығының лауреаты, философ Альберт Швейцер. «Гомер ақын Эллада қауымын аттас тәрбиелейді» дейтін Платон сөзі – әдебиеттің эстетикалық қуатын көрсететін баға. Әдебиет беделі – ұлт беделі. Дүниеде сөзден мәңгілік ештеңе жоқ. Ол ғасырдан-ғасырға жалғасып, жылдардың желмаясымен желіп мәңгілік жасай береді.

Адамзат өркениетін дамытуға үлкен үлес қосып, жұрттан бұрын тас қашап, сәнді сарайлар тұрғыза алған бабаларымыз даму көшінде кенжелеп қалған. Тарихтың тас кітабы солай дейді. Қорқыттардан бастау алып, Абай мен Шоқандарға дейінгі көрікті керуен болған төлтума мәдениетіміз бен әдебиетіміз, халық ауыз әдебиеті атты айдыңға бастар арналар – халықтың өзін-өзі тануының қайнар көзі.

Соның бір тармағы – жыраулық поэзия. Ол сөз өнері ғана емес, қазақ жұртын мәңгі тербетер бесік, намысыңды жаныр тасқайрақ.

Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар
Арқа мен қосым қалар деп,
Адамзат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес
Жамандар мазақ қылар деп.

Сонау XV ғасырда жырлаған Қазтуғандар сөзі көнеріп, жырының рухы төменшіктеп көріп пе? Олардың алдаспан жырлары бізге де, бізден кейінгілерге де тұнық тұма, мөлдір бастау болып қала береді.

Сөз жоқ, біздің ұлт үшін жаңа поэзия Абайдан басталады. Фирдоуси, Низами, Гейне, Пушкин сияқты ол да ақындық өнерді шыңға шығарды. Абай поэзиясы – қазақ топырағында өресі биік, ойы заңғар, рухы асқақ, көркемдігі керім қалпымен қалатын ғажайып әлем. Мұраты ұлы қаламгерден ұлы шығармалар туатыны анық. «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деп ақындық кредосын алға тартқан Абай:

Сылдырап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай.
Кірлеген жүрек өзі үшін
Тұра алмас өсте жуынбай, –

дейді. Мың құбылған бояулар арқылы рухымыздың тазалығын, жанымыздың жарасымын жырдан табамыз. Өмірімізге үндестік іздейміз. Таңғы шыққа шомылған құстардың дауысындай, алқынған ақ бұлақтың арынындай, шолпының сыңғырындай бір әдемі күй жан дүниенді баурайды. Өлең күдірегі деген осы. «Лирика – поэзияның поэзиясы» деген Белинскийдің тұжырымы бар. Соны Абайша айтсақ: «сыңғырлап өңкей келісім»...

Мұны айтып жатқаным – тақырға тал өспейді, жоқ бар болмайды. Б. Пастернак айтады «Ақын – ұжымдық құбылыс, ол дара болмысымен бір ортада өсіп шығады. Пушкин секілді ақындар аренаға шығуы үшін көптеген ақындар «көпір» бол-

ды. Пушкиннің өсіп-жетілуі үшін Туманский, Дельвиг, Богданович, Козлов сияқты ақындар керек болды» деп. Осы пікір Абайдан соңғы қазақ ақындарының қай-қайсысына да ортақ. Мағжан, Сәкен, Ілиястардың соғын ала Қасым жыр көгінде қалықтады. Қазақ өлеңіне «өртке тиген дауылдай» асқақ дауыс, қайсар рух әкелді. «Ақынмын деп айқайлап жүргендердің Әммесінен Қасымның десі басым» деп Мұқағали жырлағандай, өзінен кейінгі Сырбай бастаған ақындарға керемет әсер етті ол.

Мұқағали ағамыздың ақындық қуатын көзі тірісінде ешкім бағаламады деген жаңсақ пікір. Оның үлкен ақын екенін әдеби орта мойындаған, жыр жинақтары қолдан-қолға көшкен. Ал ресми орындардың дер кезінде марапаттамауы, тағдырының түйткіл тұстары басқа әңгіме. Ал оның тұстастары Сағи, Жұмекен, Тұманбай, Қадыр – қазақ өлеңіне олжа салған жұлдызы жарық есімдер. Бұлар да бір-бірінің биікке шығуына себеп болған ақындар. Осы жылдың басында Қалаубек Тұрсынқұлов, Мұхтар Шаханов ағаларыммен бірге Стамбұлда өткен түркі дүниесі әдбиетінің өзекті мәселелеріне қатысты үлкен жиынға қатыстым. Сонда заңғар жазушы Шыңғыс Айтматов «Өлеңнің құдіреті сол, бес-алты шумаққа үлкен эпопеяға өзек бола алатын бір халықтың тағдыры мен зар-мұңын сыйғызып жібере алатындығында» деген еді. Сонда менің ойыма Кеңшілік ағамның «Боз биесі», Темірханның «Ұста дүкені», Несіпбектің «Есіл де есіл, есіл күні», Есенғалидың «Қара бауыр қасқалдағы», Ұлықбектің «Намаздыгерде, қолатта» секілді өлеңдері түсті...

– Сонда қазақ өлеңінің бүгіні нұрлы, болашағы жарқын демексіз бе? Мысалы, Сіз өзіңіздің, тұстастарыңыздың, сізден кейінгі буынның поэзиясы оқырманға жетеді деп ойлайсыз ба? Он үш миллион халқы бар ұлтқа жыр кітаптарыңыздың бар-жоғы 500-1000 данамен таралуын немен түсіндіресіз?

– Думан, тап осы сауалдарды мен кей-кейде өз-өзіме қоямын. Жиырмасыншы ғасырдағы тоталитарлық жүйенің өктемдігі 200-ден астам ұлтты бір-біріне мидай араластырып жіберді. Нәтижесінде жүз шақты ұлт пен ұлыс мәңгілікке

жойылып тынды. Төлтума мәдениет жоғалып, рухани болмыс көмескі тартты. Қазақ даласында жарты ғасырға тарта атом сынағы жасалды, 20-30-жылдардағы «қызыл қырғыннан» 3 миллион қазақ қырылып кетті. Талай рет шаңырағымыз шайқалып, уығымыз майысса да, бабалар рухы адалбақан болды. Сол рух, сол аруақ бізге әлі де жар болып келеді.

Гоголь мен Пушкиннің тұсында Белинский де «Бізде әдебиет жоқ» деген. Құдайға шүкір, қазақ поэзиясы – ХХІ ғасыр табалдырығын нық аттап тұрған өнер атаулының падишасы. Ұлттық сананың саңырауланған кезіне де саңылау түсіре алатын осы өлең.

Сүйікті ақыны жоқтың рухани жақыны жоқ. Рухани жарымжандықтан сезім жұтаңдығы басталады. Даңғой Дантеске анасы өлең сөздің құдіретін ұқтыра алмай қойыпты. Дана Аристотель Филипп патшаның баласы Александр Македонскийге жыр тілін түсіндіре алмай қиналған. Поэзияның құдіреті адамдық асыл сезімнің тууына, ізгілік, шуақ, нұр атаулының салтанат құруына қызмет жасауында. Қылмыскерлер арасында әлеуметтік талдау жасаушылар олардың көпшілігі өмірінде өлең оқымағанын айтады.

Ақындық – тағдыр. Ол – Алланың сыйы. Замандардың дойыр дырауы да үнемі ақынының басына тиген. Алаштың рухы болып қайнаған қара қазанның суы сарқылған жоқ. Бүгінгі жыр жазып жүрген жігіттер мен қыздар – сол қасиетті судың бір-бір тамшысы. Поэзия парасатын әр ақын өзі қорғап, өз сезімінің шаранасын өзі әлдилей алуы керек.

«Мен» ғұмырбаяндық триптихін жазған халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Мұхтар Мағауин ағам «Осы кітапты жазудағы негізгі мақсат – Алла-тағалам мұнан өрі азды-көпті ғұмыр сыйласа, қаламымды қатқыл, санамды ашық қылсын деген тілек нәтижесі. Адам алдындағы емес, өруақ, Құдай алдындағы есеп» депті. Қалам ұстаған әр ақын-жазушы жауапкершілік жүгін тап осылай сезінсе, шіркін!

Қазақ өлеңі қайда барады деп сауал қою қателік. Өлең – өмірдің өзі. Ұлт аманда қазақтың қара өлеңінің көші көрікті болады.

Исраил, Нұрлан, Жүрсін, Рафаэль, Иранбек, Жұматай, Күлештардан басталып, Серік Ақсұңқарұлы, Аманханмен біте-тін біздің алдымыздағы буынға қарағанда, біздің толқынның тағдыры сәл бөлек. Себебі біз әдебиет деген қасиетті орда есігін имене ашқанымызда қоғамда аласапыран басталып кетті. Біздің орда бұзар отызымыз қоғамдық формациялардың ауысуымен, ғасыр мен ғасырдың алмасуымен тұспа-тұс келді. Біз Жазушылар одағы арқылы пәтер алғанымыз жоқ, мемлекеттік тапсырыспен кітап шығармадық, жағдайымызды айтып, емен есіктерді торымадық. Біздің толқын өз жарасын өзі жалаған бөрінің бөлтіріктері сияқты немесе айдынның тереңінен шымырлап шығып, тынып ағатын ағыстарға ұқсайды. Бұл – ізеті жоғалмаған жарасымды буын. Бүгінгі қазақ жырының негізгі салмағын көтеретін буын осы. Тыныштықбек, Әбубәкір, Әділғазы, Қасымхан, Нұрлан, Гүлнәр, Шәмшия, Бауыржан, Светқали, Шаһизада, Оңайгүл, Қайрат, Сабыр, Қазыбек, Кәдірбек... Бұлардың бәрі де өз айтары бар, жұртының сөзін ұстай алар ақындар. Осылардың оқырманы жоқ деп айта аласың ба? Аламанның алдыңғы легінен қара үзіп көрінген жүйріктердің қамау терінің алынған тұсы бүгін.

Бізден кейінгі жас деп жүрген Әмірхан (Балқыбек), Маралтай, Жарастар да отыздың орманына еніп кетті. Олардың қатарларының да, олардың соңындағы Танакөз, Дәурен, Әлібек, Жанарбек, Нәзира, Роза, Алмас, Рүстемдердің де шарқ ұрып ізденіп жүрген, дараланып, сараланып көріне бастаған шағы. Қазақ жырының ертеңіне күмән келтіргісі келетіндер «Жас ақындар» антологиясын оқысын.

Солай, Думан, менің ойымша, кітабымыз 500 дана бола ма, 5 дана бола ма, шын ақынға оқырман табылады.

– *Фалеке, шын ақын дейсіз, білсеңіз айтыңызшы, жалған ақындар қандай болады? Сосын әдебиетке, әдеби ортаға жасалып отырған қамқорлық жайында не айтар едіңіз?*

– «Ақынға табынбаған адам – ақылға табынбаған адам» дейді А. Блок. Украин халқы Тарас Шевченкоға тәңіріндей табынады. Каневтсігі Тарас тауына барып, ақын рухына мінәжат етушілерді өз көзіммен көріп қайран қалдым. Бізге де Жиде-

байды жырдың Меккесіне айналдырар уақыт жетті. Біздің халық – ақынын сыйлаған халық, сөздің мәйегі мен сиқырын түсінетін халық. Қазақ – есіл сөзін езге қор қылмаған ел. «Ерінбеген – етікші, ұялмаған – өлеңші» дегендей, сөздің асылы мен жасығын айырар құлақ бар елміз.

...Қойып кеттім тереңге,
Партбилетім төбемде.
Өзім өліп кетсем де,
Партбилетті берем бе?! –

деген сияқты ақын ағаларымыздың «қып-қызыл» жырларына халық ана бір кездің өзінде де сенбеген.

Жалған сезімнен жалаң жыр туады. Жалған жырды жалған ақындар жасайды. Бүгінде өлеңшілер көбейіп тұрған заман. Баспаларға ақша аударып, небір өсиетнама, ғақлия, арнауларды қатырма қағаздармен қатырып шығарып, жалын күдірейтіп жүрген «ақынсымақтар» ауыл-ауылда, қала-қалада диуанадай кезіп, жауыннан соңғы саңырауқұлақтай көбейіп барады. Аузынан «жыны» шашырап кездесу өткізіп, ат-шапан дәмеліп, елдің есін шығаратынын қайтерсің. Осындай «ауылдық», «аудандық» дәрежедегі ақындардың алды Жазушылар одағының есігін күзетіп, мүшелікке қабылданып, ақын екенін «заңдастырып» алмақ айлаға көшкен. Ал наншайын базардан айырып жүрген, болмаса күлдің үстінде күліс ойнап отырған «анау» үшін Абай да ақын, арзан жолмен атын шығармақ қуаяқ та ақын. Осындайда ойлайсың «Әдебиет – ардың ісіне емес, ақшасы бардың ісіне айналып кетпесе екен» деп. Баспалардың пайда тапқаны жақсы-ақ, бірақ жарық көретін кітаптардың сапасын анықтайтын, «шөпті де, шөңгені де» өлең етуге жол бермейтін шара ойластыру керек.

Өлең – ақынның өзі. Ол – жұмбағы шешусіз тылсым әлем. Ол дәріханада алуан қосындыдан жасап беретін дәрі емес. Өткенде Дүкен Мәсімханның Сіздің газеттен «Алматының ақындары» деп атап, «Астана мен тәуелсіздікті неге жырламайсыңдар, коммунистерді өлең еткенде таңдайларың тақылдап еді» деп

жер-жебірімізге жетіп ұрысқан «өлеңін» оқып ренжіп қалдым...

Жазушыларға, әдеби ортаға қамқорлық жайлы сұрап қалдың. Үкіметтен Иманғали Тасмағамбетов келіп, «Тәуелсіздіктің 10 жылдығы қарсаңында тәуір дүниелеріңіз болса шығарып берейін» деген. Уәдесінде тұрды. Бірнеше ақын-жазушылардың кітаптары бүгін-ертең жарық көрмек. Жазушы байғұстың да он жылдан бері көрген жарығы осы. Президенттік стипендиялар беріліп келеді. Кейде нағыз мұқтаждар осындай көмектерден қалыс қалып қояды.

«Ораза, намаз тоқтықта» дегендей, сананы тұрмыс билейді. Ақын-жазушы үшін шығармашылық отбасын асырар табыс көзі болудан қалды. Еңбегіңнің қайтарымы жоқ. Әдебиетте нағыз жанкештілер қалған күн бүгін. Көп ақындар өлең орбитасынан көрінбей кетті. Жазып жүргендерінің де ішінде тек нарық рухын сындыра алмағандары қалды. Мысалы, талантты ақын Жәркен Бөдеш қазақ қауымдастығынан алатын жеті мың теңгесімен отбасын асырап отыр. Жоғары оқу орнын бітірген екі ұлы жұмыссыз. Әлі күнге сырты қатырма бір жинағы шықпапты. Басқалар сияқты мерейтойларын да өткізбеді, қайдан өткізсін, ауылы арғы бетте, Жайырда.

Сонда да:

Арғы тауға асумын,
Бергі тауға белеспін.
Жарымаған уызға
Жарты қазақ емеспін, –

деп асқақ жыр жазады. Шаңырағын өлеңнің отымен жылытып отырған Жәркен ағамның Тарбағатайдың арқары сияқты мүшәйра сайын сахнаға ойқастап шығуы заңдылық. Тіпті, керек десең, қажеттілік.

Ақындық – тағдыр дедік. Рим ақыны Петроний «Талант пен жоқтық егіз» депті. Шекесі шылқып тұрған қаламгер жоқ. Ақын біткен қолдау мен көмекке зәру. Сонда да қамқорлықты қаламдастар бір-біріне жасайды. Бір-бірін күндесін, бақастық

жасасын, меніңше, ақынға ақыннан жақын ешкім жоқ. Тіпті қабірінің басында жылап тұрып топырақ салатын да солар.

Жақында Свет Оразаев деген ақын өмірден өтті. Ол кісінің тағдыры жайлы «Қазақ әдебиеті» газетінде жақсы мақала жарияланды. Жетісу өлкесінің азаматы еді. Түрмеден шығып, Ақадырдан түсіп қалады. Сондағы Өмір Кәріпов, Төрехан Майбасов сияқты қаламгерлер қамқорлық жасаумен болды. Басына белгі қойып, бетін жасырған да солар. Азаматым, ақыным деп алақанға салып, Арқадағы ағайын арулап қойды.

Несін айтайын, Думан, жақсылықты да, қолдауды да қаламдас, әріптестер бір-бірінен көреді.

Өз басым базар көрмесе де базары тарқамаған Жаңаарқада өстім. Бір-біреуі бір-бір энциклопедияға бергісіз қариялардың алдында отырып, әңгімесін тыңдаған күндерді сағынамын. Жеті жасымнан шабандоз болып, аламанға шауып едім. Сол киіз туырлықты ақ орда, жазира жон, хас жүйрік, жусанның исі түсіме жиі енеді. Ал балаларым үшін оның бәрі ертегі... Меніңше, ұлтыңның өткені мен бүгінін білмей қалам ұстау деген бос әуре.

– *Фалым аға, әңгілемізді Сіздің жаңа бір өлеңіңізбен түйіндесек деп отырмын.*

– Жақсы. Мынау соңғы жазған өлеңім еді. Аты – Құсқанаты.

Дүр дүние – әр пендеге нақ сонар,
Тауы – мұнар,
Аспаны – бұлт,
Бағы – ырыс.
Құсқанаты – ар боп жауған ақша қар,
Көктемдердің көзіндегі сағыныш.

Біздің сапар Сарыбелден басталған,
Мен де өлемін армандарым өлген күн.
Күздің түні алқаракөк аспаннан
Құсжолының ақжолағын көргенмін.

Талайыма тылсымдарды кез қылдың.
Ылди көрдім,

Жазық көрдім,
Өр көрдім.
Ақ боранды ақпанында мезгілдің
Ақ дүниеге ақын болып келгенмін.

Ойларымның орда бұзар берені,
Тіршіліктің тоқсан тарам толғағы.
...Көктемдерім көктеп қоя береді,
Құсқанаты жауып өтсе болғаны.

– Рахмет, ағай! Жаңа жырларыңыз көбейе берсін!

*Думан РАМАЗАН.
«Қазақ әдебиеті» газеті,
2001 жыл*

АЛМАТЫДАН СӨЙЛЕП ТҮРМЫЗ!

Бүгін Ғалымдар үйінде қазақтың рухани қарашаңырағының бірі Қазақ радиосына 85 жыл толуына орай салтанатты жиын өтпек. Бұл торқалы той әр шаңырақты таңмен таласа тәуелсіз Қазақ елінің Әнұранымен оятқан, шартараптан жинаған жаңалығымен, әуезді әндерімен сусындатқан ұжымның ғана емес, миллиондаған көзіқарақты, көкірегі ояу тыңдармандардың да тойы. Әсіресе бүгінгі орта, аға буынның өкілдері қазіргідей теледидар арналары дәуірлемей, газет-журналдардың шалғай аудан, ауылдарға аяғы жетпей тұрған шағында, сол кездегі «5 сомдық» радиоқабылдағыштың дәурені жүріп, оның сиқырлы даусына арбалып, жан серігіне айналғанын қазір ешкім жоққа шығара алмайды.

«Тойдың болғанынан боладысы қызық» дегендей, осындай қарбалас сәтте осы ұжымның қазанында қайнап, отында ойнаған әріптестерімізді мерейтойларымен құттықтай отырып, Қазақ радиосының Бас редакторы, белгілі ақын, Халықаралық «Алаш» сыйлығының иегері Ғалым ЖАЙЛЫБАЙ-ДЫ әңгімеге тартқан едік.

– Ғалым, тарих жылнамасы үшін 85 жыл қас қағым сәт болғанымен, Қазақ радиосы үшін әжептәуір уақыт қой. Кез келген дүниенің бастауы, өсу-даму кезеңдері болады десек, әңгіме-дүкенімізді аз-кем тарихтан сабақтасаңыз...

– Біздегі радио тарихын зерттеуші ғалымдардың дерегі бойынша, 1921 жылы Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 29 қыркүйектегі қаулысымен Орынбордағы радиостансадан күніне 1600 сөзден тұратын хабарлар дайындауға шешім қабылданған. Міне, сол алғашқы кездегі төрт сағаттық эфирден бастау алған, бүгінде 85 жылдық тарихы бар Қазақ радиосы қазақ жұртымен, қазақ қоғамымен бірге жасасып

келеді. Біздің еліміз осы уақыт ішінде қаншама соқтықпалы, соқпақты тар жол, тайғақ кешуден өтіп, тәуелсіздікке кол жеткізіп жатса, Қазақ радиосында сол жұрттың жүрегінің дүрсілі, көңілінің күйі бар. Мысалы, мұнда он мыңдай кешегі ұлы тұлғаларымыздың дауыстары сақталған, тіпті Алтын қорда Дина Нұрпейісова бастаған өнерпаздардың шерткен күйлері, сондай-ақ тарихқа айналып кеткен ағаларымыз бен апаларымыздың дауыстары сақталған. Бұл деген – үлкен рухани байлық. Жалпы радио – халыққа тез, жылдам тарайтын, жедел жететін ақпарат түрі. Әсіресе қазақ жұртына, ауылға теледидардың күні кеше ғана келгенін ескерсек, сонда Қазақ радиосы қаншама ұрпақты тәрбиеледі десеңізші!

– 85 жылдық тарихи күнді, айтулы кезеңді қарсы алу бақытына ие болған бүгінгі шығармашылық ұжым жайында не айтқан болар едіңіз?.. Оның үстіне басшылықта өзгерістер болғанынан хабардар жұртшылықтың жаңалық күтері заңдылық деп ойлаймын...

– Қазақ радиосының бүгінгі үлкен ұжымы, оның бағдарламалары хақында шағын сұхбатта айтып беру мүмкін емес. Тарих беттерін парақтар болсақ, мұнда бүгінде қаншама қаламы қарымды журналистер, кәсіби шебер режиссерлер, әуезді дауысты дикторлар қызмет істегені, ондағы ардагерлер қолтаңбасы сайрап жатыр. Ендеше, біз де уақыт талабына сай бүгінгі бағытта ұлттың рухына жақын жұмыстар істегіміз келеді. Кейінгі кезде дүниеге келген ең үлкен жобамыз – «Менің Қазақстаным» бағдарламасының аясында «Атамекен аспаны» атты радиотестиваль өткізіп жатырмыз. Оның мақсаты – бір облыс аймағының экономикасы, руханияты, мәдениеті, әлеуметтік саласы, тарихи шежіресі жайлы материалдар топтамасын дайындау. Ол екі сағаттан аптасына алты сағат жүреді. Қазақ радиосының Маңғыстау, Жамбыл, Қызылорда, Алматы облыстарындағы күндері салтанатты жағдайда өтті. Сол фестиваль барысында Қазақ радиосының халыққа қаншалықты қастерлі, қаншалықты киелі екеніне куә болып қайттық. Біз бұл жобаны жалғастыра береміз.

Радио – кез келген қазақтың кішкене баласынан қария-

сына дейін шығатын мінбері. Сондықтан бізде 120-ның үстінде хабар болса, оның 60-қа жуығы төрт-бес айдың көлемінде жаңадан ашылып отыр. Таңертеңгі «Жаңа күн», экологиялық «Бозқараған», оралмандарға арналған «Көзайым», жастардың ашық пікірталасын қамтитын 45 минуттік «Аламан» клубы, әсіресе Жастар редакциясы дайындаған халықаралық «Балдәурен» радиофестивалін қоғамдағы үлкен мәдени оқиға деп санаймын. Себебі фестиваль аясындағы бір ай көлемінде Ресей, Қытай, Моңғолия елдерінен 40-қа жуық тапсырыс алдық. Мұндағы мақсатымыз – жастардың өнерге деген талғамын тәрбиелеу, сондай-ақ ұлттық музыкалық саясатты ұстану. Музыкалық бөлімді басқаруға белгілі сазгер, танымал өнер иесі Бейбіт Оралұлы келді. Өйткені, «шөп те өлең, шөңге де өлең» демекші, эфирге әулекі, жеңіл дүниелер көптеп шығып кетті. Қазақ радиосының директоры Жүрсін Ерман жетекшілік ететін, құрамында Тұманбай Молдағалиев, Бибігүл Төлегенова, Роза Рымбаева, Қайрат Байбосынов, т.б. жиырма шақты қазақ өнерінің қаймақтарынан құралған талғамға сай Көркемдік кеңес құрылды. Ол ай сайын отырыстарын өткізіп, өнерді қабылдайды. Оның сыртында экономикалық, заңнамалық тақырыптарға, қоғамдағы біршама мәселелерді қамтитындай хабарлар жобасын да жасадық. Қазақ радиосы 101 FM арнасымен тәулігіне 24 сағат хабар таратса, «Шалқар» радиосы 18 сағат, жалпы қосындысы 42 сағат бойы эфирде халыққа қызмет көрсетеміз. Ендеше, мұның бәрі маңдай термен, үлкен ізденіспен келетін дүниелер. Осы мақсаттарды жүзеге асыруда кейінгі уақытта қазақ журналистикасында аты жұртқа танымал көп жастарды қызметке қабылдадық. Соған қуанамыз. Бір ескерері, басшылық өзгеріп, жұмысқа кіріскенде 20-ның үстінде жұмыс орындары бос тұрды. Міне, сол 10-15 күннің ішінде бір орынға 10 адамнан сұрыпталып, ең талантты жастар қабылданды.

– *Сол жастарыңыздың аяқ алысы қалай? Қандай жаңалықтар әкелді?..*

– Беталысы жаман емес. Мысалы, «Балдәурен» радиофестивалін жүргізуге Нұрсәуле Мамытхан деген жас журналист

соншама ыждағатпен кірісті. Жастар редакциясының басшылығына белгілі қаламгер Құлтөлеу Мұқаш, руханият саласына танымал сыншы Амангелді Кеңшілікұлы, музыкалық редакцияға ҚазҰУ-да радиожурналистикадан кандидаттық диссертация қорғаған Жидегүл Әбдіжәділқызы, Бақберген Табылдыев, Бейбіт Сарыбай, Элеонора Яхия, Роза Әлқожа, тағы басқа ертеңгі күні радиожурналистикаға, қазақ қоғамына бір ауыз сөз, өзіндік пікір айта алатын жастар легі келді. Міне, біздер осы құрамда әлі де болса хабарларымызды жақсарта түсіп, тәуелсіздіктің осы тұсында Қазақ радиосының үнін жарқынырақ, сенімдірек шығарсақ дейміз.

– *Қазақша радио хабарларыңыз жалпы бағдарламаның қанша пайызына ие?*

– Бүгінгі күнгі туған тіліміздегі хабарлар дені 85 пайызға жуық. «Достық» айдарымен татар, ұйғыр, неміс тіліндегі дәстүрлі бағдарламаларды да дайындаймыз.

– *Бүгінде жалпы Еуропада, басқа елдерде радиодағы тікелей эфирді халықпен арақатынасты күшейтудің үлкен мүмкіндік көзі деп санайды. Өйткені оған кішкене баладан қарттарға дейін қатыса алады. Бізде де солай. Осы бағытта қандай жаңалықтарыңыз бар?*

– Бұған байланысты бірнеше тікелей эфир аштық. Оның сағаттары да аз емес. Тікелей эфирдің өзіндік қиындықтары болатындықтан, оны соншалықты көбейтеміз деп айта алмаймыз. Мәселен, сіз бір тақырыпты дiттеп тікелей эфирге шықсаңыз, тыңдаушылар түрлі арзанқол сауалдар, болмаса саясатқа қатысты сауалдар қойып, басқа мәселелерді қаузап кетеді. Ал таңертең адам ұйқысынан ояғанда, сағат 7-9 аралығында берілетін тікелей эфир – «Жаңа күн» бағдарламасы көптеген жағымды жаңа нәрселер әкелді. Ана жолы «Таңғы қоңырау» деген жаңа айдарымызда Тоқтар Әубәкіров ағамыздың туған күнінде тікелей эфирден үйіне телефон шалып, Қазақ радиосының миллиондаған тыңдармандары атынан мерейтойымен құттықтадық. Ғарышкер ағамыз соншалықты разы болды, ол тыңдаушылардың да көңіл күйіне әсер етті. Жақында радиоға Жұмат Шаниннің немересі Райхан келіп,

керемет қызықты әңгімелер айтты. Өткенде Жүсіпбек Аймауытов ағамыздың баласы келіпті. Іле-шала «Ұлылардың ұрпағы» деген айдар ашып, ол кісіні де сөйлеттік. «Сіз қайда жүрсіз?», «Таңғы тілек», сондай-ақ құттықтаулар беріп жатамыз. Міне, осындай түрлі бағытта ізденістер жасап жатырмыз. Жастардың түнгі толқында тікелей эфирдегі бағдарламалары бар. Сонда күніне 2,5-3 сағатқа жуық тікелей эфир хабарлары өтеді екен. Ол аздық етпейді. Әрине, тікелей эфирді жүргізуде журналистік тәжірибе, кәсіби біліктілік керек-ақ.

– Фалым, біздің жас кезімізде оқыған хабарларын құлаққа жағымды, әуезді дауыстарымен түрлендіріп жіберетін Әнуарбек аға Байжанбаев, Сауық Жақанова апамызға қызығатынымыз соншалықты, сол кісілерді өмірде көруді армандайтын едік. Дауыстың сиқыры бар деген рас шығар...

– Әрине. Мәселен, сол кездегі Қазақ радиосын кім басқарып отырғаны ешкімнің есінде қалмауы мүмкін, бірақ Әнуарбек ағаның, Сауық апамыздың есте қалары хақ. Біздер дикторлардың конкурсын өткізіп, даусы әуезді, үні жағымды комментаторларды тәрбиелеп жатырмыз. Сауық сияқты апаларымыз бастаған ардагерлеріміз дикторлармен қатар, эфирге шығатын жүргізуші-редакторларға үш айлық курстың бірінші кезеңін өткізді. Нәтижесі көңіл қуантады.

– Ал жетпей жатқан, кемшін түсіп жатқан жерлеріміз дегенге не айтар едіңіз?

– Әрине, жетпей жатқан жақтарымыз баршылық. Бұрынғы хабарлармен қоса, эфирге жаңадан дайындалып жатқан жобалардың бәрін айдарынан жел ескен, болмаса бәрі керемет хабарлар деуге болмас. Әлі күнге үйренетін, жасалуы керек дүниелер баршылық. Мәселен, жалпы қоғамдағы құндылықтарды көрсететін, болмаса үлкен проблемалық мәселелер көтеретін бағдарламалар дайындасақ дейміз. Өткенде Баянауылдағы Ұлттық парктің мәселесін көтерсек, бұл жолы Аралды көрсетсек деген ойдамыз. Жақында біздің музыкалық редакция Ахмет Жұбановтың тартқан күйлерін тауып әкелді. Ол да ізденіс. Қазір «Қазақстан өнімі» атты жаңа жоба жасау үстіндеміз. Ол өндіріс ошақтарының, кәсіп-

орындардың жай-күйін жан-жақты айтар хабар болмақ. Сондай-ақ, «Астана» студиясы да түрлі тартымды дүниелермен шығып тұрады. Олар жақын күндері күніне сағат 9 бен 10-ның аралығында «Мен – қазақпын!» деген бағдарлама ұсынбақ. Радио тыңдарманын талғамайды. Ол – бүлдіршіннен бастап қарияға дейінгі, болмаса ауылдағы қарапайым еңбек адамынан бастап қоғам қайраткеріне дейінгі аралықты қамтитын аудитория. Сондықтан әркімге керекті хабарлар дайындап, сол бағытта ізденісті жұмыс атқарсақ, онда біздің алға қойған мақсаттарымыздың орындалғаны.

– Бала кезімізде, шалғай ауылда тұрсақ та, әр үйде кішкене радио сайрап тұрушы еді. Қазіргі жағдай қалай? Мұны айтып отырғаным, дәл бүгін ондай үрдіс байқалмайтын секілді.

– Рас, баяғыдай емес, радиожелінің жетер жері кеміген. Көптеген облыстарда радио нүктелері істен шығып тұр. Біз осы бағытта ықпал етуге жұмыс жүргізудеміз. Ол негізінен «Қазтелекомның» жұмысы көрінеді. Оны анықтап, зерттеп жатырмыз, соншама қымбат дүние де емес екен. Тиісті жерлерге хат жазылып жатыр. Сәтін салса, біраз өзгерістер болып қалар.

– Өңгімеңізге рахмет! Қазақ радиосының ұжымына ізденіс, шығармашылық табыс тілеймін!

*Өңгімелескен
Гүлзейнеп СӨДІРҚЫЗЫ,
«Егемен Қазақстан»*

«ТОҚЫРАУ ТОҚМЕЙІЛСУДЕН БАСТАЛАДЫ»

Әлемдік өркениет кеңістігіне иек артқан елдің тыныс-тіршілігін оның жаңа заманғы ақпараттық құралдарының даму деңгейі арқылы да біле беруге болатын сияқты. Біздің танымал қаламгер, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты Ғалым Жайлыбаймен өткен сұхбатымыз да, негізінен, осы бағытта сабақтасты.

– Ғалеке, қазіргі қазақ баспасөзінің жағдайын қалай бағалар едіңіз?

– Бұл өзі күрделі сұрақ қой. Кейінгі он шақты жыл айнала-сында ұлттық ақпарат айдынының технологиялық жағынан адам танымастай дамығаны белгілі. Содан ба, әлде заманның күрт өзгеруіне байланысты ма, бертінде елдің бүкіл өткен жолын мансұқ еткендей, төл тарихқа топырақ шашқандай әдетке де бой алдырып қалатынымыз жасырын емес. Ал ақиқатқа жүгінсек, баяғы кеңестік дәуірдегі жетпіс жылды қаншалықты тоталитарлық жүйе кезеңі дегенімізбен, сол кездегі саусақпен санарлықтай ғана қазақ басылымдарының өзі ұлт ұйытқысы ретінде үлкен міндеттер атқарғандай көрінеді. Осындайда Мұхтар Мағауиннің «Қазақстан Жазушылар одағы кеңестік дәуірде ұлттық партия міндетін атқарды» деген сөзі еске түседі. Расында да, сол тұстардағы «Қазақ әдебиеті», «Жұлдыз» сияқты басылымдарды парақтап отырсаңыз, осылардың халықтың жан дүниесін, сонау белгілі жүйеге деген көзқарасын, тіпті ішкі қарсылықтарын түрлі формамен көрсете алғанына көз жеткізер едіңіз. Әрине, бұл ретте «тоқырау заманы» аталған әлгі керітартпалау кезеңді аңсау туралы ой тумас. Я болмаса ғасырға жуық уақыт салтанат құрған коммунистік идеологияны ақтауға ниеттенбейтініміз де өзінен түсінікті ғой. Бұл ретте сөз көркем әдебиетте, яки жур-

налистикада болсын, кезінде халыққа қалтқысыз қызмет еткен сол баяғы дәстүрлі басылымдар өрісінің тым тарылып кеткені жөнінде қозғалып отыр. Бұған керісінше, қаптаған көше басылымдары немесе «саржағал» газет-журналдар «дәурені» жүріп тұр. Ондағы халықтың табиғатына қарсы, жалпы ұлттың парасат-пайымын, елдік бітім-болмысты бұзатындай түрлі порнография, атыс-шабыс насихатталатын дүниелерден аяқ алып жүре алмайтын халге жеттік. Жұмысқа келе жатсаң да, автобус, пойызбен жолға шықсаң да көретінің – сол! Міне, осы келеңсіздік, әсіресе, сәулелі көкжиектерге енді ғана көз тіккен біздей балғын елдің жас ұрпағының санасын улай түсе ме деген қауіп билейді кейде.

– Бұл енді мемлекеттік деңгейде реттелуге тиісті шаруа шығар.

– Иә, мұны кәдімгідей Баспасөз туралы заң аясында тәртіпке келтірмесе болмайды. Және бұл бөлен уақыт күтетін де нәрсе емес деп ойлаймын.

Өкініштісі, пайда түсіруден өзгені мақсат тұтпайтын сол жеңіл басылымдарды былай қойып, халықтың мұң-мұқтажына қарайласады дейтін байсалды баспасөздің өзінде биік елдік мұраттардан гөрі белгілі бір жеке адамдардың бас пайдасы төңірегіндегі айтыс-тартыстар бой көрсетіп жатады. Ұлттың ұйысуына ықпал етуге немесе халықтың кемел келешегі жолында қызмет етуге ұмтылады дейтін газет-журнал беттерінде түрлі кәсіби журналистік жанрдағы дүниелердің тым аздау болуы да көңіл қуантатын нәрсе емес.

Дегенмен, бертіндегі азғантай болса да кәдімгі шындықтың шырайын кіргізіп айта алатындай, өткен тарихымызды, арғы-бергімізді қозғайтындай толғамды, проблемалық ірі мәселелерді көтеретін дүниелерді көргенде қуанып, арқаң кеңіп, қанаттана түскендей күйге бөленесің. Қазақтың жанына, табиғатына жақын нәрселерге тұшынбағанда қайтесің, расында?! Сондайда биік елдік мұраттарға бағытталған тақырыптар аясын мейлінше кеңейте беру туралы толғанасың. Мәселен, мені экология мәселесі жиі мазалайды. Кейде Батыс мемлекеттерінде шығатын немесе Жапон елінде жарық көрген

журналдардағы біздің ел экологиясына қатысты кейбір зерттеу мақалаларға қарап отырып, тамсанбасқа лаж қалмайды. Ал «2030» деген үлкен бағдарламамызды құрып алып, дамыған елу елдің қатарына кіреміз деп отырған біздің өзіміз болсақ, туған жеріміздің экологиялық ахуалын сонау 1989 жылдан бері өз дәрежесінде зерттеп көрмеген де екенбіз! Белгілі аймақтарымыздағы радиация деңгейі әлі де анықталмапты.

Сонау бір жылдары осы тұрғыда өзімнің де дабыл көтеріп, «Кіші Чернобыль» деп мақала жазғаным бар еді. Сонда анықтағанымдай, тоқсаныншы жылдардың басында Қарағанды облысындағы Ақжал, Ақшатау сияқты кеніштердің радиация көлемі күллі әлемді шулатқан Чернобыльдікінен екі еседей көп болып шыққан. Одан бергі жерде бірнеше рет орыстың зымырантасығыштары біздің сол далаға құлады. Соның салдарынан ондағы шөптің, аңдардың бірнеше түрі жойылып кетті. Оған қоса адамдардың жан дүниесінде түрлі өзгерістер пайда болды. Мұндағы айтпағым, Табиғат-ана деп жатамыз, мәселен, осының бір-біріне тығыз байланысына бағытталған кәдімгі терең журналистік зерттеу жасап, ұлттың үлкен болашағына пайдасы тиетіндей ауқымды дүниелерге ден қойсақ деген тілегім бар. Марк Твен «Журналист – жеткілікті болмаса да, дүниедегінің бәрін білетін адам» депті. Біздің кейбір журналистеріміз болса көп жағдайда үстірт, бірыңғай сарынға түсіп кетіп жатады. Мысалы, көшеде төнін саудалап тұрған қазақ қызы туралы жазатын болса, сол тақырыптың жан ауыртатын қатпар-қатпар әлеуметтік астарларына үңіліп жатпастан, «Ешқашан біздің тарихымызда болмаған, ұлтымызға мүлде жат жезөкшелік, зинақорлық деген бұл пәле қайдан келді? Бұл не сұмдық?!» дегендей, күңіренумен немесе елге ақыл айтумен шектеледі де қояды.

Әрине, бұл бір қарағанда дұрыс та ғой. Дегенмен, қалам ұстаған әрбір журналист, мейлі, жазушы болсын, ұлт тағдырына қатысты кез келген құбылыстың түп-тамырын шұқшия зерттеп, оны үлкен мәселе қылып көтеріп, белгілі іске зор біліммен, жан шырылдата тебіренер ыстық жүрекпен, қысқасы, үлкен дайындықпен келуі керек сияқты. Сондай-ақ, «өтпелі кезеңнің қиындықтары» дегендей тіркеске де әлі жүгініп келеміз.

Сол «өтпелі кезең» енді қаншаға созылмақшы? Меніңше, етек-жеңімізді жинап, халықтың кемел келешегіне бастайтын нақты міндеттерге бел шеше кірісетін кезеңге баяғыда-ақ жеткен сияқтымыз.

– *«Жаһандану» дегенді де «әне келеді, міне келеді» деп екі сөзіміздің біріне қосамыз. Сол өзі баяғыда кіріп алған жоқ па арамызға?*

– Кіргенде қандай! Ол «мырзаңыз» да әлдеқашаннан-ақ тайраңдап төрімізде жүр. Сондықтан да шығар, көпшілік жастарымыз өмір салтының қай жағынан болсын Батыс тіршілігіне мүлде бейімделіп алған. Қазақ ешқашан орыс, француз, ағылшын немесе неміс бола алмайды дегенімізбен де, жаһандану ықпалымен ұлттың кейбір қасиеттері жоғалып кету қаупі бұрынғыдан да күшейе түскендей.

– *Мәселен, басқасын былай қоя тұрып, осы журналистика жағынан да өзімізге тән бояу-реңкімізді жоғалта бастаған жоқпыз ба? Айталық, қазақ аудиториясы бөлек. Біз ақын-жанды, әсершілдеу халықпыз. Ойдың бейнелі, образды жеткізілуін ұнатамыз. Айтысқа, ән-жырға құмар елміз. Ал ақпарат тілі саналатын тақ-тұқ телеграфтық тәсілдің өзі-ақ азайтпай ма қазақ оқырманын?*

– Сөзіңнің жаны бар. Жиырмамыншы ғасырдың соңына қарай ұлттық журналистика баяғы кеңес дәуіріндегіше сөз сапыру әдетінен арыла бастап еді. Оны жақсылық дегенімізбен, қазақтың қазақтығы оның жан-жүрегінің, сезімінің ерекшелігінде. Болмысы мен табиғатының айрықшалығында. Әлемді қабылдаудағы өзгешелігінде. Олай болса, қазақ тілінде қалам тербейтін әрбір журналист ұлттық аудиторияның сондай қасиеттерін жіті ескеріп, әрдайым оның «өз тілінде» сөйлеуді үйренуі шарт. Әйтпесе осы бір кейінгі кезеңдерде, расында да, тілдің де шұрайы кетіп, қасанданып, жасандылыққа ұрынып кеткендей көрінеді. Ал журналистің кез келген жайтты қазақтың жанына, жүрегіне кестелі, бейнелі жеткізе білуі – үлкен өнер. Қозғалып отырған нәрсе мейлі адам немесе замап туралы болсын, барлық жағдайлардың бәрін жан-жақты ескеріп, істің тереңіне бойлауға ұмтылу керек. Жалпы,

ақпарат айдынында ма, өмірдің өзге саласында ма, болмысқа біткен қасиеттеріміз жойылып кете берсе не болғаны? Ендеше, қаламгерлердің сөз саптау мәселесі тіптен де жеңіл-желпі қарай салатын нәрсе емес. Дегенмен, ақпараттың да өз тілі бар. Журналистиканы көркем әдебиетпен шатыстырмаған жөн. Бұл «ақпарат тілі сылдыр су болсын» деген де сөз емес, әрине...

– Қалай дегенмен, қазіргі жұрт оқуды азайтты. Кітап, газет-журналдың орнын электронды ақпарат құралдарының басып бара жатқаны белгілі. Келешекте баспасөз жойылып кетпей ме деген ой тұмай ма осындайда?

– Бұған келісуге де болады. Өзі кейде қарап отырып, «осынау қазақ деген ғажайып халықтың тіл шұрайы бұзылмай, елдік қасиеттері жарасып, ең бір қаймақтай ұйып отырған соңғы кезеңдерін көріп қалған қырық пен елудің арасындағы мына біздің буын ба екен?» деп те ойлап қоясың. Себебі кейінгі жас толқынның қалыптасу кезеңі мынау аумалы-төкпелі нарық заманына, «жабайы капитализм» дәуіріне тұспа-тұс келіп қалды да, бұлар көптеген қасиеттерімізден сусындай алмай, талай ұлттық құндылықтарымызды шын мәнінде көре алмай қалған сияқтанады.

Мен бұл жерде құндылықтар деп әсіресе сонау 1970 жылдардың аяғы мен 1980 жылдардың ортасына дейін айрандай ұйып отырған әрбір қазақ ауылын айтып отырмын. Сол кездегі ақсақал – ақсақал, бәйбіше – бәйбіше, аға – аға, іні – іні болғандай көрінеді маған. Оларға ешқандай есепсіз бірінің қуанышына бірі қуану, ауылға түскен кішкентай қайғыны да бірлесе көтеру мінезі тән еді. Тіпті, сол тұстарда руға, жүзге бөліну секілді әдеттер де жоқ болатын.

Есіме түседі, баяғыда біздің ауылда Алматы зооветеринарлық институтында оқитын жалғыз бала болды. Ол каникулға келген кезде күллі ауыл майы мен құртын соның аузына тосатын. Кемпір-шал «пәленшенің баласы Алматыда оқып жатыр» деп пенсиясынан да қарайласуға даяр тұратын. Өйткені ол – ауыл мақтанышы ғой! Міне, ондай қасиет азайған қазір ауылда. Сөйтіп, компьютер дәуірі деген тез аралап кетті де, кейінгі жастар, шынында да, сол электронды ақпарат құралдарының

ішінде туғандай әсер қалдырады. Бұлар солайша бұлбұлдың үнін, тұлпардың дүбірін естімей, жусанның иісін білмей, киіз үй көрмей қалғандықтан ба, біртүрлі тасбауырлау болып кеткендей көрінеді.

Әрине, мұны жаңа заманды жазғыру тұрғысында айтып отырған жоқпын. Сөйте тұра ұлттық қасиеттерден ажыраудың үлкен кемшілік екені де айдан анық. Мысалы, өз басым көркем әдебиетпен, өзіміздің кәдімгі қара өлеңнен, болмаса фольклордан, аңыз-дастандарымыздан сусындап өспеген жастың ертеңдері керемет бір қаламгер ретінде қалыптасып кететініне сенбеймін. Поэзия, проза жанрындағы классиктеріміздің еңбектерінен нәр алмай, ұлттың өмірін, халық жүрегінің лүпілін сезінбеген қаламгерлерді де қарық қылады деп ойламаймын. Қазір эфирлеріміз бен баспасөз бетінде көрініс беріп жататын сөз қолданудағы салдыр-салақтық та сондай кемшіліктерден туындайды. Түрлі жаргондарды, диалект сөздерді орынсыз қолданатын кейбір жас тілшілерді неге жөнге салмайсыңдар деп хабарласып жататын ұлтжанды аға-апарларымыздың жан-жүрегін түсінуге болады.

– *Осы ретте сөз бостандығы деген жайтқа тоқтала кетсек. Ол өзі бар ма бізде?*

– Сөз бостандығы бар, әрине. Бірақ сөз бостандығы, демократия деген, менің ұғымымда, аузына келгенді айтып, біреуді күстаналау емес. Оның да шегі, орны болады. Біреудің балағына жармасып, біреуді жағадан алып, ата-тегін түгендеп, болмаса жазған дүниесін түкке тұрмайтындай етіп тастау деген зиялылықтың белгісі емес. Көзіқарақты оқырман жақсы біледі, мысалы, жалғыз Мұхтар Мағауиннің төңірегінде не айтылмады? Ал шырылдап жүріп қазақтың тарихын, ұлттың ауыз әдебиетін бөлен ғасырға шегеріп берген осындай көзі тірі классик жазушыларымызға кез келген шала сауатты журналистің «өнеге үйретуге» моральдық құқы бар деп ойламаймын. Болмаса, адамзаттық деңгейдегі үлкен тұлға Олжас Сүлейменовке де қарабайыр қаламгерлердің соқтыға беруі орынды іс емес.

2001 жылы Түрік мемлекетінде өткен «Құмқапа» жыр фестиваліне қатысқаным еске түседі. Сонда түріктің Қаракөзі,

өзiрбайжанның Анары, қырғыздың Шыңғыс Айтматовы бастаған ірі жазушылар Олжастың дуалы сөзіне айрандай ұйығанын көріп, тебіренген едім. Ғасырда бір туатын Олжастай тұлғалар көбірек болса, қазақтың маңдайына біткен құт емес пе?! Ал сөз бостандығының жөні осы екен деп, осындай аяулыларымыздың жанын жаралап жатсақ, болмаса қисынсыздан-қисынсыз ел ағаларының ісіне килігіп, қастерлі мемлекеттік деңгейдегі міндеттерге бөгет болсақ жараса ма?

– *Бүгінде «бәсекеге қабілеттілік» деген түсінік пайда болды. Бұл жағынан қазақ баспасөзінің беталысы қалай деп есептейсіз?*

– Бұл белгілі бір басылымның кәсіби деңгейіне байланысты нәрсе болар. Егер нақты бір газет немесе журналистік дәрежеде жұрттың ойынан шығатын, елдің ертеңіне пайдасы тиетін дүниелер жасаса, бәсекеге қабілеттілік деген сол шығар деп ойлаймын.

– *Қазіргі жас журналистердің кәсіби деңгейі деген мәселеге қалай қарайсыз?*

– Әлгінде бұл мәселеге аздап соқтық-ау деймін. Жалпы алғанда, жас қаламгерлердің кәсіби деңгейін нашар деуге болмайды. Себебі мына бізге, біздің алдымыздағы ағаларымызға қарағанда, олар алатын ақпарат көздері ондаған, жүздеген есе көбейіп кетті. Кез келген тақырыпты компьютерден суырып алады да бұрқыратып жаза береді. Ал белгілі ақпаратты қорытып, керегінше шеберлікпен іске жарату – басқа мәселе.

Одан соң журналистика бухгалтерияның немесе құрылысшының жұмысы емес. Бұл – күнде-күнде, сәт сайын, сағат сайын ізденіп, үйреніп, оқуды талап ететін аса қиын да қастерлі мамандық. Және өте қызықты да кәсіп болуы керек. Олай дейтінім, байқауымша, кейінде журналистика саласына өзге жоғары оқу орындарын тәмамдаған жастар легі көптеп тартыла бастағандай. Өйтсе де, кәсіби шеберлікті игеру жағынан белгілі деңгейге жеткен жастардың тоқмейілсімегені дұрыс. Тоқырау сондайдан басталады.

– *Жас мемлекетте жалғыз журналист мамандар ғана емес, өзге де көптеген мамандық иелерінің кәсіби шеберлігі*

жағынан тоқырауы ел болып діттеген Ұлттық мүдде мәселесін де тежемей ме?

– Иә, дұрыс айтасың. Біздің әрқайсысымыздың алдымызда әрдайым сол ұлы Ұлттық мүдде мәселесі тұрады.

Маған Есенбай Дүйсенбаев деген белгілі ақын ағамыз келіп кетті. Сұлтанмахмұт Торайғыров туралы мақала жазғанын айтқан. «Мен Сұлтанмахмұтты енді түсіндім. Ол тура бүгінгі күннің ақыны екен. Қалаға бейберекет көшкен қазақтың түбі жұмыссыздыққа ұрынатынын, нарықтық қатынастар тура біздегідей халге түсіретінін, орысша көп оқығандардың ішінен космополиттер шығатынын – бәрін-бәрін қолмен қойғандай жазыпты. Жастайынан-ақ елдің кемел келешегін көксепті» дейді.

Сұлтанмахмұт та, Алаш көсемдері болсын, ұлтымыздың арғы-бергідегі барлық зиялылар ұстанған негізгі өңгімеміз де оған соқпай кете алмайды. Жаңа сөз басында айтып кеттім, біз ешқашан басқа ұлт бола алмаймыз. Сондықтан анда-мұнда былқылдап, еліктеу-солықтауды доғарып, барлық біліміміз бен өмірлік тәжірибемізді өз еліміздің жарқын болашағы жолына жұмылдыруымыз қажет. Бір өкінішті жайт, кез келген мінберден, жай тойлардан бастап анау Парламент мінберіне дейін, тіпті Елбасының алдында өтетін үлкен жиындарда тек Ана тілі мәртебесін көтеру қажет деп шырылдаған Мұхтар Шаханов ағамызды да көзі ашықсымақ біреулер күстаналап жатады.

Сонда немене, қазақтың тілі тек Мұхтар Шахановқа ғана керек нәрсе ме? Оның ұлт патриоты ретіндегі жан дауысын ұғатын кез жеткен шығар. Демек, қазақ журналистикасында да бұл күні ең бірінші орынға шығатын мәселе Ұлттық мүдде болуға тиіс. Расын айтқанда, біз әлі де толықтай еңсе түзеп кеттік деп айта алмаймыз ғой. Тәуелсіздігіміздің өзін Құдайдың сыйы деп қабылдау керек. Ол анау ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан бастап, кешегі Желтоқсанға дейінгі аралықта ғасырлар бойы небір зұлматтарды бастан кешірген ата-бабаларымыздың арман-тілегі, боздақтардың төгілген қаны мен көз жасы арқылы келген нәрсе ғой. Енді

осы Тәуелсіздікті түндігі мен желбауы желпілдеп тұрған жапандағы жалғыз үйше қалдырмай, ақ киізімізді өзіміз басып, уық-шаңырағымызды өзіміз жасап, бәрін дұрыстап, үлкен бір қасиетті Ақ ордаға айналуымыз керек. Сол секілді оның ішіне небір сұқтанған көздер, болмаса жымсықы ойлар кірмеуі керек. Осы жағдайлардың бәрін елге жеткізу бүгінгі, әсіресе, қазақтілді журналистиканың үлесіндегі нәрсе.

Журналистің кез келген нәрсеге жаны ауруы тиіс. Тастанды балаға ұқсап, берекесі кеткен ауылға, жойылып бара жатқан ұлттық қасиеттерімізге, тілімізге, ділімізге, басқа да көптеген түйткілді жайттарға ең алдымен тікелей журналистер араласуы қажет. Мысалы, бала сату деген қазақта болған ба? Біздің халық – небір аласапыран замандарда бірінің баласын бірі емізіп, өмірдің көш-керуеніне тырмыса ілесіп, осы уақытқа жеткен халық. Енді жаһандану деген «жалмауыз» сондай басқа ешбір халықта жоқ қасиеттерімізге нұқсан келтірмеуге тиісті. Ұлттық мінез-құлқымызды көз қарашығындай сақтауымыз керек. Бұл бағытта қаламгер ағайындарға жүктелетін міндет те салмақты болмақ.

*Әңгімелескен Құлтөлеу МҰҚАШ.
«Журналист» газеті,
2007 жыл*

ӘДЕБИЕТ ЕШҚАШАН БІРЕУДІҢ ТАЛАП ҚОЙЫП, ТАПСЫРМА БЕРУІМЕН ЖАСАЛМАЙДЫ

– «Әдебиет – ардың ісі» деген қағиданы берік ұстануға талпынып жүретін қаламгерлер қауымы бүгінгі кезеңде от пен судың ортасында қалған сияқты. Бүгінгі жазушының артынан халық ермейді, билікке сөзі өтпейді. Жалпы алғанда, халықтың да көркем әдебиетке деген ынта-ықыласы төмендеді. Осы бір құбылыстарды рухани дағдарыспен байланыстыру қисынды ма?

– Қай халық үшін де болсын қаламгер қашанда сол елдің жаны мен арының барометрі іспеттес. Кезіндегі кеңес заманында ақын-жазушыларды, жалпы өнер адамдарын сол уақыттың жыршысы ретінде қабылдап, сол идеология майданының жауынгері деп таныдық. Бүгінде бәрі басқаша сипат алды. Қоғамдық формациялар өзгерді, құндылықтардың орны алмасты. Қалың қазақ ғасырлар бойы аңсаған Тәуелсіздігіне қол жеткізді. Қызыл құрсаудан сытылып шығып, азат ойды ту етуге ұмтылғанымызбен, жекелеген қаламгерлер үшін де, жалпы ұлт үшін де қазіргі кезеңнің өзіндік қиындықтары жетерлік. Ғасырдан-ғасырға аттаған осынау өтпелі кезеңде қаламгер атаулы да не істерлерін білмей, тосылып қалғандай күй кешуде. Ал рухани дағдарыс орын алса, оған қаламгерлер, өнер адамдары немесе басқа да шығармашылық иелері ғана кінәлі емес. Оған руханияттың өркендеуіне өз деңгейінде қолдау көрсете алмаған қоғам жауапты.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары, әсіресе, шығармашылық адамдары кәдімгідей тоқырауды бастан кешірді.

Қалай десек те, бір қоғамнан бір қоғамға өтіп кету аса жеңіл дүние емес. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ қаламгерлерінің, әсіресе аға буын ақын-жазушылардың бұл өзгерістерге ішкі

психологиялық дайындықтары болмады. Осы кезеңде жалпы жұрттың басым бөлігі дайын жемге үйренген қолдың құстары секілді қанатын кеңге жайып, бірден самғап кете алмады. Осы ретте кейбір алдыңғы буын ағаларымызда әлі күнге дейін кеңестік жүйенің игіліктерін аңсайтын пиғылдар бар екені рас. Олар жеңісі мен жемісі мол болғанымен, сол бір солақай қызыл саясаттың арғы жағында ұлтымызға қатысты небір қитұрқы әрекеттердің бұғып жатқандығын елегісі келмейтін сыңайлы. Болмаса, ол қоғам қаншама нақақ қантөгістерден, сұрқия зұлымдықтардан құралғаны жасырын емес қой.

Әрине, бүгінгі қоғамның да ауыртпалығы аз емес. Ал осының ақ-қарасын айырып, жақсы мен жаманның ара жігін ажыратып, бүгінгі заманның сөзін айтатын – қаламгерлер. Алайда осының бәрінің төрешісі – мәртебелі уақыт қана. Өйтсе де зиялы деп жүрген тұлғаларымыздың өздері кейбір сәттерде қарақан басы үшін «мықтыларға» оң иығын беріп, шен-шекпенділердің маңайына үйіріліп жүретіні қалыпты жағдайға айналғандай. Аузы дуалы дейтін үлкендерден ірі сөз күтетініміз рас. Өкінішке қарай, жеме-жемге келгенде, шешуші сәтте көп жағдайда олай болмай жатады. Осыдан келіп бәрінен биік тұруға тиіс ұлттың сөзі айтылмай қалып жатады.

– Кейінгі жылдары сыншы, әдебиетшілер, әсіресе билік тарапынан қаламгер қауымына «бүгінгі заман туралы шығармалар жазылмай жатыр, жаңа дүниелер тумай жатыр» дегенге саятын көптеген сындар айтылуда. Шынымен де солай ма?

– Қазіргі кезде бізде ірі-ірі шынайы шығармалар жазылмай жатыр дегенге келіспеймін. Әр қаламгер өзі өмір сүрген қоғам жайына үңіледі емес пе? Мысалы, Мұхтар Мағауин ағамыздың «Жармақ» романы қалың оқырмандар арасында кәдімгідей резонанс туғызды. Тынымбай Нұрмағамбетовтің әңгімелері мен драмалық туындылары да жұртшылыққа салмақты ой тастап келеді. Ал қаншама ақындарымыздың Тәуелсіздікті жырлаған, елдің жаны мен жүрегіне үңілген керемет өлеңдері бар. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиетінің туы тұғырынан түсті деп айтуға келмейді.

Сонау ерте замандарды алып қарасақ та, тіпті Абай ғұмыр кешкен ортаны алып қарасақ та, қандай да бір қиын-қыстау кезеңдерде ақын-жырау, сал-серілер елдің сөзін сөйлеп, елдің мұңын жоқтаған, сол заманды жырлаған. Ақиқат пен шындықты айтуға ұмтылған. Бірақ мұның бәрін түрлі текетірес пен тартыстар тудырған.

– Сонда әдебиет әлдекімдердің қожайындық жасауына көнбейді демексіз ғой. Бұл жағдайда әлгі «сыншылардың» уәжі орынсыз ба?

– Жалпы, әдебиеттің өзі – мәңгілік майдан. Әдебиет ешқашан біреудің талап қойып, тапсырма беруімен жасалмайды. Ол – жеке шығармашыл тұлғалардың жасайтын дүниесі, таланттардың жүйелі ақыл-ойларының жемісі. Бір сөйлем жазу үшін, бір шумақ өлең тудыру үшін санаға қанша салмақ түседі?! Ақын мен жазушыға тапсырыспен сарт еткізіп сурет түсіріп, алдыңызға әкелетін фотограф ретінде қарауға болмайды. Әрине, фотограф та – белгілі бір деңгейде өнер иесі. Алайда оған «Бәйтеректі» немесе Астананың жалпы көрінісін түсіріп кел, алаңдар мен жиындардан фоторепортаж жаса дегендей, көп жағдайда арнайы талап қойылып, тапсырма беріледі. Ал әдебиеттің өкілін олай құрсаулауға келмейді. Әдебиет белгілі бір саяси ойындардың ыңғайына келтіріліп, күшпен жасалатын болса, ол өміршең болмақ емес. Ал қаламын еркін ойдың сиясына малып, ұлттың сөзін айтып та, жазып та жүрген жанкешті жазушыларды, сөзсіз, әдебиеттің нағыз майталмандары деуге болады. Дейтұрғанмен де бүгінгідей ақпараттық-технологиялық қоғамда қаламгер қауымына деген біртүрлі көзқарас пайда бола бастады. Әсіресе жастар кітаптан гөрі интернетке ерекше иек арта бастады. Бірақ, осыған қарамастан, түсінген адамға қазақ әдебиеті өзге озық елдердің әдебиетінен анағұрлым қуатты, терең әрі мағыналы.

– Қалай десек те, бүгінгі жазушы мен оқырман арасындағы байланыс үзіліп қалғандай...

– Рас, бұрынғыдай емес, бүгінде қаламгер мен оқырманның арасы алшақтап кетті. Елмен байланыс үзілді. Қазіргі

қарбаласқа толы ақпараттық заманда нағыз әдебиет шетке қарай ысырылып барады. Оның есесіне ортанқол бірдемелер оқырманды жаулап ала бастады. Жастардың да әдебиетке, жалпы рухани дүниелерге қарай ұмтылысы тым төмен.

Біздің бала күнімізде, ауыл мектебінде оқып жүрген кезімізде елді аралап ақын-жазушылар жиі келетін. Аты-жөндерін сырттан естіп, кітаптан ғана шығармаларын оқитын талант иелерімен ауыл клубында әсерлі кездесулер ұйымдастырылатын. Соларға қызыға қарайтынбыз. Қазақтың қабырғалы қаламгерлері Оралхан Бөкеев, Жарасқан Әбдірашевтер тіпті мен Арқа жақта, Бетпақдалада жылқы бағып жүрген жерімнен «іздеп келген» сөттері де болған.

Жарасқан ағамыз ол кезде «Жұлдыз» журналының поэзия бөлімін басқарады екен. Ел аралап келгенде аудандық газеттен өлеңімді оқып, риза болған екен. Ол кезде жақсы жырға құмартып жүрген он алты жастағы бозбала едім. Сондай ағаларым Алматыдан алыста жүрген менің бір топ өлеңдерімді алып кетіп, «Жұлдыздың» 1975 жылғы 11-санында жариялатты. Мұндай қамқорлық маған, әрине, қанат бітірді, ын-таландырып, жігерлендірді. Ал қазіргі уақытта осындай қамқорлық пен әдебиетке деген махаббат жоғалып бара жатыр.

Заман озған сайын адамдардың әдебиетке деген көзқарастары да өзгеше сипат ала бастады. «Ораза, намаз – тоқтықта» демекші, өтпелі кезеңге тап болған қоғам 90-жылдардың басында әдебиет оқымақ түгіл, жанбағыстың соңына түсіп, бала-шаға қамымен кетті. Қаншама қандастарымыз ала дорба арқалап, арба сүйреуден аспай қалды. Көптеген қалам иелері де осы тұста әдебиеттен алыстап кетті. Кезінде қаламды қару етіп, қатар жүрген біраз ақын-жазушы қыз-жігіттер қазір мүлде керінбей кетті. Қырықтың қырқасынан асып, елуді еңсеріп үлгерген біздің қатарымыздың өзінде осы әдебиетте маған тек жанкештілер ғана қалған сияқты.

– Біздің ақын-жазушыларға шетелдегідей «әдеби агенттер» қажет деп есептейсіз бе? Жазушы жазады, басқалары оның кітабын шығарумен, оны таратумен айналысады. Жақ-

сы емес пе? Бұл танымалдылықты арттыра түседі, басқалай, ақшалай пайдасы да аз емес...

– Иә, соңғы уақыттарда қаламгерлердің жарнамасымен айналысатын «әдеби агент» мәселесі жиі айтыла бастады. Меніңше, бұл үрдіс біздің әдеби ортаға келіңкіремейтін сияқты. Жарнама жасау үшін, алдымен, кең ауқымды аудитория керек. «Әдеби агенттер» ұстау үшін жазушының өзі ауқатты болуы керек. Оның үстіне бізде қазақ тілді әдебиетті оқитындар өте аз, халқымыздың саны да соншалықты көп емес. Мысалы, әншілер продюсерлермен бірлесіп жұмыс істейді. Бірақ дәл бүгінгі уақытта эстрада өтімді болып тұр. Ал әдебиет жеңілтектікті көтермейді. Ақпараттық қоғамның талғамын қанағаттандыра берсе – әдебиет әдебиет болудан қалады. Керісінше, әдебиет адамдардың талғамын тәрбиелейді емес пе? Кеңес өкіметі тұсында ақын-жазушылар өнер адамдарының ішінде ең көп қаламақы алатын, жағдайлары да біршама жақсы, ең беделділердің алды болатын. Қазіргі өлшеммен алып қарағанда, бізде жазушылық – ең бір пайдасы жоқ, қайтарымысыз кәсіп ретінде қарастырылады.

Осыдан біраз жыл бұрын «әлемде ең көп оқылатын жазушы» деп португалиялық қаламгер Паоло Коэльо Қазақстанда да жан-жақтан дәріптеліп, жарнамаланып жатты. Мен оның шығармаларымен жақсы таныспын. Аңыздарға құралған ондай дүниелерді біздің кез келген жазушы да жаза алады. Сонда шетелдің озық әдебиеті деп тамсанып жүргеніміз осы ма? Меніңше, мұндай дүниелер – қазіргі заманғы менеджменттің, пиар-акциялардың жасанды жемісі. Мұндағы басты мақсат – атыңды шығару және рухани дүниеден гөрі материалдық жағдайды жақсарту ғана. Бұл да болса жарнаманы жалаулатқан «әдеби агенттердің» жұмысының нәтижесі. Мәселе санда емес, сапа мен мазмұнда болса керек. Бүгінгі қазақ әдебиетіне насихат жетіспейді. Өзгеге оқыту үшін ең бірінші өзіміз оқуымыз керек. Оның үстіне біздегі әдеби орта батыстық үлгідегі пиар менеджментке дайын емес. Әлемді мойындату жалаң жарнамамен ғана жүзеге аспайды. Бұл – уақыттың еншісіндегі нәрсе.

– Бүгінде кез келген адам жазушыларға мін тауға даяр тұрады. Оларға тағылған мін Жазушылар одағына да тиіп кетіп жатады. Сондай-ақ әдеби ортаның өзінде «әдебиет тоқырап тұр, ешкім кітап оқымайды» дегендей пікірлер айтылып қалып жатады...

– Бар проблеманы әдеби қауымның өзіне ысырып қоюға болмайды. Ұлттың әдебиетін дамытып, рухын ояту үшін үлкен бір кешенді бағдарлама, идеологиялық бағыт керек. Билік тарапынан шығармашылық адамдарына қолдау көрсетілуге тиіс. Бұл жалғыз Жазушылар одағының ғана айналысатын шаруасы емес. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші, қазақ әдебиетінің өсіп-өркендеуіне билік те, халық та атсалысуы қажет. Төл әдебиетіміздің қарашаңырағына айналған Жазушылар одағы өз мүшелерінің мүддесін қорғамай қалған кезі жоқ. Бірақ қайсыбір ағайындар Жазушылар одағын әлеуметтік қорғау мекемесіндей көреді. Соған қарамастан, қоғамдық ұйым бола тұра, біз шама-шарқымыз келгенше әрбір қаламгердің жағдайын жасауға тырысамыз. Үлкен-үлкен мерейтойлардан бастап, жаңа кітаптардың тұсаукесерлері, шағын әдеби кештер мен басқосуларға дейін өткізіп келеміз. Бұдан да көп дүние тындыруға болар, бірақ бәрі тағы да қаржыға келіп тіреледі.

Алыс шетелдерді алмай-ақ қояйық, біздің елдегідей Жазушылар одағы ТМД мемлекеттерінің бірінде жоқ. Оны көріп те, біліп те жүрміз. Біз өз одағымызды сақтап қала білдік және сақтап қана қоймай, нақты іс-шаралар атқара алатын, өз сөзін тиісті жерлерге өткізе алатын, қажет тұста елдің сөзін сөйлей алатын потенциалды қоғамдық ұйымға айналдыра білдік. Бұл жерде одақтың басқарма төрағасы Нұрлан Оразалиннің еңбегін ескермей кетпеске болмас, Украина, Қырғызстан, Өзбекстан елдерінің шығармашылық одақтары қазір қиын жағдайда отыр. Ресейдің өзінде бір одақ алты-жетіге бөлініп, мәмілеге келе алмай жүр. Құдайға шүкір, біз сан саққа бөлініп, бетімізбен кетпедік. Әрине, белгілі бір деңгейде пікір қайшылықтары мен түрлі көзқарастар текетіресі болып жататын шығар. Бұл – заңдылық. Алайда қазақ қаламгерлерінің ұлт пен оның әдебиетіне келгенде мүдделері бір екеніне шүбә келтіруге болмас.

— Соңғы жылдары жарық көрген бір шоғыр жас қалам иелерінің жаңа кітаптарына әлі күнге дейін толыққанды зерттеу жүргізіліп, зерделі сын жазылмай жүр...

— Дәл қазір әдеби сынға білек сыбанып кірісіп жүрген сыншы-әдебиетшілер жоқтың қасы. Бүгінде ең жас сыншы деген Амангелді Кеңшілікұлының өзі қырықтан асып кетті. Оның үстіне бүгінгі жастар сынды қабылдай алмайды. Олар көп жағдайда мақтау күтеді. Әдетте әдебиетте әр буын біріңбірі тәрбиелейді. Мысалы, кешегі Кеңшілік, Дәуітәлі, Жарасқандар, бүгінгі Иран-Ғайып, Нұрлан Оразалин, Күләш Ахметовалар үлкен бір таланттар шоғырын құрды. Бүгінде жастары елуден асқан біздің буын осы шоғырдың алдын кесіп өткен емеспіз. Кейде мен «Біз осы қазіргі жастарды тым көтермелеп, тым еркелетіп жіберген жоқпыз ба?» деп те ойлаймын. Бұлай болуы да керек шығар. Бүгінгі еркін қоғамда кітап шығару да, баспасөзде көрініп, кеш өткізу де, танымал болу да жастар үшін аса бір қиын дүние болмай қалды ғой...

— Сіз Жоғарғы партия мектебінде, қазіргі КИМЭП-те оқыдыңыз. Неге саясатқа кетіп қалмадыңыз?

— Қай заманда болсын ақын-жазушылардың елге танылуы, өз орнын табуы өте қиын процесс. Біздің өзіміз ертеректе әдеби ортадан жырақ, елде жүрдік. Алматыға келіп, бірден орнығу оңай болмады. Жасым отызға жақындаған сол кездерде оқу іздеп, ауылдағы үй-жайды тастап, бала-шағаммен қаланың әр бұрышында пәтер жалдап күн кештік.

Көшемін ертең, босатам Коляның үйін,
Бұл көшу маған, әрине, болады қиын.
«Турчатник» жақта тұрақтап үйренген едім,
Тоңады миым, санамда соғады құйын... —

деп келетін өлеңдерім сол бір қиын тұстарда қағазға түсіп еді. Саяси білім алып жүріп әдебиетке араластым. Қалауым сол болды. Өлеңге жан-тәнімізбен берілдік. Сол кезде Тәуелсіздіктің бастауындағы алғашқы жыр мүшәйраларының жүлделерін алған едік. Ол тұста қазақ қоғамы нағыз

экономикалық, рухани дағдарысты бастан кешіру үстінде еді. Бірақ сонда да әдебиет жасалды. Әлі де жасалуда. Әдебиет ол – мәңгілік процесс.

*Әңгімелескен Алматы ИСАДІЛ.
«Алаш айнасы» газеті,
2010 жыл, 27 ақпан*

КӨКТЕМНЕН КӨКТЕМ ІЗДЕГЕН ЕЛДІҢ ҰЛЫ

Қазақтың аса ірі ғұлама ғалымы Әлкей Марғұлан: «Ақын сөзі түркі тілдес халықтардың ұғымындағы ағыс, ағын, өзен ағыны дегеннен шықса керек. Сібір халықтары болсын, Орта Азия халықтарында болсын, осы ұғым ортақ мағынаға ие», – деп жазады. Марғұлан бұл атақты иеленген жан ертеден-ақ халық арасында ерекше қасиет, құдіретке ие сәуегей, әулие бақсылармен иықтас деп ойын түйіндейді. Ғұлама ғалымның осы ойына сүйене қарасақ, қазіргі қоғамдағы ақын-жазушылардың алар орны да анықталатындай. Қоғамдық қайшылықтар мен күрделі саяси-әлеуметтік құбылыстармен көрнектелген бүгінгі кеңістікте қаламгер қауым арқалар жүк жеңіл емес. «Дүние – үлкен көл, замана – соққан жел» өзіндік әлем құрса, ақын қауым сол әлемнен қатар арналанар үлкен ағын, шалқар дария деуге сыяды.

Осы орайда қазақтың белгілі ақыны, Халықаралық «Алаш» сыйлығының лауреаты, Қазақстан тәуелсіздігінің бір жылдығына және Сәбит Мұқановтың 100 жылдық мерейтойына арналған республикалық ақындар мұшәйрасында бас жүлдегер иеленген, 2001 жылы Түркияда өткен түркі тілдес ақындардың халықаралық фестивалінің «Ақшам жүлдызы» арнайы сыйлығының иегері, бірнеше жыр жинағының авторы, «Жүлдыз» журналының поэзия бөлімінің меңгерушісі, жерлесіміз Ғалым ЖАЙЛЫБАЙМЕН әңгіме-сұхбат құрған едік.

– Ғалым аға, елге келген қадамыңыз құтты болсын!

Әуелгі сауалды Ақындық табиғаты, Ақын әлемі хақында ұштасам деймін. Сіздің Ақындық әлеміңізбен ертеректе жарық көрген «Жанымның жапырақтары» атты тырнақалдыңыз арқылы, 90-жылдары шыққан «Жүрегімнің жүлды-

зы», өткен жылы оқырман қолына тиген «Құсқанаты» арқылы таныспыз. Оның сыртында республикалық басылым беттерінде қазақтың үлкен ақындары Сіздің поэзияңыз жөнінде «Құсқанатындағы құсни жырлар» деп, «Қазақ өлеңіндегі шертпе күй» деп жазып, баға беріп келеді.

– Рахмет. Ақындық дегеніңіз Алланың сыйы. Жалпы, өлең – ғайып нәрсе. Солайы солай екен деп, ақын «Бергеніңе шүкір» айтып, тоқмейілсіп жүрмегені абзал. Поэзия әлеміне енген жан әрдайым өзін-өзі бәйгеге қосылар жүйріктей іштей жаратуы керек, үнемі ізденіспен, оқумен шыңдала беруі керек. Сосын ақынға орта керек. Орыстың үлкен сыншысы Белинский айтыпты «Ақындық дегеніміз – ұжымдық құбылыс» деп. Ақынды орта қалыптастырады. Жақсы өлең ой бөліскенде, іштей жақсы бәсекелестік болғанда туады. Мәселен, Пушкиннің маңында Туманский, Богданович сынды серкелер болған. Олар Пушкиннен бір де кем емес еді. Абайдың ақындық айналасын қараңыз. Осы тұрғыда қарасаңыз, ақынды замана, уақыт тудырады.

Менің жеке тәжірибеме келер болсақ, менде орта болмады. Мектеп тәмамдаған соң ауылда қалдық. Шопан болдым, жылқышы болдым. Өлеңді он үш, он төрт жасымда жаза бастадым. Сол кездері аудандық, облыстық басылымдарға жариялана бастадым. Жалпы, ақын жазған соң жарияланып тұруы керек. Міндетті түрде. Талай жақсы ақындарды білемін, дер кезінде жарияланбаған соң, өзін-өзі жоғалтып алды, өз ішінде булығып қалып қойған жан іштей өзін-өзі мүжіп, өшіріп алады дарынын.

1975 жылы мектеп бітірген соң «Жеңісте» (Ақынның туған жері – Жаңаарқа ауданының «Жеңіс» совхозы – С.С.) шопандар бригадасында қой бағып жүргенмін. Бір күні қазақтың үлкен ақындарының бірі Жарасқан Әбдірәшев іздеп келіп тұр. Ауданға келгенде жергілікті газеттен өлеңдерімді оқып, арнайы жүздесуге келген екен. Ол кезде марқұм 27-28-дегі жас жігіт. Сол жолы өлеңдерімді алып кетіп, «Жұлдызға» жариялап жіберді. Ал өмірімде алғаш

көрген «тірі» ақыным – Сайлаухан Нөкенов. Насихаты кем болғанымен, көлденең жұрт «жезқазғандық ақын» деп танығанымен, Сайлаухан Нөкенов – Сағи, Тұманбайлар сынды тұп-тұнық, тұңғыық лирик. Кәдімгі сөз қасиетін, сезім сыңғырын бере алатын мықты ақын деп білемін. Жалпы, әр ақын – жеке бір әлем болады. Кез келген ақын жайлы кесіп-пішіп бір ғана пікірді ұстануға болмас. Сол секілді өлеңге «Ол мынадай болуы керек, мынадай болуы керек» деп рецепт ұсынуға да болмайды. Түркі тілдес бауырлас халықтардың қазақ поэзиясы жайлы бағалары өте жоғары. «Қазақтың бір өлеңі бір роман-эпопеяның жүгін көтере алар деңгейде» деп біледі...

– Алматыға қалай бардыңыз?

– Алматыға қалай бардыңыз дегенің – поэзияға қалай келдіңіз дегенің болар. Иә, 1989 жылы Алматыға барғам. Ол кез жас отыздан асқан, жастықтың желігі басылыңқыраған, етек-жеңімізді жиып, үйлі-баранды болған шағым-ды. Әрине, бұған дейін «Жігер» фестиваліне барғанмын. Ақындардың көбімен таныспын. «Жігерге» барғанда жақсы көзге түсіп, Жүмекен Нәжімеденов ағамыз алғысөз жазып, «Қазақ әдебиетіне» топтама өлеңдерім жарияланды. Алғаш Алматыға партия мектебіне оқуға барғанмын. Онда да әкім болайыншы-ау, бастық болайыншы-ау деп емес, Алматыға жеткім келді. Орта іздедім. Әу баста тұрмыс жағдайында қиындық көрдік. Соның бәріне шыдап, жақсы ағаларым мен жолдастарым арқасында сол жақта қалып қойдық. Ақындық тағдырыма ризамын. Достарым – қазақтың белгілі ақындары Ұлықбек, Жәркен, ағаларым Қадыр, Тұманбайлармен етене араласып, сыйласып бірге келеміз.

Алматы маған Ақындардың астанасы секілді болады да тұрады. Жазушылар одағына кірсең де, Алатауға қарасаң да бір ерекше сезімге еніп, айналаңда ақындардың аламаны өтіп жатқандай күйге бөленесің...

Біздің толқын – қазір жасы қырықтың үстіне шыққан бұын қазақ поэзиясының үлкен жүгін көтеріп келеді. Бірақ біз

поэзияға енді араласқанда қиын бір жағдайға түсіп қалдық. Нарық келді дегендей, формация өзгерді дегендей. Елдің әдебиетке, өнерге, жалпы рухани құндылықтарға көзқарасы өзгере бастаған кез еді ол. Ол кезде кітап шығару қиын болып кетті. Тұрмыстың түйткілдері қапталдасып, жан-жақтан кимелеп кетті. Соны жеңіп келді біздің буын...

– Сіздің шығармашылығыңызбен оқырман ретінде таныс болғандықтан сұрағым келеді: жинақтарыңыздан, жалпы мерзімді басылым беттерінен поэма сынды көлемді туындыларыңызды байқамадық...

– Оның рас. Бұдан бұрын шыққан жинақтарда еш поэмам жарияланған жоқ. Кітаптардың көлемі көтермеді. Бірақ поэмаларым бар. Ертеден жазып келемін. «Алапестер ауылы» атты драмалық поэмам бар. Қоғам, уақыт туралы. «Киік көзіндегі жазу» атты поэма жаздым. Кез келген көлемді шығарма сынды поэма да көп ізденіс талап етеді. «Киік көзіндегі жазуға» барар жолда көп іздендім. Киіктер туралы зерттеу мақалаларды, кітаптарды оқыдым. Өзім де сериялы мақалалар жаздым.

Киік – Қазақстанда, Моңғолияда, Қытайда ғана өмір сүретін жануар. Өзге жануарлар сияқты емес, бірінің төлін бірі емізіп кете беретін жануар ғой. Қазақ табиғатына келеді деуге болады. Сосын біздің елдегі экологиялық ахуалдар бар, қоғамдағы келеңсіздіктер бар, барлығы осы поэманың тууына әсер етті.

Поэма тек киік туралы емес, киік тұлғасы шартты түрде алынды. Арқаның даласында кеше киік қандай көп еді. Жасымыздан көріп өстік. Ауылда, табиғаттың ен ортасында, сұлулықты кешіп жүріп есейдік. Менің өлеңдеріме осы қазақылық, қара өлең табиғаты тән...

– Осы орайда жас ақындар жайлы, қазіргі қазақ поэзиясының аяқ алысы, жаңашылдық пен дәстүр туралы ой түйе кетсеңіз...

– Мана айттық қой, қазақ өлеңі қазір әлемдік деңгейге көтеріліп, өсіп кеткен деп. Қазір небір ғаламат ақындар бар. Жастар арасында да өлең өлкесіне өзіндік үнімен, жақ-

сы қалыппен қосылған Астанадағы Тоқтарбек Хамзин, көкшетаулық Алмас Темірбай, семейлік Жанат Әскербекқызын атауға болады. Дәстүр мен жаңашылдық дегенде қазақы қара өлең мен қазіргі толқын көп ұрынып жүрген түсініксіздік, күрделілік туралы айтуға болады. Егер қазақ өлеңінің идеялық, тіпті идеологиялық асқары Абай деп алсақ, Абаймен бірге дәстүрлі қазақтың қара өлеңін алсақ, нағыз біз ұстанар Темірқазық осылар болуы керек. Өлең оқырман үшін жазылады ғой. Тек әдебиетші үшін жазылса, түр мен мазмұнда неше түрлі жаңалықтар ашуға болады. Бірақ қарапайым оқырманды ойлау керек әуелі. Өлең түсінікті болуы керек.

Абай айтқан «Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» дегеннің үдесінен шыға білсе де қазіргі ақын аз шаруа тындырмас еді. Кез келген формада өлең жазуға болады. Бірақ әуелі өз жаныңа жақын сезімдерді, өзінді қалай алдайсың? Қазір, «Ерінбеген етікші болады» дегендей, ұялмай, өлермен өлеңші болып жүргендер жетерлік. Біреулер зейнетке шыққан соң өлең жазатын болды. Біреулер сол арқылы тұрмыстық жағдайын түзеп алғысы келеді. Ондайлардың жолы болғыш келеді. Жарайды, қызғанбадық солардан өленді. Тағы бір ұнатпайтыным, қазіргі ақындар ойлайды «Мен өлең жазамын, маған ел қызмет жасауы керек» деп. Мүлде олай емес, ақын өлең жазса, ол оның тағдыры. Ол ақын болса, еліне қызмет жасауы керек. Жалпы, ақын атаулы ең әуелі адалдықтың, пәктіктің белгісі, үлгісі болуы керек. Кеңестік кезеңде қалыптасқан түсінік қой, ақын деген бұзықтау болуы керек, аздап ішіп жүруі керек деген. Олай емес менің түсінігімде, ақын ең әуелі ардың жоқтаушысы, керемет киенің иесі болып қабылдануы керек. Ақын деген әдемі болуы керек. Сөз бен істің бірлігі керек...

– Сіздің өлеңдеріңізді оқып отырсақ, мәселен:

*«Дир-дүние – әр пендеге нақ сонар,
Тауы – мұнар,
Аспаны – бұлт,*

Бағы – ырыс.

*Құсқанаты – Ар боп жауған ақша қар,
Көктемдердің көзіндегі сағыныш»;*

«Біздің сапар Сарыбелден басталған...»

немесе:

«Есіл ағады,

Есіл ағады...» –

деп келетін цикл өлеңдеріңізден, өзге де жырларыңыздан мәңгі қозғалыстың, ұлы көштің сарыны сезілетіндей. Бір жерден оқыған едім, «Жиымасыншы ғасыр соңына таманғы қазақ поэзиясының бір бөлімі сапарнама жырлары, алыс-жақын шетелдер туралы көркем дүниелер тізбегімен ашылады» деп. Со-сын тағы бір өлеңіңізде жазасыз:

«Құдай сақтады, құдай сақтады,

Ажалым жетсе өлер ем...» –

деп. Осы өлеңнің өне бойынан бір шешім алдында тұрған жан-ның, бір өткелден өтіп кеткен жанның тебіренісі сезілетін секілді.

– Қазақ табиғатына сіңген көшпенділік әлемінің жұрнағы біздің әрқайсымыздың бойымызда бар ғой. Мен өз басым ел көрген, жер көргенді, сапарға шыққанды жақсы көремін. Қызмет бабы солай болды. 2001 жылы Түркияда «Шайырлар ақшамы» фестивалінде болдым, одан ілкіде Украинада болған едім. Мұның бәрі адамға әсер етеді. Жыр болып жарып шығады. Ақын өмірдің қайнаған ортасында болып, тірліктің түрлі түйткілдерін көруі керек...

Жалпы әр өлеңнің жазылу тарихы болады ғой. Жаңа соңғы айтқан өлең жазыларда қалада көлік қағып кете жаздаған еді. Қым-қуыт қайнап, ағып жатқан қала көшесі ғой. Содан туған сезімнің толқынысы ғой. Немесе «Қап арқалап

бара жатыр қыз бала» деген өлеңді алайық. Осыдан үш-төрт жыл бұрын көшеде көрдім, жап-жас қазақ қызы қап арқалап бара жатыр. Ақын деген суретші ғой. Сол қызды жасандырып, түрлі деңгейде болып жататын сұлулық байқауларына апарыңызшы, мысалға. Ал ана бала арын саудаламас үшін қап арқалап базарға бара жатыр. Қарапайым өмір шындығы, астарында тұтас бір ұлттың мұңы мен зары жатыр тұншығып. Өлең туды солай. Жалпы өлең, жаңа айтқандай, түр, қалып арқылы қолдан жасалмауы керек, өлең тууы керек...

– *Жақын күндері Жезқазғанда жыр кешіңіз өтеді екен. Бүгін шейін туған жеріңізде болсын, Алматыда болсын, жеке шығармашылық кештеріңіз өткенін естімеген едік...*

– Рас, мен шығармашылық кештерді көп өткізген жоқпын. Әредік студенттермен кездесулер болған шығар, кітапханаларда оқырмандармен жүздесулер болған шығар. Ал Жезқазғанда алғаш рет өтпекші.

Жезқазған мен үшін тек асты кеніш, үлкен өндірісті қала емес, адамдары да ақ жүректі, қазақы қаймағы бұзылмаған, жомарт, әдемі қала, үлкен мәдениет, өнер ордасы. Мұнда менің жастығымның жалынды күндері өтті, көптеген дос-жар жақын адамдар бар. Осыдан екі-үш жыл бұрын жезқазғандық азаматтар шақырып еді, шығармашылық кешінді өткізелік деп, соның реті енді түсіп тұрған тәрізді.

Қожа Хафиздің жазатыны бар ғой «Ақынын әкімі іздесе жолы болар, Әкімін ақыны іздесе соры болар» деген мазмұнда, сол айтқандай, Жезқазғанның әкімі Жұмамәди Ибаддин ағамыз өнердің жанашыры деп білемін. Жергілікті ақындардың, мысалы, Қуаныш Ахметовтің, Ғазиз Ештанәевтың, Сайлаухан Нәкенов, Батырбек Мырзабеков, Төкен Әлжантегінің кітаптарын шығаруға көп көмектесті. Өзі де арғы-бергі өткенді екшеп, жинастырып жүретін, білімді, аяулы азамат. Міне, сол ағамыз бар, Жазқазған қалалық мәдениет бөлімінің меңгерушісі, үлкен ақын Зулпа Чумакова, Ө. Байқоңыров атындағы Жезқазған университетінің ректоры, ақын, ғалым, қазақтың үлкен зиялы азаматы Жұмағали

Наурызбай ағамыздың қолқа салуымен, көмек-қолдауымен шығармашылық кешті өткізуге бекіндік. Оның сыртында, белгілі қоғам қайраткері, менің досым Әлихан Бәйменов басқаратын «Зерде» қоғамдық қорының демеушілігімен осы кешті жақсы бір жайсаң, жайдары қалыпта өткізсек деген ниет бар. Кешке қоғам қайраткері, ақын Кәкімбек Салықов ағамыз, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, «Ақиқат» журналының бас редакторы Темірхан Медетбек және өзге де қазақтың белгілі ақын-жазушылары, әншілері, өнер жұлдыздары қатысады...

– Адамға туған жер қашанда ыстық қой. Арқаның белі Жаңаарқада туып, үлкен жыр әлеміне қанат қақтыңыз. Осы сапарда өзіңізбен тілеуі бір жұбайыңыз, балаларыңыз, ағайыныңыз да бірге келеді деуге сыяды ғой?..

– Әрине, туған ауыл, тума-бауыр әрқашан да жүрекке жақын, жаныңа аяулы болады. Әкей елге сыйлы жан болды. Уыздай ұйыған отбасыдан 11 бала шықтық. Шешей ауылда. Жаңаарқа жері – өте киелі жер, онда туған әр ұлан елінің ертеңі үшін ер көтерер үлкен жауапкершілікті көтеруге дайын туады дей аламын. Тынышбай Рахимовтың бір өлеңі бар ғой «Ерте ғашық болдым да, ерте үйлендім» деп келетін. Сол секілді мен ерте үй болдым. Жұбайым Бибіғайша Алматыдағы М. Мақатаев атындағы гимназияда директордың орынбасары болып қызмет істейді. Үш баламыз бар. Үлкеніміз – Азамат, әке-шешенің қолында өскен, қазір қызметте, кейінгі бір қыз, бір ұлымыз – Саламат пен Айдана мектепте оқиды. Тәуба деп, ел аман болсын, жер аман болсын деп ғұмыр кешіп келеміз...

...Қолымда ағамның «Құсқанаты» жинағы. Өткен жылы арнайы іздеп тауып алғанмын. Ағамнан қолтаңба, естелік лебіз жазуын өтіндім әңгіме тарқарда. «Өмірің өлеңіңдей, Өлеңің өміріңдей болсын! Ағаң Ғалым» деп жазыпты.

Бір-ақ ауыз тілектен саналы жан ғұмырының өлшемі етердей, тірлігіне Темірқазық етіп тұтардай салмақты аңғардым. Аңғардым да Ғалым ағамның, қазақтың Ғалымының бір шумақ өлеңін таңдайға бастым, тамсанып:

*Наурыз келді!
Түзелер ендігі күнім,
Көңіл біткеннің аян ғой кеңдігі бүгін.
Үскірікте де үмітін үкілеп ұстар –
Көктемнен көктем іздеген елдің ұлымын...*

*Серік САҒЫНТАЙ.
«Орталық Қазақстан» газеті,
11 наурыз, 2003 жыл*

ТАЛАНТ –
ТАҒДЫРЫҢНЫҢ
ТАМЫРЫ

ҰЛТТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, классик ақынымыз Қасым Аманжоловтың дүниеге келгеніне биыл ғасыр толып отыр. Бұл ғасыр – Қасымның ғасыры, қазақ жырының жиырмасыншы жүзжылдықта жаңа реңк алған бір дәуірін өз қолымен сомдаған атақты ақынымыздың ғасыры. Қасымның жыры мен сыры, ғұмыры, өнері, майдан кешкен талайлы тағдыры, жетімдік қамытын мойнына ілген балалығы мен азаматтық асқақтығының бәрі-бәрі тұтасып, ғасыр өріне келіп тұр. Қасымның дүниеден озғанына да жарты ғасырдан асып кетті.

Қазақ жырының ақ нөсер жауыны, ақ түтек дауылы, «найзағайлы қара бұлттан от алған» дауылдай өртке тиген өлеңімен өмірінен өлең жасап берген Қасым рухы, Қасым жыры бүгін бізбен Қарқаралының қария тауларын, қазақтың Қара орман жұртын тербетіп тұр.

Қасымның ақындық болмысын, жүрегінің лүпілін, сезімінің сыңғырын тану үшін оның өлеңбаянына айналған өмірбаянына үңілмесе болмайды.

*Қалсам бір қаусап мен өліп,
Достарым, аңсап өкінбе.
Найзағайлы қара бұлт болып,
Жаңбыр боп жауып өтті де.*

Қазақ жырындағы санаулы саңлақтар санатында дара даусы, өршіл үні, қайталанбас қолтаңбасы бар Қасым Аман-

жоловтың соңында қастерлі мұрасы қалды. Оның өлеңдері мен поэмалары, сонеттері мен романстары, аудармалары мен мақалалары Уақыт атты құдіреттің көзімен қарағанда өзінің таланты мен дарын қуатын алдаспандай жарқыратып, тарихтың аласапырандарында идеологиялық тізгін шығармашылдық нарықтауға тосқауыл болғанын да аңғару қиын емес. Ақын ғұмыры буырқанған бұлқыныстардан, қарама-қайшылықтан, бақ пен сордан, ақ пен қарадан тұрады. Оның ғұмыры – қасірет пен қасиетке толы ғұмыр.

Ұлттық поэзиямыздың Абайдан кейінгі алқынған ақ бұлақтары Илияс, Мағжан, Сәкендерді жүйесіз жүйе жүндей түтіп, тулақтай қадірін қалдырмай тарих сахнасынан көздерін «жойған» тұста Қасым-жырдың жасындай жарқ етуі қасиетті қара өлең рухының жан дауасы еді.

*Өмірге ендім еңбектеп,
Шалқалап әкем шықты үйден.
Жетімдік тағдыр жетті ептеп,
Қабағын жаба тұқсиген.*

*Өмірден үміт жоқ өзге,
Даланың тердім тезегін.
Әкем боп таптың сол кезде,
Советтік менің өз елім!*

*Галстук қызыл мойнымда,
Мектепке қарай жүгірдім.
Қолымды тұңғыш қойдым да,
Бетін бір аштым білімнің.*

*Сапқа да тұрдым, ту алдым,
Келді деп менің кезегім.
Әкемдей сонда қуандың,
Советтік менің өз елім!*

*...Бұлбұлым сайра кеудемде,
Бұлбұлым – менің жүрегім.*

*Көңілдің күйі келгенде,
Ағыл да тегіл жыр едім.*

*Ағыттым ойдан ел үшін
Өлеңнің ерке өзенін.
Ақының болдым сен үшін,
Советтік менің өз елім!*

Меніңше, Қасым-өлең – Ана-жұрттың құрсағынан ғасыр-да бір туатын ғаламат. Ақын жырында Шығыс пен Батыс шайырларының қаламынан туған інжу-маржандардың жарқылы, жыраулық поэзияның рухы бар. Отанды да, ортаны да ақын таңдамайды.

Ендеше, «Советтік менің өз елім!» деп ақынның асқақ пафоспен үн қатуын ХХІ ғасыр ұрпақтары да алаңсыз қабылдар. Хал-қадерінше ішкі иірімдеріне сүңгір.

Туған даласын тап Қасымдай егіліп, төгіліп, еміреніп жырлаған ақындар кемде-кем.

*...Қазақстан дейтін менің бар елім,
Жатыр алып жарты дүние әлемін!
Бұл даланы анам жаспен суарған,
Бұл далада атам қолға ту алған.
Бұл далаға жылап келіп уанғам,
Бұл даланы көріп алғаш қуанғам.
Бұл далада өскен жанда жоқ арман!*

Осы жолдарды Қасым жайлы толғанысында мысалға алған академик Серік Қирабаев: «Бұл – бүгінгі айтылатын Егемендіктің сөзі екен; Қасымның оны уақытынан бұрын айта білгені де дау тудырмайды», – деп шешімді де кесімді бағасын айтады.

Жер бетінде шарлаған ізі қалған ақынның қазақтың орманы мен даласын, тауы мен көлін, жазиралы байтағын жыр еткенде аруақтанып, рухтанып кететінін, оның болашағына сеніп, барына балаша қуанатынын байқайсың.

*Шаганның бойы көк шалғын,
Шалқамнан жатқам шаңқай тұс.
Гүл болып менің құшағым,
Кеудеме қонған бұлбұл құс;*

немесе:

*Келдім сені сағынып,
Алтын цям – Алматым.
Кең көшеңде басар нық
Мен бір ақын солдаттың!*

Сенімді өлең жолдары – туған елге деген махаббат сезімдері, алғаусыз ақын көңілдің арай-нұры.

Біздіңше, XX ғасырдағы қазақ жырын Қасымға дейінгі және Қасымнан кейінгі кезең деп бөліп айтуға әбден болады. Қараңғы түннің қойнауын найзағай жарқылымен тілгілеген құдіретті жырлар арқылы ол өз дәрісханасының жұлдызды шәкірттерін молайтты. Ол мектептің аты – Қасым мектебі еді. Бұл жөнінде қазақтың абыз ақындарының бірі Әбділда Тәжібаев былай дейді:

*Жүрегің мен жүрегімді бір сана,
Айтарым көп, айтқызбай-ақ біл, сана.*

Әрбір өнердің өзіндік мәдениеті бар. Сол мәдениет поэзияға да тән. Қасымның осы шеберлігін оның қазақ поэзиясына берген мәдениеті деп тануымыз керек. Қасыммен осынша шұғылдануымыздың бір себебі: ол өзінің жаңа серпінімен кең тынысты жырлар туғызып ғана қоймай, өзгелерге де ерекше ықпал жасады.

Осы күнгі сүйікті ақындарымызға айналған Ғафу Қайырбеков, Ізтай Мәмбетов, Аманжол Шамкенов, Тұманбай Молдағалиев, Еркеш Ибраһим, Тілеген Шонашов, тағы басқалар ең әуелі Қасымға шәкірт болып бастағандарын жасырмаса керек. Көпке дейін Сырбай Мәуленов те шабыт туралы ойлар-

ды Қасымша қайталап жүрді. Өз стилі бар, өзіндік орныққан жолы бар кекселеріміздің өзінде де Қасым интонациялары, тіпті оның даяр теңеу сөздіктері де кездесіп қалып отырады.

Әбділда ақынның өзінің замандасы, тіпті өзінен бірер жас кішілігі бар Қасымға қарата айтқан осы бір жүрекжарды лебізін Қасым мектебінің қалыптасуына берілген баға, мойындау деп қабылдауыңыз керек.

Замананың заңғар ақыны Мұқағали Мақатаев Қасым ағасын сонша қастерлейді:

*...Жеді... тынды... керемет дерттер төніп,
Кең кеудеде кетті ғой кектер сөніп.
Қасым деген қалғыған Жанартау ғой,
Жанартау ғой... жанды да кетті өртеніп.*

*«Бір күй бар домбырамда» – иесі Қасым.
Қасым солай болмаса, несі Қасым?!
Жыр бәйгеге аттанған адам болса,
Сөредегі Қасымын есіне алсын.*

Ұлы ақынның аруағын аялай отырып, жүрек сөзін айтады. Қазақтың тағы бір тұғырлы ақыны Жүмекен Нәжімеденов:

*...Мезгілім аз қайтпаған, жасымаған,
Ал тұңілген кездерім басым одан.
Мазалама Пушкинді, менің үшін
Жетіп жатыр өзімнің Қасым ағам... –*

деп асқақтатады.

Бұл ақындардың қай-қайсы да ұлтымыздың жұлдызды шайырлары, Қасым мектебінің дәріскерлері.

Бүгінгі ұрпақтың негізгі ұстанар бағыты ақынның кісілік келбеті мен асқақ жырларынан қалыптасқан ақындық тұлғасы болуы керек. Өкінішке қарай, қай ортада болмасын, Қасым жайлы айтылар сөздің бір ұшы ақынның баспанасыздығы жайлы әңгімеге барып тіреледі. Ақын жайлы «мифке» айналып

кеткен осынау беделсіз әңгімеге жұрттың өнер адамдарының талайлы тағдыры жайлы алыпқашпа жел сөздерден құралған түсінігін қоссақ, қазақтың көптеген тарлан тұлғаларын кемсітуге апарып соғатын бір бықсық пиғылды аңғарамыз. «Ақын деген – сәл қиялилау, өзге жұрттан пенделік несібесі кемшін, тірлік соқпағының соқтықпалы қияметті тұстары молдау адам» деген түсініктен арылатын уақыт жетті. Мұндай идеологиялық нәрі жоқ әңгімелерден ұлттық тұлға, қазіргі кезеңде жетісіңкіремей тұрған ұлттық азамат, мемлекетшіл һәм мемлекеттік тұлға қалыптастыра алмасымыз анық. Ал Қасым жырларынан осы іздеген жоғымызды таба аламыз.

*...Бір еді тағдырымыз екеуіміздің,
Қанғырған қаңбағындай құба түздің.
Жалбырап жұртқа шыққан жауқазын ек,
Көзіне ерте ұрынған долы күздің.*

*Ол он бір, мен алтыда қалдық жетім,
Айта алмай әке кетті өсиетін.
Дарига-ай, ең соңғы рет не ойлады екен,
Біздер жоқ қабіріне бас иетін.*

*Пәле қу, із аңдыған қызыл тұмсық,
Басында жетімдердің барлық қырсық.
Жаулығын теріс байлай ана кетті,
Сыртта жел, үйде біздер қалдық сыңсып...*

*«Үш шошақ», «Қызыл көшен», «Қара кемер»,
Тас болып көкірегіме байланған шер.
Баяғы Қасым, Тайжан хикаясын
Заманға өткен-кеткен айтып берер.*

*Аққан су Ақтайлақтан ақтарыла,
Жағада екі жетім жатпады ма?
Қосылып біздің жарлы үнімізге
Сырлы өзен сырнайлы күй тартпады ма?*

Қарадоқ, Күйген бекет, Талдың бойы,
Кең жайлау ата-баба өткен тойы.
Тудай боп желбіреген аспанында
Аманжол ұрпағының абыройы.

Орманы, сол аймақтың бетегесі,
Аң мен құс, көл еркесі, жер төресі.
Айта алмай ойдағысын арманда боп,
Тыңдаған зарымызды ерте-кеші.

Қара тұн, қасқырлы сай, қалың орман,
Ығында жын түнеген ескі қорған.
Құлазып жаңғырыққан ескі қыстау,
Қарлығаш ұя салып, байғыз қонған.

Жолаушы дұға оқып жаяулайтын,
Қалжырап келе жатқан ұзақ жолдан.
Дозақтай түсі суық бейіттер де
Біздерге әке үйіндей мекен болған.

Бейуақта не бейіттен, не қорғаннан
Біздерді көрген адам естен танған.
«Ойпырмай, Тайжанбысың, сайтанбысың?»
Деген сөз ел аузында содан қалған... –

деп өз өмірінен өлең жасап берген Қасым сол дәуірдің нағыз тағдырлы-талайлы перзенті еді. Біз бұл туралы ағалар есте-лігі мен көптеген деректерден жиі оқып келеміз. Бірақ, дей-тұрғанмен, Қасымды енді жетімдік тағдырынан арылтып, баспанасыздығын да, тірлігінде көлденең кездескен көп кедер-гімен күресіп, шамырқанған ашушаң адам қалпында елестетуді доғаруымыз керек тәрізді.

Қасым – қазақтың өзі, сол қысталаң дәуірдегі әр қазақтың қасиеті Қасымның ғұмырынан, жырынан аңқып тұр. Қасым-ның басынан өткен ауыр тағдыр әр қазақтың басынан өткен жоқ, өтсе де, ердің ері, азаматтың азаматы ғана шыдас берер

сынды көтерер бірегей ерлерінің басынан өтті. Сол тұрғыдан қарағанда, Қасым тіршілігінде ұлттың намысы мен арын, тағдырын, өнерін арқалаған ақын еді. Енді арада ғасыр өткенде Қасым әр қазақтың жүрегінде азаттық пен қазақ қасиетінің жыршысы, арман-мұраттардың жаршысы ретінде қайта тууы керек. Әр қазақтың жүрегі Қасым жырына баспана болуы керек.

Қазақтың ұлттық әдебиетінің сан ғасырлық салқар көшін саралап қарап отырсақ, сонау Күлтегін, Қорқыт дәуірлерінен бастап-ақ, сөз ұстаған ақын-жырауының асқақ тұлғасы еркін қалыптасқан. Қорқыт ата сегіз ханға үзір болған, сөзіне жарты жалғанның жұраты иланған әулие еді ғой, Асан Қайғы мен Майқы би, Ақтамберді, Бұқар бабаларымыз сөзіне бұқара халық қана емес, хан-сұлтан бас иген қадірлі ақындарымыз еді ғой. Абай заманында да, сал-серілер дәуірінде қазақтың басынан жеке мемлекеттігі кеткен соң ұлттық мұңымыз бен өнеріміз, салт-дәстүріміз, қазақтың өз ортасындағы, атырабындағы адам келбетін қалыптаған өзгеше жыр үлгілері дүниеге келді. Ал Қасым туған дәуір де қазақтың басынан жеке мемлекеттік мәртебе алыс болған, мемлекетшілдік рух, ұлттық идея аласталған аласапыран заман еді ғой. Соған қарамастан, Қасым және сол дәуірдегі қазақ жырының қаншама жампоздары ұлттық поэзияның туын асқақ ұстай білді.

Қазақтың қай дәуірде болмасын, ақыны – ержүрек батыр, батыры – ақберен ақын болғаны тарихтан белгілі. Ал Қасым басынан өткерген өрт-дауылды ғұмыр кешегі ер етігімен қан кешіп, ат ауыздығымен су ішкен қазақтың рыцарьлық дәуірінің жиырмасыншы ғасырдағы қайталанған көшірмесі іспетті. Қасымның майдан жайлы жазған, соғыс тақырыбын толғаған алапат жырлары кешегі Ақтамберді одаларының жаңаша ырғағы тәрізді, Қасымның соғыста құрбан болған Абдолла досын жырға қосуы Махамбеттің Исатайды жырлағаны тәрізді! Өзі жаужүрек батыр, рухы асқақ ақын, сал-серілігі бір төбе Қасым – қазақ ұлттық ақындарының жиырмасыншы ғасырдағы жаңаша келбет иеленген жиынтық образы десек, артық емес! Оның жауынгерлік жырлары жыраулар

поэзиясының заңды жалғасы, рухани ұрпағы, оның азаматтық поэзиясы – Шортанбай, Мұрат, Абай салған ақындық жолдың соны соқпақ, дара даңғылдарға ұласуы, оның лирикасы – Мағжан мен Илияс, Сұлтанмахмұт, Бейімбеттің топырағынан нәр-қуат алған поэзия десек те жаңылыспасымыз анық. Сөзімізге дәлел іздесеңіз, қазақ поэзиясының әр дәуірдегі төл-тума жауһарларын Қасым поэзиясымен ұштастыра отырып оқып көріңіз. Он бесінші ғасырдағы қазақ жырынан жиыр-масыншы ғасырдағы Қасым өлеңдерінің рухын аңғарасыз, он тоғызыншы ғасырдағы дәуірнамалық жәдігерлеріміздің Қасым жырлары арқылы жаңаша өрнектелуін тану, табу аса қиын емес.

Қасым жайлы аға буын жазып кеткен естеліктерді, ғалымдардың сыни пікірлерін саралап отырып, ақын шығармашылығының қазақ поэзиясына әкелген соны құбылыстарын жеке-жеке талдауға мол мүмкіндік бар дей аламыз. Мәселен, Қасым жырларының рухани қуаты, сол дәуір тұрғысымен салғастырғалы қарағандағы тосын образдар галереясы, ерекше мінез, жаңа буындық-мәтіндік қалыптар, Қасым аудармаларындағы шығыстық нәзира дәстүрі де әлі толыққанды зерттелмей тың жатқан тақырып.

Қасымның жазған дүниелерін саралаған ғалымдардың ізденістерін екшей отырып, әрі ақынның өз жырларын, замандастары тізген естеліктерді қарап отырып, Қасымның сол дәуірде жазғаны бір бөлек те, жаза алмай кеткен – денсаулық күйімен, соғыс қасірет-қияметімен, идеология қақпақылымен жаза алмай кеткен дүниелері қаншама деуге болатын тәрізді.

Бұл – Қасым ізін жалғауға талпынған қазақтың әр ақыны үшін ашық алаң, көкжиегі кең кеңістік емес пе! Мәселен, ақынның «Өзім туралы» атты ғұмырнамалық дүниесі – аяқталмаған үлкен шығарманың бізге жеткен ұшқыны ғана! Үзінді іспетті қалпының өзінде әнімен қосыла өріліп, естіген, оқыған жанның жадына тасқа қашалғандай сіңіп кететін, ізін қалдырып кететін осынау классикалық дүние толығымен қолымызға тигенде, заман мұрасына айналғанда қалай болар еді? Әлемнің көзіқарақты салауатты ғалымдары

мен ізденімпаз, білмекке құштар әр тұрғыны үшін Милос Венерасының иығы тұсынан қырқылған қолы туралы аңыз қандай жұмбақ тылсым болса, Қасым жырының жалғасы да қалам ұстаған қазақ үшін бір құдіретті құпия болары сөзсіз. Шынтауайтында, Милос Венерасының қырқылған оң жақ қолы қалай сомдалған екен, ол қолына не ұстап тұрды екен – «Өзім туралы» жырдың соңында ақын не айтпақ болды екен?! Не болмаса, ақынның бала кезгі досы Мекебай Жазыбаевтың естелігінде айтатын ақын арманы туралы не білеміз?!

Ғұмырының соңында Көкшетауда, Бурабайдың жағалауында кемдікүн сырласып, кешегі өткен балалақ шақтың жырын-сырын айтып, тауыса алмай кеткен Қасым досына «Қарқаралының қазағы» атты роман жазуға әзірленіп жүргенін айтып еді ғой. Ол романның «Бостандық», «Большевик Садық», «Төбелес», «Дүйсеннің өлімі», «Ақмолада» «Кім екенімді ертең түсте білесің», «Өтеубайды қасқыр талауы», «Ақыжан бүркітші» сынды бөлімдері болатынын, әр образдың ерекшелігін сипаттап айтқан естелікті әр естіген сайын көкірегімде өкініш пен арман бас көтереді. «Қарқаралының қазағы» атты Қасымның жазылмай қалған, жаза алмай кеткен туындысын қазіргі қазақ жазушысының бірі ақынның аруағына арнап жазып шықса, артық болмас еді! Ақын рухына өлмес ескерткіш болар еді.

Қасым туралы аз жазылған жоқ. Оның өскен ортасы мен адами келбеті, жырларының туу тарихы, жазған дүниелерінің алғышарттары туралы едәуір естелік, сараптама мақалалар бар. Қазір Қасымның көзін көрген, соңына ерген, сөзін, жырын жаттаған замандастары жоқтың қасы. Бүгінгі ұрпаққа сол дәуірден сыр шертетін естеліктерді қайыра ұсынып, ақынның азаматтық келбетін қалыптастыратын дүниелер жасау – ортақ парызымыз. Бұл үшін біз ақын жырларын терең ғылыми зерттеуге салып, ғалым көзімен, философия көзімен жаңа заман, ұлттық таным тезімен саралауымыз керек.

Қасымтануға жаңа заман, жаңа ұрпақ көзімен қарар кез келді. Ақын мұрасы – қазақ жұртына ортақ.

Осы тұста қадап айтатын бір дүние – ақын шығармаларының ғылыми тексін жасау арқылы бір жүйеге түсіріп, қолжазбасы-

мен салыстыра келе, оның толыққанды академиялық жинағын сауатты түрде, түсініктемелерін бере отырып, жұртқа ұсынар кез жетті.

Осыдан тура он жыл бұрын Ғафаңның «Алыс та жақын жағалаулар» атты әдеби портреттер кітабы жарық көрген болатын. Сол кітапта ақын ағамыздың Қасым жайлы ерте-ректе жазылған естелігі жарияланған. Ғафаң былай дейді: «Қасым туралы осынау жылдарда жазылған қаншама мақалалар, зерттеу, монографиялық еңбектер, замандастар айтқан естеліктер, оның ішінде өзімнің жазған, әр кезең, әр тұстағы толықтырылып отырған пайымдауларымның ішінен – қысқасы, бәрі-бәрісінен мен әлгі көкейімде көптен айтылып келген ұғымның, түйін-қорытындының атын, есімін еш кездестірген емеспін. Яғни, бұл ұғым, бұл пайымдау кәдімгі туып, ержетіп, өсіп-өнетін адам тірлігінің жолындай уақыт кешіп барып, танылатын ұғым, түсінік, концепция екен. Енді бүгін соның атын айтсам – ол «Қасым Аманжолов – қазақтың ұлттық ақыны» деген ұғым екен».

Ғафаң, Ұлы Ғафаң – Қасымның жырын жалғап, сырына ортақ болған Ғафаң бұлай деп тегін айтпаса керек. Қасым жырларындағы ұлттық сарынды кез келген өлеңінен кездестіруге болады. Қай уақытта болмасын, «ұлттық» деген анықтама жазушы-ақын қауымның тақырыбы мен мәтіндік сөз қолданысынан ғана емес, шығармашылығының ішкі қуатынан, астарынан, сезімдік әуенінен аңғарылатыны анық. Тағы да сол Ғафаң: «Ұлттық ақын болу үшін, бәлкім, бір кезде «ұлтшыл» атанғаны немесе ұлт туралы аса көп жазғандығы дәлел бола алмас. Виссарион Белинский «Пушкин – орыстың ұлттық ақыны» дегенде, оның «орыс» сөзін қайта-қайта айту үшін емес, орыс рухын, орыс жаны мен көңілін, халық ретіндегі тарихи даму баспалдақтарын, балаң кезі мен дана кезін, тілі мен ділін, мінездегі жайсаңдық пен осалдығын – қысқасы, орыстың ұлттық қасиетін қамтитын, өзгеде жоқ, өзінен бұрынғыда да, кейінде де жоқ, тек Пушкинде ғана бар данышпандықты бір жерге тоғыстыруында» деп айтқан», – дейді. Қасым туралы да, оның ұлттық сарындағы жырлары ту-

расында осылай деуге болады. Тіпті, жаңа заман әдебиеттану ғылымында кеңестік дәуіріндегі ақындардың ұлттық сарында жазған жырларын жаңаша талдау керек болса, ол талдаудың бел ортасында Қасым шығармашылығы тұратыны анық.

Қасым жырларындағы сонылық сарынның бір саласы ақынның Мағжан жырларымен үндестігіне келіп тірелетіндей. Мәселен, 1940 жылы жазған «Сұлтанмахмұт туралы баллада-сының» өзінен Мағжан жырларына тән мистикалық леп еседі:

*...Ғажайып, күн күркіреп, етті жалт-жұлт,
Қабырдың бет тақтайы сынды сарт-сұрт.
От шашып екі көзден, «Тоқтаңдар» деп,
Бейіттен шыға келді Сұлтанмахмұт.*

*Екеуі тұра қалды есі кетіп,
Мұздай боп тұла бойы, дір-дір етіп.
Қорыққанын екеуінің білгеннен соң,
Сұлтекең амандасты жайлап жетіп:*

*...«Өлгем жоқ, иланыңдар, шынымды айтам,
Өлді деп айта берсін кейбір сайтан.
Жүр, баста, Жазушылар союзынан
Мүшелік билетімді алып қайтам.*

*Сен, жігіт, өсек айтып жүргенше құр,
Моламды мен қайтқанша күзете тұр», –
Деді де қолтықтап ап жас ақынды,
Сұлтекең жүріп кетті шырқатып жыр.*

Қасым жырлары – тұтас бір дәуірдің үні деген сөз артық болмасы анық. Себебі Қасым сол дәуірде алапат соғысты қазақ топырағында жеріне жеткізе жырлаған еді. Кешегі жаугершілік дәуірден қазақ қанына сіңген ерлік рухын отызыншы жылдардың ақсүйек аштық, қызыл қырғыны жойып тастағанымен, соғыс жылдары тағы да сол идеологияның өз бастауымен ата-бабалар ерлігін дәріптеу қайыра қолға алынған

болатын. Осы кезеңде кешегі эпостық рухты, батырлық жырлар сарынын Қасым жаңа дәуір поэзиясы биігіне шығарды. Бұл тақырыпта Қасым тек өз атынан емес, тұтас қазақ жауынгері, қазақ азаматы, қазақ патриоты атынан жырлаған болатын.

* * *

Қасымның туған жері туралы, өскен ортасы туралы қазіргі әдеби-ғылыми айналымда біршама деректер бар. Ақын шығармаларында жазылған сағыныш сазды ой орамдарымен бірге сол жырлары мен туындыларын талдаған қауым біршама мәліметтер ұсынады. «Советтік менің өз елім» атты классикалық өлеңін оқи отырып, Қасымның жасынан жетімдік көрген тағдырын танысыз. Жалпы, Қасымның күллі өмірбаяны оның жырларында таңбаланып-ақ тұр...

Осыдан бірер жыл бұрын Қарағанды облысының Қарқаралы ауданына, ондағы Қасым ауылына, Қасым туған топыраққа, қара құдығына, Көшен тауының бөктеріндегі қоржын там басына барып қайтқан едім. Қоңыр күздің салқын райына қарамастан, Қасымның шөлін басқан қара құдықтан бір-бір шелек алып, басымызға құйып едік. Ақынның арлы рухы жұқсын деп, Қасым жырының қасиетіне қанықпақ ниетпен. Қызыл тасын қына мүжіген Қасым туған қоржын тамның жұрты жатыр жермен-жексен боп. Өзге елде болса, әлдеқашан қабырғасын қайыра көтеріп, ақын туған үй деп мәртебелі маңыз беріп, ел-жұрт, алыс-жақыннан келген қонақ, қыдырымпаз-турист атаулы ат басын тіреп келер үлгілі орынға айналар ма еді?!

Ал кешегі-бүгінгі естеліктерде, өзге де жазбаларда Қасымның кедей ортадан шыққаны туралы жиі айтылады. Шынымен де солай ма? Ел ішіндегі көнекөз қариялар Қасымның әкесі Рахымжанның сері адам болғанын, ортасының көркі болып, жүрген маңын ән-жырға, әңгімеге қандырып жүргенін айтады. Рахымжанның серілігі сондай, мінген атын жібек арқанмен шідерлепті! Кешегі кеңестік көзқарас ауанымен кедейлікті мақтан көрген ұлыс серілікті де сол қатарға жатқыза салған

гой. Рахымжанның ескі жұртына қарап тұрып, Қасым әулеті анау айтқандай сіңірі шыққан кедей деуге болмайды-ау. Есігінен төріне дейін едәуір жер, тамның қыр желкесінде жерге кірермен болған қабырғаның қызыл тасына арқар мүйізін кіргізе жымдастырып, қалап тастапты. Рахымжан сері ел аралап келгенде, осы мүйізге атын байлайды екен-міс...

Ал сол Қасымның әкесі, атасы Рахымжан мен Аманжол жерленген, бала Қасым, жетім Қасым, өгей әке, өктем туыстан қағажу көрген Қасым түн ішінде жылап барып түнеп қалып жүрген бейіт қазір жермен-жексен боп, топырағын жусан басқан төмпешікке айналып барады. Басында белгі де жоқ. Енді бірер жылда жып-жылмағайланып, тау бөктеріндегі бедерлі бұйраттың бірі боп шыға келері анық...

Қасымның жер бетін шарлаған ізі қалған қысқа да мәнді ғұмырында Қарқаралы өңіріне, туған топырағына қайта айналып келген-келмегендігі туралы да әлі деректер аз. Қасымның бала кезінде ме, әлде кейіндері ме, Қарқаралыда Қасым тұрды деген үй бар. Үй қабырғасында «Бұл үйде Қасым Аманжолов тұрған» деген белгі де орналастырылған. Бір қызығы – Қасым нақты бұл ескерткіш-тақта ілінген үйде тұрмаған, осы үйге жапсарлас шағын ғана үйде болған екен...

Жалпы, Қасым ақын ғұмырбаянына үңілсеңіз, әлі де айғақтай, анықтай түсуді қажет етер тұстарға кезігесіз. Мәселен, өмірбаяндық анықтамаларда «1931 жылы Қасым Ленинград қаласындағы орман шаруашылығы институтына түседі. Бірақ денсаулығының сыр беруіне байланысты бір жылдай ғана оқып, елге қайтып, Орал қаласындағы «Екпінді құрылыс» газетіне жұмысқа орналасады» делінген. Шын мәнінде, Қасым Ленинградта оқыған ба? Оқыса неге шығармаларында Ленинградтағы ғұмырынан із қалмаған? Оған Есмағамбет Ысмайылов бастаған ғалымдардың, Төкен Әлімқұлов пен Әбділда, Сырбай бастаған ақын-жазушылардың зерттеу мақалаларынан, туған туысқандарының, қызы Дариганың естелігінен жауап іздеп таба алмадық.

Ал Қасымның өмірінің ең бір жемісті де әдемі кезеңі саналатын Оралдағы ғұмыры оның өлеңбаянында тайға таңба басқандай талантты жырларымен таңбаланып тұр.

Ал Семейге – балалар үйіне аттанған Қасымның жолы қайта айналып Қарағанды, Қарқаралы өңіріне түскен бе?

Осы секілді сауалдардың жауабы көкейде. Қасымтану бағыты айқындар мәселе көп. Ең бірінші, жүйелі түрде қасымтанумен шұғылданатын орталық керек шығар, бәлкі.

Ақынның биылғы 100 жылдық мерейтойы қарсаңында қасиетті Қарағанды өңірі біршама жұмыстар тындырды. Облыс әкімі Серік Нығметұлы Ахметов бас болып, азаматтар бір жеңнен қол шығарды. Бірнеше кітаптарды айтпағанда, Қарағандыдағы Қасым ескерткішін, Жезқазған шаһарына қойылған бюст, Қасым аллеясы, «Қасым» журналының дүниеге келуі ұлы ақынды ұлықтаудың жарқын көріністері емес пе?!

*Бір жер бар Қазақстан даласында,
Құрбыжан, апарайын, барасың ба?
Арқаға Алатаудан ақиықтай
Бір ұшсам, болат топшым, таласың ба?!*

*Ол жердің тоңы алтын, түгі торқа,
Қанша алсаң қазынасы түспес орта.
Өшпейтін өміріңе от береді
Жігіті Қарағанды, салсаң қолқа.*

*Қарашы Қарағанды құмбезіне,
Бойлаған мұнарасы күн көзіне;
Құрбыжан, қасиетті ол бір қазына,
Қуантып, тартпас, сірә, кімді өзіне, –*

деп жырлаған Қасым ақын аруағына тағзым ете отырып, осы ыстығы мен суығының ортасында жүрген ел азаматтарының баршасына Алланың нұры жаусын демекпін!

Жыл аралатып келетін әр мерейтой сайын біз – аталар арманын, ісін жалғауды мұрат тұтқан ұрпақ кешегі өткен әр қаламгер мұраларын сараптап, саралап отыруға пейілдіміз. Кейде қызды-қыздымен бір тұлға төңірегінен жаңалық ашуға

құштарлық танытып, бірнеше өнер иесі екендігін анықтап жатамыз. Қасым туралы да сан қырлы дарын иесі ретінде көптеген дүние айтуға болады ғой. Мәселен, Қасымның ақындығына оның аудармалары, драматургиясы, прозасы, сазгерлігін қосып, өзгеше тұлғалық қалып жасауға әбден болады. Бұл анықтауыштың қай-қайсы да Қасым үшін артық болмасы сөзсіз. Бірақ бүгінгі қазақ танымының басты мұраттарының бірі – Қасымның ұлттық ақын екендігін насихаттау дер едім. Бұл – ғасырлар торабындағы қазақ түйсігі мен танымы үшін ұлттық ақын, ұлттық тұлға, ұлт азаматы атты темірқазық бағыт болуға әбден сыйымды шаруа. Себебі Қасым жырынан өз дәуірімен бірге, арғы-бергі тарихтағы қазақ арманы, ұлт мүддесі, азаматтық рух үн қатады. Қасымның жыры да, сыры да қазаққа ортақ, қазаққа етене, сөйте тұра әлемдік ой өрісімен қапталдас, орайлас бола алады.

«Қасым солай болмаса, несі Қасым?!» – деп Мұқан жырлағандай, Қасым тойы мен Мұқағали тойы ел Тәуелсіздігінің жиырма жылдығымен тұспа-тұс келуі тегін болмаса керек! Себебі әр ақын – ел мұратының туын ұстаушы, ел жоғын жоқтап, барын жалпақ ғаламға жария етуші, абыройы мен арының айнасы!

Той құтты болсын!

Қасым жыры қазақ аспанының арайын ашсын!

ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІ ҚАЙДА БАРАДЫ?

*(1997 жылғы әдеби жыл қорытындысында
жасалған баяндама)*

Сөзіміздің бісмілләсін Абайға жүгініп бастасақ. «Өлеңге өркімнің-ақ бар таласы». Өлең өлкесі өнердің мәңгі жасыл көктеміндей. Оның сыршыл пернесі қозғамайтын сыр, сырнайлы үні жетпейтін көкірек жоқ. Өлең тілі – баршаға ортақ тіл. Жақсы жыр жүрегіңе жарқын сәуле құяды.

Қазақ өлеңінің бір жылы туралы санаулы уақытта пікір айтып шығу, жыр әлеміндегі жетістік пен кемшілікті тамыршыдай тап басу міндетінің жауапкершілігі аз емес. Тұрмысымызға да, рухани өмірімізге де нарық нақты еніп үлгерді. Уақыт пен кеңістік арасындағы күреске толы күркіреген тіршілікте қазіргі қазақ өлең-жырының хал-ахуалы қалай?

«Барлық сыншылардың ішіндегі ең қаталы, ең ұлысы, ең данышпаны, ең кінәсізі – уақыт», – дейді орыстың бір ойшылы. Дұрысында, талантты ешқандай сыншы қолдан жасай алмайды. Пушкинді де Белинский жасаған жоқ. Кешеге дейін «сын – партияның өткір қаруы» деп, кездігімізді жарқ-жұрқ еткізген кездер болғанын осында отырған ағаларымыз жақсы біледі. Айтақтап қосқан тазының түлкі алмайтын заманы туды. Өлексені өрге сүйреп, туа бітті классик жасай алмайтынымызға көз жетті.

Ендеше, өтірік мақтау мен өтірік даттау кімге қажет? Ол талантқа емес, дәлдүріш халтурщикке қажет. Дәлдүріштерді дәріптеп, індет пен дертке шалдыққан сын пікір таланттың жолын қиып, әдебиетті аздырады.

Заман өзгерді, адам өзгерді дейміз. Бүгінгі аға буын ақын-дарымыз «тоқырау» деп аталып жүрген уақытқа аса өкпелі емес. Қатырма кітаптары көп тиражбен жарияланып, қала-

мәңгілік қазан алатын аяғын деген аттың өзі абырой асуына шығарғандай көз болғаны.

Бүгін ұақыт басқа, талаш та басқа. Жуан жіңішкеріп, жіңішке үзілердей болып тұрған қараөзек шақта поэзияға қоятын талаш тіпші бөлек. Тосыннан келген топан суындай мезгіл кiм-кiмдi де аш-таң еттi.

Дәуір дәірмені қазақ өлеңін де өз елегінен өлкізе бастады. Жарияшылық тонын айналдырып келген айқайшыла өлең өрге шыға алмайды. Ұақыт ұайымын сөз етіп қанша «аһ» ұрсақ та, шың өнер тұрмайды. Олай болса, бүгін сөз мынаны жаз, мынаны жазба деп оқырған ешкім жоқ. Кенес өкіметі кезінде шығындық шығындырманыш, ақшаға ауыздықтықалып қалды деп аузын айға білетен ақындар неге үнсіз?

Өлкен жылы жарияланған жыр кітаптарына оқып шыққанда өлең көшінідегі кемшіліктерімізді осы тұстап іздеуді жөн санаймыз. Ақшарттар ағышы ақсал-ойымызды тұстап тастап, азықтық беріліп, елемелдігімізді сезінер тұста ескеріп қалған жоқшы ба?

Менің көз алдыма жыршылар тарихіде ұзақ жылдар қолдан жөн жеті үйренген жыршылар аядар електейді. Жолбарыс, арыстан, қасқырларды бұраудан босатып жіберсе, тағылыны өсіне түсіргеніне біраз ұақыт өтетін шынар. Себебі қасқыр қасқырлығын, жолбарыс жолбарыслығын ұмытып қалған, әбден қолға үйренген.

Қазақ өлеңіндегі жаздай да соған сөл ұқсастау ма дейміз. Әйнекір әдебиетіне қазығы шырығы поэзияда бір бейісімдік бар. Шіршілікпен тырығы қатты бағқан біраз ақындар жыр көкжиегінен жонатып келіп, күшкөріс қамшына кіріскендей. Шірді бір төл мені, қалай, қайтпн жазарын білмейі дал болуда. Себебі бұл заманға деген олардың дайындығы жоқ болатын. «Жұдайдан компаримизмге, сәуатын пілел, жыршынды бұрқырпа бар, қабілетіңді шарпыға бағытпасың болғаны. Өгіз де өлмейді, ары да сылбайды...» Осы бір жарнымен психологип біздің көптен ақындарымыздың санасына мыңдып орнап қалған.

Осының бәрін шақшадай бастан, жұдырықтай жүректен өткізу жеңіл іс емес. Жүрістен жанылыстық. Басқаша соқпақ табу үшін барлау керек. Соныдан із кескен аншының қам-қарекеті қажет. Біздің поэзиямызда қазір осы процесс жүріп жатыр. Ізденістің қия-ауларынан өтпей, өркеніетті өрелі өлеңге қол жеткізу қиын. Тар шеңберді талқан еткенде ғана талант өзіне табындырады. Бүгін біздің әдебиетші сыншылар қазақ өлеңін әлемдік деңгейде көргісі келетінін жасырмайды. Ол үшін не істеу керек? Төрткүл дүниемен байланысы бар егемен елдің ақылы деп әлем әдебиеті біздің қайсымызға төрге шық, дер екен? Ол үшін «Есім салған ескі жолмен» жүре беру аздық ететін шығар. Талайға тағылым да, таным да керек. Суреткер атаулы алыс көзжіектерге көз жібермейінше, тығырыққа тіреле беруді заңдылық. Бұл ауылдан шықпаған балаға дүниенің шет-шеті таусылмайтындай көрінетініне ұқсас дүние.

Таным таразысына салсақ, әлемдік поэзия тарихында жаңа бетбұрыстар жасаған ақындардың қай-қайсы да, ең алдымен, әншілік-өлеңшілік білімінен, терең зрудің қанынан иесі болған. Мысалы, Байрон, Блок, Пушкин, Неруда, Пастернак, Брюсов, Ахматова және басқалардың шығармалылығына зейін қойсаңыз, және грек, ежелгі Шығыс мифологиясы мен философиясынан бастап, өздеріне дейінгі ақыл-ойдың ілкі-марқашаларын жетік мәнгергенін аңғарасын. Әдетте, бізге қабақта жүріп шаршап ішіп өткен сияқты елестейтін Сергей Есенин өмірін дерттенушілер оның Еуропа әдебиетінің білгірі болғанына дәлелдеп отыр.

Сондықтан ақылдылықтың алғышарты өзіне дейінгі қазып тілдің асқаралық асуларынан оғу екенін біздің қаламгерлер түсінуі керек. Қазақ үшін сол асудың ең биігі Абай болып қала береді. Өзіне дейінгілерді білу өзіне де сын көзбен қарауды үйретеді. Түсініп қарағанда Абайдың оқымағаны, тоқпамағаны жоқ. Ол Шығыстың ғана емес, әлем мифологиясын жақсы білген.

Көзқарасы, айтыры, өзіндігі жоқ ақылдан ұяқен туындай тұрмайды. Сондықтан патшалық қасыры болады деп жүр-

ген ХХІ ғасырға қазақ өлеңін апаратын қазақ ақыны соны соқпақтарға, игілікті ізденістерге, түрлі эксперименттерге баратын кез келді. Өлемнің жарық күнінен нәр алған ұлттық поэзиямыздың құнарлы топырақта жайқалған гүлдерін қазақ баласы көретін күн тууға тиіс.

Осы шолуды дайындау үстінде өткен жылы түрлі баспалардан шыққан үлкенді-кішілі ақындардың 30-дан астам жыр жинақтарын оқып шығуға тура келді. Кітап шығару сапасы қаншалықты артса, өлең сапасы соншалықты төмендеген. Аты да, заты да белгісіз ақындар көп. Ақшасы барлар Абайды да танымайтындай ма, қалай? Жер-жерде жеке меншік баспалар көбейіп кеткен. Пысықай, дәлдүріш бір-бір баспаның бас директоры. Ал дәлдүріш дәлдүріштің күшіктеуіне жағдай жасауы заңды құбылыс. Осы жерден проблема туады. Жазушылар одағының өзі болып, оның облыстағы бөлімшелері болып, арамшөптей қаулаған осы кеселге тосқауыл қоятын жағдайларды қарастыру керек. Болмаса, ақындық атты ардақты ұғымнан да, өлеңнен де қадір-қасиет қашатын түрі бар. Қатын-баласын асырау қамында жүрген базаршы балаға Абай да – ақын, «Ажалдан хабар келмесе, Ленин бабам қайда өлмесе» деп термелейтін Аяз Бетбаев та – ақын. Аруағыңнан айналайын Абай ақсақалдан гөрі көзі тірі өзіміздің Аязекендердің насихаты күшті болып тұр. Бұлай кете берсе ақшасы жоқтың ақынмын деп айтуға құқы да болмай қалатын түрі бар.

Газет-журнал беттерінде, жыр жинақтарында жарияланған үлкенді-кішілі ақындардың көбіне ортақ кемшілік – өлеңдерде публицистикалық сарынның басымдығы. Газет мақаласы көтерер проблемадан өлең жасағанмен, поэзия тумайды. Ана тілі, Арал тағдыры, Жетім бұрыш, Ақмола – Астанам сияқты тақырыптардағы жырлар тым көп екен. Соның дені жайдақ, баяндау түрінде жазылған, өлең құдіретін сезінбейсіз. Осындай жалпы тақырыпқа жазылған өлеңдердің жалаң абстракцияға ұрындырарын түсінгеніміз дұрыс.

Ұйқасқа түскен публицистика өлеңнің қадір-қасиетін кетіреді, көркемдігін төмендетеді. Сырт қарасаң әлгі өлеңдердің буын саны түгел, ұйқасы тастай. Үңілсеңіз, өлең шалажансар,

рух жоқ. Ал рухсыз жыр жүрекке жетпейді. Қолына қалам ұстаған ақын мәртебелі Поэзияның міндет-абыройын жете сезінгенде ғана өлең байғұстың обал-сауабы жөнінде әңгіме қозғауға болады. Көркемдік үрдіс кез келгенге қолын соза қоймайды.

Осы проблемалардың бәрі жиынтықталғанда жұртшылықтың өлең-жырға деген назарсыздығын, селқостығын туғызады. Ал ақын үшін қажетсіздікті сезінуден артық трагедия жоқ. Оқырманы жоқ ақын ақын емес. Шын ақын – өз халқының шаттығы мен қуанышы, шері мен көз жасы. Ақынның ақындығы да, азаматтығы да азабы мол ауыр жол – поэзия парасаты арқылы сынға түспек.

Өлгінде оқырман туралы айтып кеттік. Қазақ өлеңі оқырманының дені ауылда. Қазақ ауылының бүгінгі ахуалы ауыр. Қазақ ақыны зиялы азамат ретінде сол қиын жағдайда отырған ауылдарға барып, ел-жұртпен араласатын кез келді. Өлең күдіреті небір қиын-қыстауларда сыналған.

Үлкен ақындарға арналған Поэзия күндерін халықтық мереке деңгейіне көтеруді ойластыру керек. Абай, Жамбыл, Мағжан, Ілияс, Қасым, Мұқағали күндері бір-біріне жалғасып өтіп жатса, елдің де рухы көтеріліп қалмай ма? Тірі ақынның да ел алдына шығуына, жұрт көзіне көрінуіне жағдай жасау қажет шығар. Қазір бізде өтіп жүрген жыр жарысы – мүшәйралардың өзі арнау өлеңдердің аламанына айналып, оның қорытындылары өсектің өртін гулетіп тұр. Бұл мерекені өткізудің де жан-жақты формасын қарастыру қажет. Қазақ жырының көсегесін көгерту үшін жоғарыда айтылғандарға ұқсас мәселелер шешімін күтуде. Өлең-жырға, жалпы әдебиетке саясат сарайларының да мойын бұрар кезі алыс емес сияқты.

Өткен жылы оқырманға жыр жинағын ұсынған ақындардың үлкені – Дихан баба Әбілев екен. Оның таңдамалысын қолымызға алып тұрып, тоқсаннан тәбәрік деп түсіндік. Жұртына алпыстан аса жыр кітабын сыйлаған ақын ағамыздың тындырымдылығы, еңбекқорлығы – үлгі алар қасиеттер.

Сексеннің сеңгіріне шығып, арғымағын арытпай, бақытты қалпында бақилыққа көшкен Алаштың аға ақыны Хамит аға Ерғалиев жаңа жырлардан тұратын «Ұлтым дедім – ұлғайдым» деп аталатын жинағын біздерге аманат етіпті. Көпті көрген көнекөз осы кітапта туған елінің егемендігі мен бүгінгі заман тынысын мадақ тұта жырлайды.

*Шын болса тұрғанымыз тік өскелі,
Жендетті жерлеп өмір түгескені.
Қасиетті жағалауға жеткізетін
Қайықтың қолымызда тұр ескегі, –*

депті Хамаң соңғы бір өлеңінде. Хамаң кітабы – аманат кітап, Хамаң сөзі – өсиет сөз. Баршаңызды Хамаңша ұлтым деп ұлғаюға жазсын.

Поэзия махаббаттан басталып, парасаттылықпен аяқталады. Ақындық талантпен қоса, ақындық парасаттылық қатар жүреді. Егер біз ақын ғұмыры жырынан басталады десек, өлең ғұмыры да ақын өмірінен бастау алатын сияқты.

Қазақ өлеңінің тұма бұлағы – Тұманбай Молдағалиев өткен жылы «Шартарап» баспасынан шыққан жаңа жинағын «Бір асудан асқанда» деп атапты. Ақынның бүтін өмірі – оның тұтас шығармашылығының лейтмотиві. Себебі өмірінің күйініш, сүйінішін, өз жүрегінің құпиясын сенімді түрде айта алмаған ақын басқа жүректің қалтарысын ашуға шамасы келмейді. Тұманбай ақын өлеңдеріне сыршылдық пен шыншылдық тән.

*Бармаған әлі қала көп,
Жүрсеңші дейді жол мынау.
Қайта гүлдеуге шама жоқ,
Айта білмеу де қорлық-ау, –*

дейді Тұмағаң бір өлеңінде. Дұрысында, Т. Молдағалиев – айта білетін ақын.

*Асыл мекен, ақын мекен,
Жақсылығың жақын ба екен.*

*Көк сағымнан көйлек киіп,
Көктеп келе жатыр ма екен? –*

деп ақтарылады ақын бір жырында тағы да көңілінің құсы құйқылжып. Үлкен ақыннан жұрт үлкен жауапкершілік күтеді. Өзін-өзі қайталап қоятын, жайдақтыққа барып қалатын тұстарды ақын аға өлеңдерінен көргім келмейді... «Бір асудан асқанда» Тұманбай аға жеткізбейтін жастықты, өткізбейтін өзенді, алдан күткен кезеңді арманына арқау етіпті.

Қазақ жыры мүмкіндігінің арнасын кеңейтіп, өрісін өсіруге көп тер төккен ақын, ұлттық өлеңіміздің бағаналы бәйтеректерінің бірі – Қадыр Мырза-Әли. Ол – ойдың ақыны, поэзиясы тұтас қалпында жұртының махаббатына ие болған. Қадыр ақын шығармашылығында динамикалық тұтастық бар. Жеке тақырыптардың өзіндегі логикалық байланыс, жол мен жол, шумақ пен шумақ бірігіп, тұтас бір механизм жасауы, сол арқылы өмірдің ағы мен қарасына ақындық көзбен үңілуі, айтар ойын шегелей айтуы арқылы оқырманды ойлануға мәжбүр етуі – ақын атын, оның поэзиясын өзгелерден даралап тұратын қасиет дер едім.

Өткен жылы «Жазушы» баспасынан шыққан Қадыр Мырза-Әлидің «Заман-ай» атты бірнеше дастандардан тұратын жинағын ақынның тұтас шығармашылығының заңды жалғасы деп түйдім. Бүгінгі заман ағымын ақындық көзбен көре отырып, өмір ағысы, әлеуметтік сан қилы дағдарыстар, жастық пен махаббат, замандастың жан дүниесіндегі өзгерістер жайындағы пайымдаулар өз оқушысына жетері сөзсіз.

Қызды көрсе жымып Күн күледі.

Асылады мойына тұл білегі.

Сұлу дейміз!

Сұлулық арулардың

Бақыты ма?

Соры ма,

Кім біледі?! –

дейді Қадекең «Махаббат» дастанында. Бұл кітапта Қадыр ақынға ғана төн өлең жолдарына ол көтерілген биіктен қарадым. Оның жырларының өн бойынан көрінетін азаматтық позициясының табандылығына, қарапайым да шымыр шумақтардың арқалаған жүгіне қуандым.

Құдайлығын айтсам, осы жинаққа енген «Парламент» дастаны Қадыр ақын потенциалын көрсете алмайтын, мүмкіндігінен төмен дүние екен. Баяндауы басым, айтары газет мақаласына өзек боларлық қана мәселе.

Дастанда бірнеше депутатқа мадақ жыр арналыпты.

*Түсінісу – ел-жұртқа сол жарасқан,
Ұғыспаған халықты қара басқан!
Қол көтерем күдіксіз жоба заңға
Өзі Сұлтан Артаев араласқан! –*

десе, Ерік Асанбаевқа арнаған өлеңінде:

*Шығаратын орынсыз жоқ дауысы,
Алды ма екен саулығын көп тауысып...
Назарбаев ұсыныс жасады да,
Вицелікке лып етіп кетті ауысып, –*

дейді. Осы тәрізді шумақтарды Қадыр ағам жазғанына қиналдым...

Ақын Кәкімбек Салықов ағамыздың «Жазушы» баспасынан шыққан «Көкжиекке тартқан көш» жинағына соңғы жылдары жазған өлеңдері мен сонеттері, «Отырар сазы» атты лирикалық поэмасы енгізіліпті. Ол өз шығармаларында замана, табиғат, достық, адамгершілік туралы сыр шертіп, махаббат сияқты асыл сезімнің мәңгіліктігін жырлайды. Әсіресе ақынның төрттағандары мен «Отырар сазы» лирикалық поэмасы оқырман назарын аударарлық дүниелер.

«Жалын» баспасынан шыққан Аманжол Шамкеновтің «Өмір толқыны», «Жазушы» баспасынан жарияланған Саттар Сейітқазиннің «Сексен көл» жинақтары ақындардың жетпіс

жылдық мерейтойларына орай шығарылған екен. Екі жинақта да замана өзгерістері, аға буын өнегесі жыр тілінде сөйлейді. Екі ақын да оқырманға өз шама-шарқындағы дүниелерді ұсынуға тырысқан.

Өткен жылдың ең таңдаулы жыр жинақтары санатында үш-төрт ақынның кітаптарына ерекше пейіл білдіргім келеді. Ақын Нұрлан Оразалин аз жазса да саз жазады, екпін ырғағы жігерлі, ойы анық, динамикасы тегеурінді, ырғағы жігерлі. «Атамұра» баспасынан жарық көрген «Құралайдың салқыны» атты жыр жинағы осы сөзімізге кепіл болады. Бұл – ақынның соңғы он жылға жуық еңбегінің жемісі.

«Ғарыш мінезді жырлар» деп кітаптың алғысөзін жазған заманымыздың заңғар жазушысы Шыңғыс Айтматов: «Ақын қуанса шын қуанып, мұңайса шын мұңаяды. Оның бір жырдан екінші бір жырға көшіп отыратын лирикалық кейіпкерінің жан дүниесіндегі толғаныстар адамзат кеңістігіне көтеріледі. Ол аспанмен тілдесе де, жермен сырласса да, бір қызығы, сені ең жақын, ет бауыр туысыңмен сөйлестіргендей, тілдестіргендей ерекше бір халге бөлейді», – деп жүрекжарды сөзін айтыпты. Ақын көңілі аласапыран. Сезімнің серісі дегенімізбен, шын ақын – үлкен парасаттың иесі. «Құралайдың салқыны» – Нұрлан ақынның тың өрісі, белес-белі. Суреткер шеберлігі шындықты сырға, сырды жырға айналдырып, әдемі бір гармония құрайды.

*...Маған артық байлықтың жоқ керегі,
Аман болсын жырымның көк терегі.
Жырым барда жарық бар, махаббат бар,
Өмір өзі қалғанын өткереді,
Аман болсын өлеңнің көк терегі... –*

деп жан сырын оқырманның талғам таразысына салып тұрған ақын сендіре сөйлейді, ақтарыла айтады. Ол «Қаламұштың тамырына тығылып, жүрегін жұлқыған Тәңір сөзін» жеткізуге асығады. Тәңір сөзін өлең тілінде сөйлетуді бақыт санайды.

*Жалында!
Жүрек атты көк беренім,
Жалынсыз бықсығанды жек көремін.
Озам да, озбасам да, дәл осылай
Мен қалған өмірімді өткеремін, –*

дейді ақын енді бір өлеңінде. Жыр жинағында бір идеяға бағындырылған өлеңдер көп екен. Нұрлан өлеңдері – метафоралық тың бояуларға бай, образға оранған жинақы да байсалды мінезді өлеңдер.

Осы жинақтағы «Қарақазан ғасыр» драмалық дастаны – көк аспан, қара жер арасындағы уақыт атты кеңістік үшін қас қағым сәт – айналасы 30-40 жыл ішіндегі бір әулеттің қасірет-мұңын көрсету арқылы замана запырандарына қарғыс айтқан қабырғалы дүние. Ана мен ұлдың диалогы арқылы берілетін бөлімдерден бастап оқырман сезімін шарпылыстырып, бірде күйіндіріп, бірде мұңайтады. Ақын кейде абыз болып толғап, рух болып тіл қатады. Дастандағы Ана мен Берік бала да, Едіге қарт пен Иіс кемпір де қимас бір адамыңа айналып жүре бергендей әсерде қаласың. Әділетсіздік атаулыға тас лақтырғың келеді, қорқау қоғамға кінә артасың.

Сол сезім Нұрлан поэзиясының жанкүйеріне айналдырып жібергенін өзің де байқамай қаласың.

Нәзік назымен, сұлу сазымен ерекшеленетін ақын Күләш Ахметованың «Күн шыққанда күліп оян» атты жыр жинағы «Ана тілі» баспасынан жарық көріпті. Ақын жырлары – шуақты да мейірбан, биязы жырлар.

*...Сағынғанда сүйкімді тұс көремін,
Күліп тұрған көңілден күш көремін.
Үлкен күнге үлес қой – әрбір адам
Бір-біріне сыйласа кішкене күн! –*

деп ақын ізгілікке үндейді.

Адалдық пен ізгілік – Күләш өлеңдерінің қан тамырын соқтырып тұрған қасиеттер. Бес бөлімнен тұратын көлемді жинақта сан алуан тақырыптағы жырлар бар. Соның дені

тіршілік әлемінен үйлесім тауып тұрған жауһардай мөлдіреген жырлар.

*Менің өлең өмірім –
Менің мәңгі үлесім
Біресе мұң, біресе үн...
Қуанышым, махаббатым, қызығым,
Қылдай үміт, қымбат тілім, күресім, –*

деп Күләш ақын ақындық өнер алдындағы жауапкершілігін өмірінен бөліп қарамайды.

«Жазушы» баспасынан көлемі он баспа табақ болып жарық көрген ақын Қасымхан Бегмановтың «Бесіктен бейітке дейін» атты жыр жинағы қасиетті қазақы бесік пен қасіретті бейіттің екі арасын философиялық ойлармен астарлаған нәзік нақышты лиризмi арқылы оқырман жүрегін баурап алады.

*Бәйт арна, құрбандық шал, дұға қыл,
Дұға қыл да жүрегіңмен жыла бір.
Қабірлерге қамқор ана секілді
Аруағымды қымтап жатқан мына қыр;*

немесе:

*Қабар ит не құлып жоқ есігімде,
Жұмысым жоқ біреудің жесірінде.
Бейітке адам жасайды дайындығын
Сонау сәби кезінде, бесігінде...*

Өзіне ғана тән өрнегі қалыптасқан, болмысқа бағдар жауау арқылы есейген Қасымханның бұл жинағындағы ойлы да мұнды өлеңдердің табиғаты ұнады. Бұл ақынның өлеңдері – алыпқашпа, асау мінезді емес, өз арнасынан ауытқымай, сабырын сақтап, байсалды ағатын өлеңдер.

*Сонау көктем аңсатты ғой, аңсатты,
Жүректен жыр, көңілден күй қанша ақты.*

*Сенсіз өткен тойлар мені мұңайтып,
Сенсіз өткен жылдар мені шаршатты.*

Әдемі шумақ. Ақынның сыры мен мұңы сенің де сезім пернелеріңді басатыны шындық. «Бесіктен бейітке дейін» жинағындағы өлең-дастандардың қай-қайсы да жаныңа шуақ, нұр сыйлайтын дүниелер.

Көре, біле, сезе тұра үндемей қалу – қылмыс. Жаманды жақсы деу – көргенсіздік. Талай тұлпарларымыздың түбіне жеткен де осы бір назарсыздық па деймін. Қазақ өлеңіне де ақ пен қараны безбенге салар уақыт жеткен сияқты.

Ақын Тынышбай Рақымның өткен жылы «Атамұра» баспасынан шыққан «Дүлдүл көңіл» жинағы – көлемі де, көтерген көркемдік ой-жүгі де уақыт ырғағымен үндес дүние. «Дүлдүл көңілдің» тізгінқағары:

*«Қадамыңа, – деші, дос, – жыр гүлдегір»,
Екі айналып келмейді бұл күнгі өмір...
Не айтар екен дегендей, құлақ түріп,
Елеңдейді еліне дүлдүл көңіл, –*

деп басталып, кітап жабылар тұстағы «Сауырсипарында»:

*Дүлдүл шабыт, тек алға ұмтыла гөр,
Шабысты да, намысты тұр сынап ел.
Аруақтар қолдасын жебеп сені,
Мертікпей жет мәреңе, Жыр – Құлагер! –*

деп аяқталуында қазақы болмыс, ұлттық мінез жатыр емес пе! Жалпы, кең ауқымды айтсақ, ақынның азаматтық ой қақпасы «Халқым туралы толғаумен» өріс ашып, «XXI ғасырға хатпен» бақытты болашағына қанат қаққандай әсер береді.

Өткен жылғы таңдаулы жыр кітаптарының қатарында Қарағанды облыстық баспаханасынан шыққан Тұрсын Жұмаштың «Періште» деп аталатын жыр жинағын атағым келеді. Тұрсын ақын – оқырманға жете қоймаған, әдеби ортаға беймәлім есім. Тек 1992 жылы «Жас қазақ» газетінде оның

Есенғали Раушановтың алғысөзімен жарияланған топтамасына елеңдесіп қалған едік. Сондағы «Мен де бір тұлпарыңмын тағдыры бар, Даланың кеңдігінен байқалмаған» деген жолдар есте қалыпты. Сол Тұрсын:

*Мына мені бір күні еске түсіріп,
Жылайсыңдар тағдырымды түсініп.
Бұл фәниден шындық іздеп жүргенде,
Алып кетті қанатына құс іліп! –*

деп өлеңдетіпті де, осыдан екі жыл бұрын, 36 жасында мәңгілік мекеніне сапар шегіпті. Оның өмірді керемет сүйген үлкен дарын иесі екеніне өлмес жырлары дәлел. Тұрсын газет-журнал редакциялары мен баспаларды жағалап көрген жоқ. Керек десеңіз, Алматыға да Құдай жалғыз рет жолын түсірмепті. Жауыр торысымен қой соңында тепеңдеп жүрсе де Тұрсын ақын әлемге өзінің кіндік мекені Балқантаудың биігінен қарап үлгеріпті. Оның өлеңдерінде даланың кеңдігі, бұлақтың күлкісі, жусанның иісі бар.

*Өмір жақсы, өйткені күн бар мұнда,
Ажал оғын атады кім дарынға?
...Ұшып кетті дүр етіп көгершіндер,
Қарғаларды үркітіп тұрғанымда, –*

дейді Тұрсын. Қарапайым да терең иірімді, мінезді жырлар.

Тұрсын Жұмаш ақынның өлеңдерінің аз тиражбен болса да оқырман қолына тиюіне күш салған қарағандылық журналист Айтбай Сәулетбектегі мен талантты ақын Серік Ақсұңқарұлының азаматтығына бас иіп, алғыс айтқан жөн.

*...Бұлақтарға қызығып тасып аққан,
Табанына таулардың тасы батқан.
Қазыбек би ауылында бір ақын бар,
Сені ойлаумен күн-түні басы қатқан.*

*Қалып қоймай ауылда, от басында,
Ол да бір күн жетеді, тоқтасын ба.*

*Бір-ақ шумақ өлеңі қалады оның
Балқантаудың ойылып көк тасында...*

Осындай қанатты жырлар талдауды қажет ете қоймас. Біздің қолымызға түскен шап-шағын «Періште» жыр жинағы арқылы менің құрдасым Тұрсын Жұмаш ақынның өлмейтін екінші ғұмыры басталғанына сенгім келеді.

Азаматтық жүрегімен адамзат қайғысына қарғыс айтып, «Шешендер» дастанын жазған ақын Рафаэль Ниязбеков кейінгі жылдары өнімді еңбек етіп жүр. Оның Шешенстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атануы, осы елдің жоғары наградасы «Ұлт намысы» орденімен марапатталуы баршамыз үшін мәртебе болуға тиіс. Өткен жылы ол «Мерей» баспасынан «Тамұқ отына жанбаған» деп аталатын кітабын шығарыпты. Мұнда бірнеше өлеңдермен қоса, қоғам қайраткері Асанбай Асқаровтың өмірінің тауқыметті жылдары туралы дастан бар. Осы поэмада ақын өз кейіпкерінің фонында өткен кезеңдегі келеңсіздіктерді ашуға ұмтылған.

Енді бір дауыстары дараланып, бір-бірінен қара үзіп кетпесе де, өлең өлкесінде есімдері таныс бірнеше ақындардың еңбектеріне тоқталмақпын.

Ханбибі Есенқараева – өзгелерге қарағанда ойы анық, қанаты қатайып, қалыптасқан ақын. Ол өлең объектісін алыстан іздемейді. Өзінің ортасы, заман өзгерістері, махаббат, табиғат сияқты тақырыптарды өлеңіне арқау етеді. Ханбибінің «Жазушы» баспасынан шыққан «Махаббатым мәңгілік» жинағында да сәтті өлеңдер көп. «Иттер немесе қайырымдылық туралы», «Бақ пен қыдыр», «Тобық» атты жырлар баллада жүгін көтеріп тұрған айтары бар дүниелер екен.

Жинақтағы «Солженицынның саясаты», «Қыз Жібек» сөнательесінің презентация кеші» сияқты өлеңдер тым жадағай.

*Сергектікпен сеземін үнді,
Мен – жүрегін қайғы тілгендікі,
Мен – «шындық» боп үргендікі,
Мен – тасадан атып жүргендікі! –*

сияқты, дүдәмал да ұғуға ауыр тіркестердің Ханбибі жинағында кездесіп қалатыны өкінішті. Жинақтағы арнау өлеңдердің көптігі де байқалып қалады.

Әдеби ортадан алыста жүрсе де өлең сүйер қауымға есімі жақсы таныс ақынның бірі – Ақылбек Шаяхмет. Өткен жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Жұлдызды дәуір» өлеңдер жинағы ел тағдыры, табиғат пен махаббат тақырыбына жазылған жырлардан тұрады.

*Жан досым жиегінен Тырнакөлдің,
Жыландай жылжып аққан жылға көрдім, –*

деп басталатын «Тырнакөл» атты өлең жақсы әсер қалдырды. Осы санатта «Найзакескен», «Қароба» сияқты жырларды тәп-тәуір теңеулермен бейнелеп сөйлеуге ұмтылатын ақынның жинағында дүдәмал жолдар, сәтсіз шумақтар көп.

Ақылбек жырларында тың теңеулер мен образды ойлар сирек. Өлеңдерін түйіндеуіндегі орашолақтықтар баршылық екен. Ақылбектің ел, тіл, жер тағдыры жайлы мақалаларында өткір ойлар айтып жүргенін білеміз. Сол ойлар кейде өлеңге айналып кете ме деймін. Жыр түйінін «Жұлдызды дәуір жасын», «Жығылмасын Тәуелсіздік жалауы», «Шашу болып шашылсын қазағымның теңгесі», «Өнері озған өзге елмен терезесі тең болсын!» «Тіл табу керек адамдар, табысу керек бар елдер!» деп ұрандап бітіргенмен өрелі туа қоюы қиын.

Сәрсенбі Дәуітұлының «Сарыбел сазы» атты көлемді жыр жинағы «Жалын» баспасынан жарыққа шығыпты. «Көкжиекті орап алған көк сағым, көк бояудан құралғандай тіршілік» немесе:

*Толқын-дауыл сапырылып шайқайды,
Көбік-қоян үрке-үрке тарқайды.
Кешке дейін суда жүзген күн ару,
БІмырт түсе көкжиекке жантайды, –*

деген сияқты тәп-тәуір теңеулермен бейнелеп сөйлеуге ұмтылатын ақынның осы жинағында дүдәмал жолдар, сәтсіз шу-

мақтар көп. Ақынның «Қайдасың, қара көзім?» аталатын шағын өлеңінен үзінді оқып көрейік:

*Қызыл күрең еріңіңе төніп тұрмын бал тамған,
Жүрегіңе қалай ғана орнады екен салқын қан?
Кірпігіңді күміспенен шылайсың ғой бір сығып,
Ашу буып отырушы ең өз-өзіңнен тұншығып.*

Осы шумақтағы төрт жол төрт жаққа қарап тұр. Қызыл күрең, бал тамған ерін – жібі түзу тіркес емес. Сол ерінге Сәрсекеннің лирикалық «мені» неге төнуге тиіс? Жүрегіңе салқын қан орнады... Қан құйылды, қан ақты, тіпті қан сұйылды дегенді естіп едік, жүрекке салқын қан орнады дегенді ұға алмай тұрмын. Кірпігін «Күміспен бір сығып, ашу буып» өз-өзінен тұншығып отырған қара көзге не үшін күйіп-жануға тиіспіз? Бұл – сөз бен сөз, жол мен жолдың арасында ешбір логикалық байланысы жоқ шумақ.

Осы өлең: «Қайғы мен шер қайыстырып басатындай тау болып», – деп аяқталады екен. Алдыңғы шумақтағы «ашу буып, тұншығып» отырған көкбет қызды жау қолы қағып кетсе қағып кетсін, ер адамға дір-дір етіп қайғыра беру жараспайды. Одан басқа не дейін.

Жоғарыдағы аталғандарға ұқсас кемшіліктер көп ақынға ортақ. Шәймерген Әлдибекұлының «Хан Тәңірі», Аманкелді Жылқышиевтың «Таң самалы», Мейірбек Ақынбековтің «Із» атты жинақтарында ізденіс жоқ. Бұл ақындарда білгіштік, ақыл айтқыштық басым. Сырты сұлу, іші жүдеу өлеңнің табиғаты тартпайды. Ішкі иірім мен сыртқы түр астаспаса, өлең шықпауы заңдылық.

Оңтүстік Қазақстан облыстық баспаханасынан шыққан Әбілда Аймақтың «Жүрегімде махаббат», «Өлке» баспасынан шыққан Марфуға Бектемірованың «Айдыным менің» өлеңдер жинақтары – адамның ішкі дүние сырын жырлайтын нәзік нақышы бар дүниелер.

Өмір өзегіне тың үйлесім, өзгеше ырғақ іздеп жүрген бір-неше жастардың тұңғыштары жарық көріпті. «Нұр» баспа-

сынан шыққан «Аққудың қауырсыны» атты жинақтың авторы – жамбылдық жас ақын Төреғали Төшенев. Ол тіл уызын еміп өскен, қасиетті өлең алдындағы жауапкершілігін сезіне алатын жігіт екен.

«Экономика» баспасынан Темірақын Жақып «Нарық нәтурморттары» атты өлеңдер жинағын шығарыпты, ол – тіл қадірін сезінетін, ақырын жүріп, анық басатын азамат.

*Салбыраңқы бұтаққа жабысып ап,
Селтең қақпа сен босқа сауға сұрап.
Самал айдап әкетер сәлден кейін,
Сары күз сені аямас, сары жапырақ... –*

деп сыр түйіп, өлең аяғын философиялық астармен бітіреді. Темірақынның осы бағытта жазылған өлеңдері біршама.

Темірақын жырларындағы кемшілік – өлеңмен ақыл айтып кетуге бейімділігі. «Тәртіп орнат тезірек, тапаншалы мықтылар!», «Қол шығарып бір жеңнен, бір жағадан шықсын бас», «Татуға тентек судан тыйым салам!» – Темкең оқырманға ұрсып қояды. «Ересектерге арналған экономикалық әліппе» деген бөлімді жинаққа енгізбесе де болар еді. «Қытай поэзиясының ізімен», «Мұқағали мақамымен», «Жарасқанша» деп тақырып қойып өлең жазып жүрген Темірақынның өзін тезірек табуына тілектеспін. Оған оның мүмкіндігі бар.

Сорос-Қазақстан дебют бәйгесін жеңіп алған жас ақындар жинағын «Жібек жолы» баспасы жарыққа шығарыпты. Батырболат Айтболатұлы, Бақытжан Алдияров, Айбатыр Сейтақ, Нұрлыбек Сафин сияқты жастардың қай-қайсы да өлең сөзге анық таласы бар ақындар. Олардың жырлары қазақ жырына жаңа толқынның келе жатқанын дәлелдейді.

Өткен жылдың жыр жинақтары жайлы шолу қазақ өлеңінің болмыс-бағдарын толық ашып бере алмайды.

Фариза, Марфуға, Сәкен, Қанипа, Есенбай, Дүйсенбек, Тұрсынзада, қатарлы ақындар Поэзияны өз көңілдерінің патшалығы санап, Тәңір сыйы – өлеңдерін жазып келеді.

Темірхан, Жарасқан, Иранбек, Исраил, Серік, Жүрсін, Жәркен, Несіпбек, Дәуітәлі, Шөмішбай, Ұлықбек, Есенғали,

Аманхан, Мейірхан бастаған тынымсыз толқын – бүгін қазақ өлеңіндегі өз орындарын алып үлгерген ақындар. Ал олардың еңбектерінің бағалануы жайлы әңгіме бөлек.

Осы шоғырдағы Несіпбек, Дәуітәлі сияқты ақындардың жаңа жыр жинақтарының шықпағанына он жылға жақындапты. Ойланарлық мәселе.

Кітап демекші, Алматыдағы Әбубәкір Қайран, Қарағандыдағы Серік Ақсұңқарұлы, Жамбылдағы Қуандық Шолақ, Семейдегі Тыныштықбек Әбдікәкімов, Қызылордадағы Шаһизада Әбдікәрімов, Жезқазғандағы Сайлаухан Нәкенов сияқты талантты ақындардың жыр жинақтарын мемлекеттік тапсырыс арқылы шығарып беруді Жазушылар одағы қолға алмаса, қиын болып тұр, «Таланттарға көмектесу керек, талантсыздар өзі-ақ жол табады» демеуші ме еді.

Алды қырыққа иек артып, соңы ойлы отыздың орманын кезіп жүрген – Мәди, Әбубәкір, Әділғазы, Гүлнәр, Бауыржан, Шәмшия, Нұрлан, Қазыбек, Светқали, Амантай, Оңайгүл, Сабыр, Қайрат, Баян, Ертай, Гүлзакира, Болат, Кәдірбек... Олардан сәл жастау Роза Қараева, Маралтай, Әмірхан сияқты ақындар болашаққа бағдар, болмысқа болжам жасап жүр. Бұл топтың өз биігін алып, сөз түйінін айтар кезі жақын.

Бүгінгі қазақ сынында бір ауыз сөз болса, алдымен осыларға айтылсын. Көрер көз болса, алдымен осыларды көрсін. Бұлар – өлеңді нан табу немесе атақ алу деп ойламайтын ақындар. Алдыңғы апа-ағалары сияқты баспаның да, баспананың да, басқаның да қызығын көре алмай, біздің қатарымыз өлең өлкесіне келгенде дүние тарылып жүре берді. «Жетім қозы тасбауыр» демекші, шамырқанған шабыт пен ширыққан сезімнен туатын өлеңдерді осы толқыннан күту керек.

Атап өтуге лайықты тағы бір үлкен еңбек – өткен жылы қазақтың қара өлеңінің 30 баспа табақ болып «Жалын» баспасынан шығуы. Асыл қазынамыз қара жердей мөңгі, қара жолдай даңғыл, қара таудай байырғы, қара ормандай қалың қазақтың қара өлеңін толықтырып, оқырман қолына тигіз-

ген – Оразақын Асқардың елеулі еңбегі. Бұл әр қазақтың қастерлеп ұстар қасиетті кітабы болуға тиіс.

Мерзімдік басылымдарда да жақсы жырларымен көрінген ақындар бар. Олардың бәріне тоқталу мүмкін емес.

Ұлттық поэзиямыздың ежелгі дәстүрлерін жалғап, жыр жазып жүрген Жәркен Бөдешұлының көктем жайлы өлеңінен бір шумақ оқып берейік:

*Бұл да бір гүл көктемнің күші деп біл,
Көкек те әуілдейді іші кепкір.
Тойынған қар суынан сәуірік бұлт
Аспанның ар жағынан кісінеп тұр.*

Көркемдік көрігінен шыққандай, суреті әдемі, қазақы ұғымға жеңіл, өн бойында көктем рухы бар жыр. Ең бастысы, қай деңгейдегі оқырманға да түсінікті.

*Неге керек,
Кімге керек өлген ой,
Былай тұршы өректімей, өрлемей!
Маңайлама, тас боп жүрген сезімдер,
Шайпау шабыт, шатынама, сен де қой, –*

деп шамырқана жырлайды ақын Әбубәкір Қайран. Дұрысында, өлген ой мен мас сезім маңайлағасын өлең тумайды.

Ақын – халық байлығы. Ал халық ақыннан өресі биік өлең күтеді. Қазақ жырының керуені көшке айналып, жаңа ғасырды бетке алған тұста әр ақынның іштей «айта алмасам маған серт» дейтін күні туып тұр.

СӘКЕН ЖҮНІСОВ ЖЫЛЫ

Биыл – Сәкен серінің жылы.

Иә, «Өшпейтін іздер», «Алғашқы вагон», «Жапандағы жалғыз үй», «Аманай мен Заманай», «Ақан сері» сияқты көркемдік деңгейі жоғары, өлмес шығармалар жазып, ерекше болмыс-бітімі арқылы өзі де «Сәкен сері» атанған, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, аса көрнекті драматург Сәкен Жүнісовтің туғанына 80 жыл толады.

Шынын айтқанда, біз, Қазақстан Жазушылар одағы, осынау қабырғалы қаламгерді еске алу шаралары туған топырағында лайықты аталып өтуіне тікелей ықпал етуін сұрап, Ақмола облысының әкімі Қосман Айтмұхаметов пен Астана қаласының әкімі Иманғали Тасмағамбетовке хат жазған едік.

Енді сол ресми орындардан жауап келіп үлгергенше Сәкен сері мерейтойына орай жыл бойы жалғасатын дүбірлі шаралардың алғашқысын ешбір дабырасыз-ақ Республикалық кітап мұражайының бастап кеткені қуантады. Сондықтан біз ең алдымен осынау мекеменің басшысы Жүрсін Молдашұлына шексіз алғыс айтқымыз келеді. Еңбектеріңіз жансын! Осындай игілікті істерге мұрындық болып, әрдайым биіктерден көріне беріңіздер!

Талант жолы – қашанда ауыр жол. Қарап отырсақ, атақты жазушы Сәкен Жүнісов те бірден Сәкен Жүнісов болып қалыптаса қалмаған екен.

Жоғарыда аталған белгілі туындыларымен қатар, автордың ғаламат драматургтік қырын айшықтап, республикалық және облыстық театрларда табыспен сахналанған «Ажар мен ажал», «Тұтқындар», «Жаралы гүлдер», «Өр үйдің еркесі», «Кроссворд немесе масханадағы маскарад», «Қызым, саған айтам», «Қысылғаннан қыз болдық», «Сабалақ Абылай» сынды атақты пьесаларынан бұрын Сәкеннің ең алғаш баспа бетін

көрген тырнақалды әңгімесінің қатты сынға ұшырағанын көпшіліктің біле қоймауы мүмкін. Сонда: «Қап, мынау дұрыс болмады-ау! Енді баламның беті қайтып, қаламды тастап кететін болды-ау!» – деп анасы Мағрипа апай қатты уайымдаған екен. Тіпті, жылапты о кісі. Сонда болашақ үлкен қаламгердің әкесі Нұрмақ аға: «Бірден ешкім дайын жазушы бола қалмайды. Танымал қалам иесі болу үшін талай таяқ жеп, ұзақ шыңдалу керек. Бұл – сынның басы ғана. Сондықтан да сен бұлай жылауыңды доғар. Сәкенді алда әлі қаншама қиындықтар күтіп тұр!» – деген екен.

Расында да, алған бетінен қайтпайтын қайсар жас әлгі қатаң сынға ешбір мойымапты. Қайта, өршелене түсіп, жаңа әңгімелерін үсті-үстіне жаза түседі.

Білуіміше, Сәкен – екі әжесінің ортасында өте ерке болып өскен бала. Және айрықша құймақұлақ, зеректігімен де ерекшеленсе керек. Кейінірек балбөбек балғын кездегі көрген-түйгендері ақ қағазға әңгіме болып түсіп жатады. Солардың бірі – «Әжем мен емші және дәрігер» шығармасы. Бұдан басқа, Сәкеннің жасөспірімдерге арналған «Кімнің мекені жақсы?», «Сақау бәтеңке», «Өшпейтін іздер», «Сонарда» аталатын бір-қатар әңгіме кітаптары жарық көрді. Сөйтіп, біртіндеп үлкен шығармаларға ауысады.

Әділетсіз сынға ерте ұшыраған Сәкен Жүнісов тоталитарлық жүйенің солақай саясатымен де жастай арпалысқанын көреміз. Қазақ еліндегі тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны басталғанда, Сәкен жиырма ғана жаста еді. Осы өрекеттің қасиетті жерді үлкен эрозияға ұшыратуы бір басқа, коммунистік партияның қазақ даласын біртіндеп жаппай орыстандыру саясатын көздейтінін ерте аңғарған жас жазушы бұл науқанға деген наразылығын жасырмайды. Тіпті, кейбір жергілікті басшылардың шовинистік пиғылдарына тікелей қарсылық көрсетеді. Мысалы, бірде елді мекеннің партком хатшысы мұғалім болып жұмыс істейтін Сәкенге көпшілік алдында тың игеру істерінің елге тигізер пайдасы туралы сөз сөйлеуді тапсырған екен. Сонда мінберге шыққан жас жігіт: «Жоқ, бұл – мүлде қате шаруа. Бұл – түбінде қазақ халқын

күйрететін іс. Мен Хрущев саясатына мүлде қарсымын!» – деп залдан шығып кетіпті. Сөйтіп, оның бірталай қуғынға түскені, атышулы 1937 жылы емес, сол бертінгі 1954 жылы-ақ «халық жауы» болып кете жаздағаны өз-өзінен түсінікті шығар.

Кейін осы тұстағы жазушының жан күйзелісі «Жапандағы жалғыз үй» романынан көрініс табады. Сәкен, мәселен, осы шығармадағы Қарасай образына сол кездегі қоғамның әлгіндей солақайлықтарын сыйғызған. Өкімет қазақтың қара жерін орынсыз пайдаланып, халыққа талай зардап тигізгенін шеберлікпен жеткізген.

Жас Сәкеннің үлкен бір бақыты – оның кейін Қазақ мемлекеттік университетіне түсіп, ұлы Мұхтар Әуезовтен сабақ алатыны. Кейін алғыр шәкірт ретінде Мұхаңның алғашқы аспиранты атанады. Сол университет қабырғасында жүріп газет-журналдарға белсене араласып, мақалалары мен әңгімелері жиі шығып тұрады.

Бұдан соң Сәкенге заңғар суреткер Ғабит Мүсіреповтің де бірталай ықпалы тиеді. Бір күні «Ақан сері – Ақтоқты» пьесасын жазған Ғабит Мүсіреповпен сөйлесіп отырып, Ақан сері туралы кітап жазуды ойластырып жүргенін айтып қалады. Мұны естігенде, Ғабең бұл бастамаға қатты риза болып, ниетін қолдап, ақыл-кеңесін берген екен. Сәкеннің кейін: «Ғабеңнен сол кезде рұқсат сұрап, әрі батасын алғандай болдым», – дегені есімізде.

Жалпы, кейін «Ақан сері» дилогиясы шыққаннан кейін қатты риза болып, жазушыға алғаш «Сәкен сері» деп ат қойған да осы Ғабең екен...

Сәкен Жүнісов – Ақан серінің көркем бейнесін жасап, сол арқылы қазақ елінің үлкен трагедиясын қатар көрсете білген қаламгер. Сондай-ақ, қазақ даласына есімі аңыз болып тараған Ақан серіні әнші, ақын ғана емес, халық қамын ойлаған күрескер ретінде танытқан да осы суреткер.

Сәкен Жүнісов «Ақан серінің» үшінші кітабын да жазуды ойластырған көрінеді. Сол кітапта серіні Меккеге апарғысы келген. Бірақ, неге екені белгісіз, кейін бұл ойынан айнып қалған. Сондай-ақ, Сәкен Абылай ханға арнап роман жазғысы келгенінен де хабардармыз. Бірақ оған үлгермеді...

Сәкен Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» повестері, «Жаппандағы жалғыз үй» романы, «Ақан сері» дилогиясы қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған құнды шығармалардың қатарында. Жалпы, аты аталған үш шығармада да қазақ даласының трагедиясы жатыр.

Міне, Сәкең ұлтын ерекше сүйген аса дарынды, биік тұлғалы азамат еді. Осындай суреткермен кезінде замандас қана емес, пікірлес, талай дәмдес болғанымызды мақтан етеміз.

Тағы қайталап айтайық, биыл – сол Сәкен серінің жылы. Дегенмен, Сәкен Жүнісов шығармашылығының ғұмыры бір жылмен ғана өлшенбейтіні түсінікті. Оның туындылары қазақ халқы барда мәңгі жасай береді.

БОЗАҢДАҒЫ БОЗТОРҒАЙ

(*Көрнекті ақын Есенбай Дүйсенбайұлы шығармашылығы хақында*)

Қасиетті қара өлең. Жүрекке жарық, сезімге сәуле түсіретін тылсымы көп құдірет. Поэзия – ақынның жаны, тамырында бүлкілдеген қаны. Оның құпия құбылыстарын, беймәлім бұрылыстарын, шыңыраудан шымырлап шыққан зәмзәмдей мөлдірлігінің сырын да еш сыншы тап басып айтып бере алмайды. Поэзияның берік ұстанар догмасы да жоқ. Оның теориясы да өмірдің диалектикасы секілді өзгеріп отырады. Өзгермейтіні – өлең атаулыдағы жүректің соғысы, жанның жарқылы, сезімнің сәулесі.

Қазақтың қанатты ақыны Есенбай Дүйсенбайұлы жырларын оқыған сайын оның алғаусыз ақ сөйлер адалдығына, өлеңдерінің бай палитрасына, шынайы полотноларына, жан құбылыстары мен арналы ағыстарына тәнті боласың. Оның өлеңдері сабырлы да сырбаз табиғатымен ішкі иірімдерінді тербетіп, жан толқындарынды арнасынан асырып кететін құдіретке ие. Есенбай жырының киесі де иесі – бозала таң мен бозторғай. Оның көкірегінде осы екі қасиет бір нышанды, ол – ақындық әлемнің ғана емес, өмірдің жаратылыс күйі.

*Алаңсыз дәурен аспаны жұлдыз, құс толы,
Жалт ете қалды сынаптай кейде сырғанап.
Жатыр әйел,
Гинекология столы...
Ұятсыз тұн терезеден тұр қарап.*

«Бір үмітті, бір өмірді толғатып, жапырақтай бозарып» жатқан әйел – Ананың азапты бақытына сенің де жаның күйеді. Есенбай ақын ол әйел «жан әлемінің жарық сәулесін

толғатып жатыр» деген адамзаттық ой айтады да, шарана-
ғұмырдың шыр етіп дүние есігін ашқан шағында:

*Кенелте, міне, жарылқау үшін ағынан,
Келіп те жетті тықсыра қуып түнекті.
Бір өмір сонда
Әйелдің аяқ жағынан
Бозала таңда бозторғай болып шыр етті, –*

деп салмақты ой түйеді. Шын ақын ешкімнің еншісіне алаң-
дамай дара туады, бөлек отау сайлайды. Осы жерде Есенбай
ақынның бозала таңы да, бозторғайы да періште бейне киелі
ұғымға айналады. Ақын көкірегіндегі киелі ұғымның тотемі –
бозала таң мен бозторғай. Бұдан әрі бұл егіз ұғым ақынның
өзіне, қара орман жұртқа айтар сөзіне, шығармасының тұтас
литмотивіне айналып жүре береді. Тіпті, ақынның лирикалық
мені де осы ұғымдармен үндесіп кеткен.

*...Өзіңсіз күндер озар ма,
Отырмын таңнан ой толғай.
Таңымның аты – Бозала,
Торғайдың аты – Бозторғай, –*

деп жырлаған ақын енді бірде:

*...Құландай қаққа қанған құла дүзде,
Құмардан шығамыз ба мына біз де?
Бозторғай бозаңдағы – бұлбұл емес,
Бозжорғам – дүлдүл емес бұл әзірге, –*

деп тебіренеді. Қалай айтса да ақын сөзіне сенесің. Есенбай
жырларының табиғаты да өскен ел, өлең төсегіне тартып тұруы
заңдылық. Тіпті, ақындық деген беймәлім әлемнің өзі маған
кейде шуаққа шомылып, мейірімге қанып өскен жаны жарық
жандардың жайлауы секілді елестейді. Жанарында жарық
нұрлар самсаған сәулеге іңкәр ақынның алар нотасы, шырқар
диапазоны да тек далаға жарасқандай.

Ақтөбенің алыс құмындағы Қалдайбек ауылы бала ақынның қиялын қалықтатып, санасына сәуле, жанына жалқын құйған. Жетімдік пен жесірлік, тасмаңдай тағдырмен тайталас, бақ пен сордың итжығысы, жұбату мен жұбану, дүрмек дүниенің алдындағы дәрменсіздік – бәрі-бәрі, сайып келгенде, адамның сезімін тәрбиелейді, көзқарасын қалыптастырады. Қалыптастырып қана қоймай, сол елге деген махаббат отын лаулатады. Сонау алыста қалған қимас шақтарға, мейірім мен пейілге деген сағынышыңды саялап бір ғажап күйді тағы кешесің.

*Екі-ақ ұй екінші ауыл елдей мекен,
Ерттесем желмаямды, желмей жетем.
Әлде мен етегі елпі, жеңі желпі
Жылдарға қайта оралғым келмей ме екен?*

*...Ұлы ағыс толқындарын ұластырып,
Жылдарды домалатты қыр астырып.
Сырмінез сол ауылға соқпай кеттім,
Сыртынан амандығын сұрастырып...*

Бұл – ақынның ертеректе жазған «Ескі жұрт» өлеңінен үзінді. Өлеңнің ішіне еніп, Есенбай ағамен бірге сол ауылға тартып кеткің келеді. Тіпті, оның Қалдайбекте қалып кеткен балалық шағы сенің көз алдыңнан үзік-үзік киноленталардай өте бастайды. Сосын өз ауылың ойыңа түседі. Оның да кейбір жер-су атында өзгешелігі болмаса, тыныс-тірлігі, жүрегінің соғысы Есенбай ақынның ауылынан аумай қалғанына таңырқайсың өз-өзіңнен. Ақын табиғатымен туысып бара жатқаныңды өзің де байқамай қаласың. Талантты ақынның құдіреті де айқай-шусыз, даңғаза дүрмексіз сезімінің шамын жағып қойып, сыр айтып, жүректерді жаулап алғанында болса керек.

Ақ желкенді ақындық әлемнің иірімдері де тынымсыз. Ол үшін бозала таң мен бозторғай өлең – өмірінің өлшемі, осы қасиетті ұғымдарды ақын бір сәулемен көреді. Есенбай

шығармашылығындағы бозторғай құс – элегиялық елес емес, қасиет пен киенің нышаны.

*...Алты қырдан аққу-қаз сан жырлаған,
Арқасынан күн аунап, таң зырлаған.
Айдын дүние,
Ақ түтек ағыс берші,
Тайыз сулар құмарды қандырмаған! –*

дейді ақын «Ақ желкенді ағыстар» топтамасының бастауында. Расында, Есенбай Дүйсенбайұлы – поэзия аталатын асау ағыстың толқындарымен тайталасып, желкенін жеке көтерген ақын. Оның жырларындағы Жарқамыс та, Жем өзені де өлең сүйер қазақ баласы үшін аялы да аяулы мекендерге айналады. Ол – адалдықтың жыршысы. Өмірде өзі қандай қарапайым болса, оның жырлары мен-мен деп кеуде қақпай-ақ, нәзік те сыршыл болмысымен төрге озғалы қашан. Сонда да кеңестік қоғам интернатының қаршадайдан қара нанын жеп өскен ақын:

*...Уақытымның уайымымен сырласпын,
Мұңым менің – қайғысы емес бір бастың.
Ақын Абайды ашындырған қоғамның
Қайғысымен құрдасын.*

*Қызыл тілге ерік берсем – қызынып,
Ынжықтанып тұрмаушы едім ызылып...
Қазтуғандар қатарында бармын ба,
Қалдым ба әлде сызылып?!*

«Қазақтықтан кеткен жұртқа қадірсіз қайран өлеңнің» ертеңіне алаң ақын «Туған күнгі толғаныс» жырында осылайша сыр ақтарады. Алаң жұртқа ақынның алаң көңілі алаң. Есенбай ақын ешқашан талант құнын түсіріп, ақындық қадірін кемітіп көрмепті. Оның жырлары өмір мен болмыстың дәнекершісіндей.

*...Сұлулық, саған құштармын,
Сүйгендей іңкәр қалқаны.
Атса екен Қазақстанның
Арайлы күн боп әр таңы.*

*...Боз құсы болып бір белдің,
Мен сені. Өмір, қорғаймын.
Діріліменен гүлдердің,
Шырылыменен торғайдың! –*

дейді ақжарма ақын. Елге, жерге деген махаббаттан осындай арайлы жолдар туады. Ол жырлар бозала таңның түсіндей адалдығымен көңілдің шамын жарқыратып жағып қояды сенің де.

Ұлы Абай күдіретті жырды «сыңғырлап өңкей келісім» деп таныса, ұлы Пушкин «Ақынның сөзі – оның ісінің нәтижесі» дегенді айтады. Иманы кәміл, ары таза адамның ғана ақындық атты киелі құсты аялауға хұқы бардай көрінеді маған.

Есенбай ақынның әлеуметтік, азаматтық тақырыпта жазылған жырлары да аз емес. Ол жырлар – ақын жүрегінің терең сүзгісінен өтіп, намыс пен рухтың қайрағына жанылған жырлар. «Қазақты қаралаушылар» деп аталатын өлеңде:

*...Кез болды ма жай жатар,
Кең дүние – қайда тар:
Бір жағыңда – самұрық
Бір жағыңда – айдаһар.*

*Жымсып кім, кекеп кім...
Өтті айқасып не тектің!
Абылай хан әлі отыр
Ортасында екі оттың...*

Бұл – елінің ертеңіне алаң ақынның жан шырылы. Тәуелсіздігіміздің баяндылығын Жаратқаннан жалбарына тілейтін жүректің сөзі.

Ақынның «Құл Қожа Ахмет Иассауи рухымен сырласу» топтамасы – формалық ізденістері бөлек, тыңға түрен салғандай әсер етер туындылар. Есенбай ақын сабырының сабасын сарқымай-ақ, жүректі жарып шыққан өлең сөзін қазақтың қара орман жұртына елші етеді. Осы тұста Алаштың ардақтысы Жүсіпбек Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» пікіріндегі: «Нағыз ақын – әлеуметінің тіл қамшысы, сайламаса да табиғатымен сайланып шыққан уәкілі, мұңын, зарын айтқызатын емшісі. Өз әулетін, өз табын ілгері сүйреуге, көтермелеуге, демеуге күшті ақындардың әсері тиген, әлі де тимекші...» – деген орамды ойлары ойға оралады.

Есенбай жырларының кең көсілер еркін тынысы оның «Үш-бұлақ, Қызылбұлақ, бұлақ, бұлақ...», «Сызу», «Қайта бастау», «Дос сыры» секілді дастандарында да айқын көрініс тапқан. Оларды зерделеп оқи отырып, өмірі мен өлеңі тұтас ақынның ұлттың ұлағатты жыршысына айналып кеткеніне көз жеткізу қиын емес.

*...Возторгайым, бейнетқорым, зиятым,
Кеңесім бар құлағыңа құятын:
Жетімдердің маңдайынан сипа да,
Желіккенің оятып жұр қятын.*

*Оят, оят!
Қойма тыныш, ырқына,
Бір кісідей бірлік тіле жұртыңа.
Шығып ал да көк аспанға шаншылып,
Шыр-пыр болып шындық әнін шырқыра!*

«Қайта бастау» поэмасының түйінді сөзі секілді осы екі шумақ Есенбай Дүйсенбайұлы ақындығының берік ұстанар қағидасы мен серті іспетті. Бар өлеңін тұтастай оқып шыққанда да Есағанның барлық өлеңбаяны ақын жүректің бір сәттегі толғаныс деміндей әсерге бөлейді. Оның шығармашылығына бекзат болмыс, табиғи тұтастық тән.

Есенбай – «Жазушы», «Жалын», «Ана тілі» секілді баспа-ларда жауапты қызметтер атқара жүріп, қасиетті қазақ жыр-ы

на олжа сала келген ақын. Тұңғыш жыр жинағы «Жазушы» баспасынан 1971 жылы «Бозала таң мен бозторғай» деген атпен жарияланды. Қазақ өлеңіне бозандағы бозторғай сазы мен бозала таңның бояуларын әкелген, ұлттық бояуы қанық поэзия мен төкпе жыр дәстүрін жете меңгерген шынайылығымен ерекшеленетін «Ұлан-ғайыр», «Ашық аспан», «Ақ желкенді ағыстар», «Таң торғайы» бастаған ондаған жыр жинағымен оқырманын қуантты. Өткен жылы «Жазушы» баспасынан шыққан Есенбай Дүйсенбайұлының екі томдық таңдамалы жыр жинағы өлең сүйер қауымның іздеп жүріп оқитын қазынасына айналды. Ақын аударма саласында да жемісті еңбек етіп, екі томдық орыс поэзиясы антологиясын, М. Горькийдің «Әдебиет туралы», Палестина ақыны Әл-Хамисси лирикасын қазақ тіліне аударуға атсалысты. Қожа Ахмет Иассауи хикметтерінің көркем аудармасын қазақ тіліне тәржімелеп, жеке кітап етіп бастырды.

Қазақстан Жазушылар одағы Ілияс Жансүгіров атындағы сыйлығының лауреаты, Ұлы Абайдың 150 жылдығы құрметіне өткізілген республикалық жазба ақындар мүшәйрасының бас жүлдегері, қазақтың талантты ақыны Есенбай Дүйсенбайұлы жетпіс асуға бекзат болмысымен, қарапайым қалпымен, шабытының шашасына шаң жұқтырмай жетіп отыр.

Қарға бойлы Қазтуған бітімді Алаштың ақиық ақыны Есенбай ағаның өзі ертеректе:

*...Біздікі не екен – өлең бе
Өзекті өртер түңімен?!
Қаңқылдап тағы төбемде
Қанатын қаққан дүңием! –*

деп жазған екен.

Сіздікі – Өлең, Есаға!

Жарық жалғанның бозала таңымен таласып жырлаған бозторғайыңыздың даусы талмасын деген тілек қоссам деп едім.

СЕКСЕНГЕ СЕГІЗ САУАЛ

НЕМЕСЕ ТАС БОРАН АСТЫНДА ҚАЛҒАН ЖАЗУШЫ

Майдангер-жазушы Қалмұқан Исабай ағамыз – туындыларының дәнін өмірдің өзегінен алатын қаламгер. Бірде архивтен тың дерек тауып, бірде алыс қиырларға сапар шегіп, мазасыз бір күйге түседі де жүреді. Ауызекі әңгіме тиегін ағытса, білмейтіні жоқтың өзі.

Белгілі сыншы, академик Мұхаметжан Қаратаев Қазақстан Жазушылар одағының бір пленумында жасаған баяндамасында: «Жақсы шығарма жазу үшін өмірге жақсы араласу керек. Бұл бағытта жазушы Қалмұқан Исабаевтың ізденісі үлгі», – деген екен. Бұл пікірден өзіміз де хабардармыз. Ол – Қалекеннің комбайнерлер өмірінен пьеса жазу үшін арнайы курстан өтіп, комбайнер мамандығымен екі маусым егін орағына қатысып жазған «Десант» атты пьесасының Республика Мәдениет министрлігінің сыйлығын алғаны және сахнаға қойылғаны. Ал академиктің айта алмаған үлгілерін таратып, түсіндіріп беру үшін бүгіндері сексенге келіп отырған Қалекенге 8 сұрақ қойдық.

– Қалекен, сіздің «Қарабала», «Бақытты сәттер» және басқа шығармаларыңыз арқылы Ұлы Отан соғысына дейінгі өміріңізбен біршама таныспыз. Тағы да бір шығармаңызда «1943 жылдың қаңтар айында комиссариат әскерге шақырып, есейгенімді есіме салды» деп жазыпсыз. Алайда әскери училищеде оқығаныңызды айтпайсыз. Сонда офицерлік сатының алғашқы баспалдағына қай уақытта көтеріліп жүрсіз?

– Оу баста 9 сыныптық білімім болған соң, Семейде қоныс тепкен Тамбов жаяу әскер училищесіне бағытталғанмын. Алайда бойы 147 сантиметр, салмағы 42 килограмм қортықтан болашақта қандай айбынды офицердің шығуы мүмкін? Жа-

рамадым. Содан кейін Самарқанд қаласындағы атқыштар полкіне жіберген. Содан келесі 1944 жылдың шілде айының бір күні түнде «дабылмен» тұрғызып, ұзын составқа тиеп, Молдавия жеріне алып келсін. Мұнда Кишинев деген Кеңес қаласы мен Яссы деген Румын қаласы аралығында фашистік Германияның 30 дивизиясы қоршауға алынғанын естігенбіз. Енді Кеңес командованияесі осы қоршауды жоймақ екен. Соған тың күш ретінде біз де келіппіз ғой.

Иә, Яссы – Кишинев операциясы екі айда біздің жеңісімізбен аяқталды. Румыния соғыстан шығып қана қойған жоқ, Герман фашизмінің өзіне соғыс жариялап, біздің қатарымызда соғысатын болды. Мәселе осылай шешілгеннен кейін бұл елдің жерімен жаяу жүріп, Венгрия шекарасына да жеттік.

Венгрия – фашистік Германияның ең соңғы сыбайласы. Оның басшыларының не ойлағанын кім білсін, бізге қарсы бар жанын сала соғысты. Дегенмен, шабуылдап барамыз... Бірде оң жақ, сол жақтағы көршілеріміз кезекті шабуылға көтеріліп жатқанда, біздің командиріміздің үні шықпай қалды. «Бұған не болды?» деп сырт жағыма қарағаным сол еді, взводымыздың командирі, жиырма жасар кіші лейтенант орыс жігіті көтеріле беріп, шалқасынан түсті. Осы кезде есіме Жарғының «Командирдің өліп не жараланғанын бірінші көрген солдат команданы қолға алу керек» деген қағидасы түсіп, мен «Взвод, слушай мою команду! Встать! Вперед!» деп айқай салайын. Сол бетіммен взводты басқарып кеттім.

Қай елде болсын, солдатты дайындаудан гөрі офицерді дайындау әрі қымбатқа түсіп, әрі ұзақ уақыт алады ғой. Жә, соғыста қатардан шығатындардың көбі – взвод, рота командирлері. Міне, осы қатардағы офицерлер бізге жетіспейді екен. Сондықтан да соғыста ерлік көрсеткен солдаттарға да кіші лейтенант атағын бергенін хабарлап, пагон ұсынды, құттықтады. Старшина мосқал орыс жігіті, уақытша орналасқан үйіне апарып, маған ине-жіп беріп, пагонымды шинельге тігіп отырғанымда жанымда ақылын айтып отыр. «Сен жастайыңнан офицер болдың. Осы соғыстан аман шықсаң, түбі генерал боласың. Ал сенің қалай аман шығуыңның жолын мен

айтайын. Взводындағы ана Гусаров қайда, шабуыл кезінде соның артында жүр!» деп еңгезердей солдатты атады. Міне, менің офицер атағын алған алғашқы училищем осы. Содан бері атақ қосыла берді, мен есейе бердім, ақыры полковник...

– Германияның бір қаласында комендант болдыңыз ғой?

– Оған дейін әлі төрт жылдан астам уақыт бар. Бұл уақытта Түркістан әскери округіне қарайтын Керки қаласындағы бір полкте взвод командирі болдым. 1945 жылы Германияға жеңіспен барған офицерлер сонда тұрып қалған, үш жылдан кейін соларды Одақтағы офицерлермен ауыстыру шаруасы жүрді. Осы әуенмен 1948 жылдың күзінде Шығыс зонадағы Вурцен қаласынан қоныс тепкен 20-механикаландырылған полкке бір офицердің орнына бара қалайын. Содан келесі жылы Германияда екі мемлекет жасалды – ФРГ және ГДР. Енді мені екі мемлекет арасындағы шекараның Варта деген бақылау пунктіне кезекші офицер етіп тағайындасын. Міндетім – шекараның осы тұсында болып жататын осы оқиғаларды жақын горнизондарға хабарлап тұру. Менің бұл қызметімді қарапайым халық тілінде комендант деп атады. Содан 1952 жылы босап, Ильменау қаласына қалай комендант болып тағайындалғанымның егжей-тегжейін «Берлин «Абайштрассе»» (*«Қағанат», 2002 жыл*) кітабымда жазғанмын.

Жол-жөнекей айта кетейін, Ильменау гербінде латынның «г» әрпі бар. Бұл – Гёте деген сөз. Яғни, Ильменау – Гёте қаласы деп аталады. Ұлы Абай бізге «Қараңғы түнде тау қалғып» деп аударып берген өлеңін Гёте осы қалада жазған екен. 1979 жылы Ильменауға 25 жылдан кейін қайта барғанымда Гётенің немісше өлеңі жазылған жерге Абай аудармасын мәрмәр тақтаға жазғызып, апарып қою мүмкіндігі туды. Неміс достарымыз Қазақстаннан барған бұл сыйды үлкен ризашылықпен қабылдады. Тақтамен бірге Абай өлеңінің магнитті таспасы да тапсырылған музейге. Неміс достарымыз содан былай музейге келген шетел делегаттарын Абай әнімен қарсы алып, шығарып салуды дәстүрге айналдырыпты.

Ал Берлиннің бір көшесіне Абай атының қалай қойылғанын да жоғарыда көрсетілген кітаптан оқисыз.

– *Өзгертпес жабылғаныңызға қарағанда, Сіз 1954 жылдың күзінде жерлерден босаған бетіңізде Алматыға келіп, «Социалистік Қазақстан» газеті редакциясына қызметке тұрғансыз ғой. Бұрынғы газет-журналдар бетіне ештеңенің де жарияланым, көзге түсеткеніңіз, журналистік дипломыңыз және жоқ. Сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ең жоғарғы органының қазарына қалай ілігіп жүрсіз?*

– Өзің атаған жылы ГДР жерінде аудармашы комендатурасы да жабылып, елге қайту өсі түсті. XX ғасырдың бірінші жартысында Германия тарихи оқиғалардың тоғысқан аймағы болды. Содан көп сюжеттер ала келіп, қазіргі «Жұлдыз» журналына әңгіме, новеллалар жариялай бастайын. Бір күні «СК»-дан әңгіме жазып беругім жөнінде сұрау түсті. Орындалым, «Ылбанның ашуды» деген әңгімем аға газет бетіне шыға келсін... Міне, осы әңгіме маған аға газеттің тек бетін ғана емес, өзің де ашты....

– *Сіз Ертіс – Қарағанды қаналы құрылысының қатынастағыңыз. Гидротехникалық мамандығыңыз жоқ. Құрылысқа қандай оймен бардыңыз?*

– Жалпы, 1961 жыл мез үшін өте жемісті жыл болды. Сол жылы ҚазМУ-дің журналистика факультетін сырттай оқып бітіргенмін. Екі балаға өке, екі кітапқа автор болдым. Қазақстан Жазушылар одағына мүшелікке өттім.

Әскерге жақтай алынғым, оның салыпта 12 жыл тұрғаннан кейін азаматтық өмірдің қыр-сырын терең біле қоймайтынмын. Ал жазушылық жолға түскеннен кейін ые жақарымды білмей жүргенімде, Рылым академиясының президенті, академик Қ. Сәлбаевқа жолығу сөгі түсіп... Яғни, қанал құрылысына қатысу ойың маған сол кісі салғаны. Ал бұл кездесудің шеден басталып, қалай өткенін 1989 жылы «Жалпы» баспасынан шыққан «Бақытты сөздер» кітабымда жазғанмын.

– *Біздің бұрын сізді жол үстіндегі жазушы ретінде таныды. Өткен ғасырдың 90-жылдарының бас кезінде Сіз Сидірге елтір шығіп, содан біздің газетімізге есет жариялағансыз. Сол сатырыңызға не себеп болған еді?*

– Павлодар облыстық партия комитеті 1985 жылы Ер-
мак қаласының орталығына, партия қаржысына, қала аттас
қанішер атаманның ескерткішін қойған болатын. 1986 жылғы
Желтоқсан оқиғасынан рухы көтерілген жастар енді сол
ескерткішті алу мәселесін көтерсін.

«Алып», «Азат» партиялары мен «Аттан» қозғалысының
мүшелері көшеге шығып, «Ермак ескерткіші алынысін!»
ұранын көтереді. Осы уақытта оянған Сібірлік казачество
мен жергілікті орыс шовинистері шығып, «Ермак ескерткіші
алынбасын!» деп даурығалы. Текетірес алты жылға созылды.
Қай жағының болып саны жылдан емес, айлап өсе түссін. Елді
үрей қайталады, сөз ұшынынан ұлттаралық қақтығыстың бүрке-
етер қауіпі тұнды. Сол уақыттағы үкімет басында отырғандар осы
тұстан «дошарылуы» мүмкін ұлттаралық жанжал бетін қайтару
амалдарын іздестірумен болды. Ел жаққа қарап үнемі елеңдеп
тұратын өзімізнен де маза кетті. Қайткенде де мен бір шараға
баруға тиісті болдым. Алайда ол қандай шара екенін білмейтінмін.
Бір күні сол шара табылғандай болды. Сібірдің төрт қаласының
лұшпеге келуіне 1992 жылғы 400 жыл болады екен. Осы тұспа
маған «Неге сол қалалар әкімшілігіне Ермак ескерткішінің
заңсыз тұрған жерінен алып кетуді айтпасақ, не болмаса,
біздің республика үкіметіне «Сіздің жақта заңсыз тұрған Ер-
мак ескерткішінің заңды жеріне қою үшін бізге сыйлағандар»
деген өтініш айтқандықпа?» деген ой келді. Үкіметтің осы
мәселе төңірегінде шыншак жүзінде отырғандай жағдайы сон-
ша, менің ұсынысым көрсеті күшті-ақ жауап алды. Иә, уәссә –
Президентіміз үкіметке «Сібірге осы талсырсақмен Исабиевтың
өзің жіберіңдер» депті. Бардым. Апа төрт қала әкімдерінің
бірде-бірі ескерткішті алуы ықпалсыз билдірмеді. Десе де, 1992
жылдың 15 наурыз күнінде ескерткіші тұңғырдан табылды.
Мұның қалай болғанын мен көп жазағандық уақытында.

Елдігі кезекте қала атың өзгерту тұрды. «Ермак» атауына
бірден қарамақта атаумен ауыстыра салу соңғы күшпен оқиғана
апарып соқтыруы мүмкін. Сондықтан да мен қалаға Шоланша
атын қоюды ұсынайтын. Сол күндері – 1992 жылдың мамыр
айының аяқ кезінде менің депутаттарға Шоланшады жазғынатарық

таныстыра түсу үшін Ермак қалалық кеңесі сессиясына шақырды. Бардым. Сессия болатын екі қабат еңселі үйдің есігінің алдында оң жақта «Алаш», «Азат», «Аттан» партиялары атынан «Қала атауынан «Ермак» алынсын!» деген ұран көтеріп, қазақ жігіттері тұр, сол қол жағында «Қала атауынан Ермак аты алынбасын!» деген ұран көтерген Сібір казачествосы өкілдері мен жергілікті шовинистер тұр. Екі жақ та қандарын ішіне тартып алған, сүп-сүр. «Айт!» десең біріне-бірі лап қойып, кеңірдектеріне қол салуға бар қаһарлы жұрт. Қала атауы жабық дауыспен шешілу керек екен. Сол үшін бюллетеньнің қазақша жағына «Ақсу» деген атау жазылып қойыпты. Ал орысша атауы жағы ашық. Егер мен Потаниннің атын қоюды жеткілікті дәлелдей алсам, сол жазылады, ал дәлелдей алмасам, Ермак аты қалады. Онда дала тыныштықтан да айырылады. Потанин жөнінде 40 минуттай сөйледім. Сұрақтарға жауап бердім... Менің қуанышыма қарай 50 депутаттың *(5-6-сы ғана қазақ)* көпшілігі бюллетеньнің орыс жағына Потанин атының жазылуына қол көтерсін. Осымен менің міндетім аяқталды. Сессияға УАЗ машинасымен келгенмін. Кетіп бара жатқанымда төбеме тас борасын. Павлодарға зытып бердік. Келесі күні білсем, депутаттар қалаға «Ақсу» атын қоюды қолдапты. Ал кеше қазақ жағы «Ана жазушы қала атауынан бір орыстың атын алып, басқа орыспен ауыстырып барады» деп, казачество жағы «Қала атауынан Ермак атауын алдырып бара жатыр» деп мені тас боран астына алыпты...

– *Екібастұз көмірін ашқан қазақты да тапқан Сіз деген сөз бар?*

– Біздің жақтың орыс, қазағының аузында «Екібастұз көмірін Пішенбайдың Қосымы тапқан» деген сөз бар. Екібастұз қаласының бір көшесіне соның атын қою мәселесін көтергенімде, Павлодар обкомының насихат бойынша хатшысы Бариков (Ермакқа ескерткіш қойып жүрген де осы) «Патшаның әлдеқандай бір саясатына қарсы шыққаны үшін сотталып келген Бородин деген инженер Ақмоладан этаппен Павлодарға айдалып келе жатқан, жолшыбай Екібастұздың бір көшесіне соның атын қою жөнінде шешім дайындалып

жатыр. Ал сенің Қосым жөніндегі мәліметің жалған ақпар» десін. Мен шегінбедім. XIX ғасырдың соңғы жартысында Сібір қалаларында шығып тұрған ескі журналдарды парақтай бастадым. Нәтижесінде сол кезде даладан кен іздеген орыс, француз, ағылшын инженерлері Қосым жөнінде пікірлер айтқан екен. Оның үстіне Киев архивінен Екібастұздың көмірін Қосымның ашқаны жөніндегі нақты мәлімдеме де шыға келсін. 15 жылдың ішінде тапқан осы деректерімнің басын қосып Бариковтың алдына қояйын. Ол құжаттармен танысып алғаннан кейін «Ал, не айтқың келеді?» деді. «Бородин деген инженер жоқ. Ана көшені Пішенбаев атына қою керек» дедім. «Енді ол композитор Бородин атындағы көше болады» деді. Мен «Осы айтқандарыңызды «Крокодил» журналына жариялап жіберсем ше?» дегенімде, Бариковтың зәресі ұшып кетті.

Иә, ақыры 1977 жылы Екібастұз қаласының бір көшесіне Қосым Пішенбаев аты, орталығына 1994 жылы, Қосымның туғанына 150 жыл толуы атап өтілген жылы ескерткіші қойылды.

– Сізді кейде туған өлкенің тірі шежірешісі деп ойлап қоям. Еліміздің тарихы жөніндегі пікіріңізді сан естігенбіз...

– Халқымыз басынан өткен тарихқа өзімнің де үңілген кезім болған. Дәлел – «Шоң би» трилогиясы. Осы бидің өмірін зерттеп жүргенде қызық деректерге кездескенім бар. Ресей үкіметі 1822 жылы қазақ даласын билеудің жарғысын шығарады. Сол бойынша Орта жүз округтерге бөлінеді де, әр округ басына тек төрелерден ғана (Шыңғыс хан ұрпақтарынан) сайланған аға сұлтандар ғана отыруға тиісті болады. Яғни, елді басқару ісіне қара қазақтарды жолатпайды. Кеңес Одағы тұсында ел партияның Орталық Комитеті, Министрлер Кеңесі және Жоғарғы Кеңес арқылы басқарылды ғой. Бұлардың басында негізінен орыс, армян, ұйғырлар сияқты басқа ұлт өкілдері отырды. Десек те, там-тұмдап қазақтан тағайындалғандар да болды. Алайда мұндайлар халыққа жетекшілік етуден гөрі жоғарыдан келген нұсқауларды мүлтіксіз орындап тұратын Мәскеу прорабтары міндетін атқарушылар ғана болды. Яғни, бұл жылдарда да қазаққа билік тимеді. Десе де, 1822 жылғы

жарғы баптарын бұздырып аға сұлтан болған бір қарапайым қазақ табылды. Ол – Шоң би еді.

Қазақ елінің 8 ғасыр бойы, ұлы Абайша айтқанда, «өз қолында ырқы болмай» келді. Оның, әсіресе, соңғы 70 жылдан астам уақытында Кеңес Одағының тұсында, негізінен, КПСС және орыс тарихы насихатталды. Қабанбай жөнінде хабарымыз болмады. Міне, аспаннан түскендей тәуелсіздік келді. Енді хандар мен төрелер тарихын қаузай бастадық.

Ал қазақ тарихы әлі жоқ.

– 1975 жылы канал құрылысы аяқталды. Осыған байланысты құрылыс тресі Орталық Комитет алдына наградаға ұсынылған құрылысшылар тізімін қояды. Қарап отырса, тізімде Исабаев жүр. Орталық Комитеттегілер «Бұл қандай міндет атқарды?» дейді. Канал өкілі «Ешқандай да міндет атқарған жоқ, құрылыс барысын зерттеумен ғана жүрді» дейді. Орталық Комитеттегілер «Сонда сіздер көрінген көк аттыны наградаға ұсына бересіздер ме?» деген екен. Сонда канал өкілі «Бұл кісі 101-ші құрылысты бұзғызды» дейді. Орталық Комитеттегілер «Сонда сіздер құрылысты бұзғаны үшін наградаға ұсынасыздар ма?» деп бастырмалады...

Десе де Сіз Қазақстан Жазушылар одағында құрылысшылармен бір тізімде Енбек Қызыл Ту орденімен наградталған жалғыз жазушы болдыңыз. Осы фактіге, жалпы өзіңіздің канал құрылысында не істегеніңіз жөнінде түсінік бере кетсеңіз?

– Иә, ол тізімді трест атынан партком хатшысы Попов деген әкелген болатын. Орталық Комитетте болған әңгімені өзіме айтқаны бар. Каналды аралап, дерек жинап жүретінмін. Соның арқасында құрылыс барысынан 6 кітап жазыпшын... Сайын далада жүрген құрылысқа кім келе берсін, әсіресе учаске инженерлерінің көбі практиканттар болды. Яғни, тікелей құрылыс жүргізілетін жобаны оқи алмайтындар. Осындай шалалықтың бір фактісін 101-ші құрылыстан көрдім.

Бұл өзі каналда авариялық жағдай туып қалғанда өзекті жауып тастайтын қақпа – өте күрделі құрылыс еді. Жобала бұл құрылыстың жоғарғы деңгейі канал түбімен бірдей, яғни «00» сантиметр болу керек деп көрсетілген. Жобаның

сапасы да нашар екен. Санлары өшкен. Өрең көрінеді, мысалы, учаске инженері әлгі 00 сантиметр табалдырықты 66 сантиметр деп ұғып, канал түбінен соншама биік қылып құйып қойыпты. Учаскелік инженердің ісінің шалалығын айтып, біраз керілдесіп алуға дейін бардық. Мен оған «Мына құрылысың ертең канал жұмыс істегенде оның өзегіндегі рақ ісігіндей болып тұрады. Өйткені сен су жолына көлденең бөгет жасап қойғансың» деймін. Ақыры инженер ісінің бұрыстығын түсініп, «Бас инженер осы құрылысты тез аяқтау үшін ақша сұрауға Мәскеуге кетті, енді қайтеміз?» деп учаске инженері өзіме жабысты. Мен оған «Осы табалдырықты тез бұзсақ, соғұрлым ертең құрылыс та тез аяқталады» дедім. Ол менің тілімді алды.

Бұл өзі құрылыста үлкен сөз болды. Мен де тәуір-ақ сөз естідім. «Құрылыста бір жазушы зиянкестік жасапты» деген дақпырт жетіп, Мәскеуден арнайы комиссия да келді. Толып жатқан сөздің тобықтай түйіні: комиссия «Жазушы мына құрылысты бұздырып ертерек істеген. Ал мына кәтені канал толық біткеннен кейін көргенде, оны бұзып, қайта салу өте қиынға түседі екен» деген қорытынды шығарсын. Осылай жазушы Қалмұқан Исабай бір құрылысты бұзғызу арқылы наградаға ұсынылды.

– Әңгімеңізге рахмет, тойыңыз тойға ұлассын!

*«Қазақ әдебиеті» газеті.
2005 жыл*

ҚАЗАҚ ҚАРА СӨЗІНІҢ ДАРАБОЗЫ

«Шынайы жазушы әдебиетке өз тағдырымен келеді»

– Сіздің «Қазығұрт» баспасынан 12 томдық таңдамалыңыз жарыққа шықты. Ондағы шығармалардың дені қылышынан қан тамып тұрған Совет цензурасының заманында жазылды. Сараптау барысында бүгінгі оқырманның талабына дөп келмей, жинаққа ене алмай қалған шығармаларыңыз болды ма?

– «Қазығұрт» баспасынан шыққан бұл 12 томдығым шығармашылық белестегі үлкен бір табысым болды. Шынын айтқанда, бұл томдықтарды шығару оңайға түскен жоқ. Көмектеседі деп сенген үкімет бір тиын да қаржы бөлмеді. Біреуге сенген күн күн емес екенін осы жолы қатты сезінгендеймін. Томдықтарды шығару барысында қатты қиналғанымда, «Осының бәрі маған не үшін керек?» деп бәрінен бас тартпақ болып та оқталдым. Дегенмен, әдебиетті қадірлейтіндер, көркем сөздің киесін түсінетіндер бар екен. Солардың жанашырлығымен барлық қиындықты жеңіп шықтым. Тіпті, томдықтарға алдын ала тапсырыс беріп, қаржыларын баспаның есепшотына аударып, жүгіріп жүрген жанашыр оқырмандарымды көргенде, төбем көкке екі елі жетпей қалды. Оларға рахмет, әрине! Ел бар екен...

Осындай тілеулес жұртшылықтың арқасында 12 томдық екі жылға созылып, 2004-2005 жылдары жарыққа шықты. Жақында ғана осы томдықтардың соңғы кітабы жарық көрді. Қазіргі өлшеммен алғанда, таралымы да жаман емес, 3000 дана! Көп томдық үшін бұл жақсы көрсеткіш.

Айтып өтейін, томдықтарға негізінен елге танылған кесек шығармаларымды енгіздім, 10 роман, 5 повесть, ондаған әңгімелерім бар. Оның алғашқы он бір кітабына таза прозалық дүниелерімді кіргіздім, ал он екінші том естеліктер, мақа-

лалар, ой-толғамдарымнан тұрады. Менің жазғандарымның көпшілігі, өздеріңіз айтқандай, кеңес дәуірінде, советтердің қылышынан қан тамып тұрған кезде жазылған дүниелер.

Әйтсе де, «Соңғы көш», «Тағдыр», «Атамекен» атты романдарым қайта басылғанда пәлендей өзгеріске ұшыраған жоқ. Тек «Соңғы көштің» бірінші томында 1932 жылғы ашаршылықты суреттеген тарау бар еді, ол кезінде қырағы цензурадан өтпей қалған болатын. Соны қайта кіргіздім.

Мен өзі жұрт жабыла мақтай беретін 60-жылдардың түлегімін. Осы кезеңде әдебиетке үлкен талантты топ келіп қосылды. Негізінен олар алдындағы аға буын өкілдері сияқты емес, ой-жүйесі бөлек, ұстанымы ұлтжанды жаңа буын өкілдері еді. 37-нің зұлматтарын басынан кешпеген, соғысты көрмеген, 52-нің мүштегіне ілінбеген бұлар алдыңғы ұрпаққа қарағанда батылырақ, асаулау, дүбірлі болды. Әдебиетке жаңа өріс әкеп қосты. Тіпті, сол уақыттағы әбден қалыптасып үлгерген социалистік реализм қағидаларынан шығып кетіп отырды. Өйткені уақыттың мүмкіндігі солай еді. 60-жылдағылар осы мүмкіндікті сәтті пайдаланды. Осындай таланттар туғызған уақытта келгенім үшін мен өз тағдырыма ризамын. Бақыттымын.

Дегенмен, менің жазу машығым, мәнерімде әріптестеріме қарағанда өз ерекшелігі болды. Таратып айтсам, шынайы жазушы әдебиетке өз өмірбаянымен, өз тағдырымен, өз тақырыбымен келеді ғой. Қолына қалам ұстаған кісі ретінде мен де осы қағиданы аттап кеткенім жоқ. Сонда не ерекшелік дейсіз ғой? Менің өмірбаяныммен біршама таныс адам біледі, өзім Қытайда – Шыңжаңда дүниеге келген қазақпын. Сол жақтағы қазақтардың көшпелі өмірлерін (ең соңғы деуге болар) өз көзімізбен көріп ержеттік. Міне, осы көшті мен әдебиетке әкелдім деп ойлаймын. Былайша айтқанда, қазақ диаспорасы жайындағы тақырыпты әдебиетке енгізген, соның іргетасын қалаған қаламгер ретінде танылдым. Әдебиет сыншылары болсын, жазушылар болсын, маған басқаны қимаса да, осы ерекшелігімді мойындайды. Оған да шүкіршілік!

Шынына келсек, бұл өзі қиын болды. Маған дейін ешкім қозғамаған, түрен түспеген тақырып еді. Қиын болған соң да «Соңғы көшті» жазғанда мүмкіндігінше шындықты, ақиқи болмысты бұрмаламай, барды бардай, жоқты жоқтай жеткізуге тырыстым. Төңкерістер дәуірінде ұлттың рухани дүниесі, идеология көп өзгеріске ұшырады ғой, бұдан бөрінен бұрын тарихшылар мен әдебиетшілер көп қағажу көреді. Тіпті, тоқырауға ұшырап қалатын кездері де болады. Олардың жазғандары жаңа дәуірге үйлеспей, оқылмай, мазаққа ұшырап қалады. Бір тәуірі, өз басым осындай оқылмайтын немесе жазғандары түкке тұрмай күресінге лақтырылатын дүниелерден аман екенмін. Осы шығармамды неге жаздым деп өкінетіндей кітабым жоқ екен...

– *Сіз 1962 жылы қазақтың ұлы көшіне мұрындық болып, сонау Шығыс Түркістанда жатқан қалың елді өзінің атажұртына қарай көшіріп, қондыруға үлкен үлес қостыңыз. Осы көш туралы «Соңғы көш» атты тамаша роман жазып, қазақ прозасына қомақты олжа салдыңыз. Бізге осы жайында әңгімелеп берсеңіз?*

– «Бір жамандықтың бір жақсылығы болады» деп бұрынғылар қалай тауып айтқан десенізші! Алдымен мен Қазақстанға 1956 жылы оқуға келгенмін. Сосын екі алып елдің (ол кезде КСРО және Қытай) арасына салқын сызат түсіп, қайта шақыртып әкетті. Ол жақта мені басымнан сипай қойған жоқ, сүргінге айдады. Сүргінде 4 жылымды өткіздім. Сөйтіп, атажұртқа 1962 жылы қайта оралдым. Төрт жыл сүргінде жүру, былайша қарағанда, босқа өткен уақыт секілді. Шығармашыл адам үшін үлкен шығын, әрине. Бірақ, есесіне, ол жақтан үлкен олжамен оралдым. Олжа деп отырғаным – «Соңғы көш» атты екі томдық кітабымның материалдарын жинап, зерттеп, зерделеп қайттым. Егер елге қайта бармасам, әлгіндей қысымға ұшырамасам, «Соңғы көш» жазылар ма еді, жазылмас па еді?.. Бұл – бір. Екінші бір жеңісім – өткен ғасырда, 1962 жылы атажұртқа бет алған көштің бұйдасын ұстап келгендігім. Әрине, көшке жетекшілік жасаған адамдар көп болды. Алайда сол көшке дем беруші, яғни идеологі өзім болғанымды мақтан тұтамын. Неге идеологі? Түсіндірейін.

Ол кезде Мәскеудің ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып, атқа мініп тұрған тұсы. Қазақстан өз бетінше ештеңе де шеше алмайды. Біз жүздеген адамдардың қолы қойылған ондаған хаттар жазып, оны тұп-тура Кремльге жіберіп отырдық. Хрущевтің атына, Ворошиловтың атына, кейде олардың көшірмесін Қонаевқа салатынбыз. Осы хаттардың бәрін мен өз қолыммен жазып, жіберіп отырдым. Өйткені мен Алматыда оқыған адаммын, кириллицаны жақсы білемін, орысша да сауатым жетеді. Сондықтан маған жұртшылық қатты сенетін. Оның үстіне танылып қалған жас жазушы деген атағым бар. Таңғаларлығы, бізге қолма-қол жауап келіп отырды. Қайдан десеніңші! Кремльден! Сол бізге сенім ұялатты. Сонымен, 1962 жылы 10 сәуірде көш басталып кетті. Бұл көш бар болғаны 20 күнге ғана созылды. Айтқандай көш те келді, Совет жағы Тарбағатайдың төрт жерінен бір-бір шақырым қашықтықта шекараны ашып тастады. Сонда негізінен Шәуешек қаласы мен осы аттас аудан, Шағантоғай мен Дәрбілжін ауданынан барлығы 200 мыңдай адам өтіп үлгерді. Алайда Қытай жағынан қатаң ультиматум қойылып, мамырдың 1-і күні шекара қайта жабылды. Қаншама қандастарымыз өтуге үлгере алмай қапыда қалды. Дегенмен, мұның өзі үлкен шаруа болды ғой деп ойлаймын.

Биыл осы көштің өткеніне 44 жыл толып отыр. Кітаптарымыды, жазған дүниелерімді есепке алмағанда, осы көштің басы-қасында жүргенімді өзімнің ұлт алдындағы азаматтық қызметімнің шыңы деп есептеймін. Тағдыр маған осындай бір миссияны орындауды маңдайыма жазған болу керек, мен сол сенімді абыроймен атқарып шыққаным ризамын. Оның соңы өздеріңізге белгілі «Соңғы көш» романына ұласты. «Соңғы көш» қалай жазылды, негізгі кейіпкерлері кім деген мәселеге тоқталмай-ақ қояйын. Себебі ол туралы көп жазылды, айтылды. Онымен оқырмандарым жақын таныс. Бұл жөнінде «Соңғы көш» қалай жазылды?» деген мақаламда да егжей-тегжейлі айтылған.

Ескерте өтетін бір нәрсе, «Соңғы көш» деп тақырып таңдағанда, мен жай әншейін көшіп келе жатқан көшті емес, одан

гөрі ауқымдырақ мағынада, яғни көшпелілердің соңғы тұяғы деген ұғымда жеткізгім келді. «Соңғы көш» деп тақырып таңдағанда да осы ұғымды негізгі ұстанымға алдым. Дерекке сүйенсек, жалпы көшпелілердің көші үш мың ба, әлде бес мың ба жылға созылған ғой. Соның ең соңғы тұяғы секілді мағынада... Былайша айтқанда, көшпелілердің ең соңғы батыры, ең соңғы баһадүрі, ең соңғы аруы, ең соңғы көш көріністері, керек десеңіз, ең соңғы ұрысын да суреттеп, көрсеткім келді. Біле білсеңіз, бұл типтер мен кейіпкерлер галереясы күні ертең тарихқа айналады. Тарихтың беті аударылайын деп тұрған уақыттың характерін, қоғам мінезін қағаз бетіне сол күйінде түсіргім келді. Оның үстіне бұл кітап сол көштің тірі куәсі ретінде құнды ғой деп ойлаймын.

«Отанын іздейтін қазақ қалмай қала ма деп қауіптенемін»

– Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері алыс-жақын шетелдегі қандас бауырларымыз өзінің ежелгі атажұртына бет түзеді. Жапа-тармағай, қауырт көшіп келіп жатпаса да, көш сорабы үзілген жоқ. Сіз дәл осы мәселе туралы талай рет дабыл қағып, баспасөз бетінде ой-толғамдарыңызды ашық айтып келесіз. Әйтсе де, осы бір өзекті мәселе әлі де өз шешімін тапқан жоқ. Мұның себебі неде деп білесіз?

– Рас айтасыз, сол көш әлі тоқтаған жоқ, жүріп жатыр. Тәуелсіздік алғаннан кейін, 90-жылдардың басында қайта жанданды. Тіпті, бұл жолы географиялық көлемі ұлғайды. Тек Қытай ғана емес, Моңғолиядан, Өзбекстаннан, Ресейден, сонау қияндағы Түркиядан қандас бауырларымыз ат басын атаменке тіреп жатыр. Бұған тәубе деуіміз керек. Шындығында, бұрын хабарсыз екенбіз, 5 миллион қазақ сырт жерде өмір сүреді екен. Бұл – халықтың үштен бірі деген сөз, өте сирек кездесетін жағдай. Өзім бір кезде көш бастап келген адам ретінде бүгінгі еліміздегі көші-қон мәселесіне әрқашан назар аударып отырамын. Көңілім толмаған жағдайларды ашық айтып, талай мақалалар жаздым. Мысалы, «Қазақ әлі қоныстанып біткен

жоқ» деген сыни дүнием жоғарыда біраз дүрбелең салды. Одан басқалары да бей-жай қалдырған жоқ.

Осы жерде бір мәселе, қазақтың басындағы трагедиялық жағдайлар халық санының аздығынан болып жатыр деп сеніммен айта аламын. Қазақтың саны кем дегенде 80 пайызды құрасыншы, не болар екен?! Қазіргі проблемаға айналып жүрген көптеген мәселелер өздігінен-ақ шешілер еді. Тіл мәселесі, дін мәселесі зәрезап ауруға айналмас еді. Мәселен, осы күні халықтың санын 20 миллионға жеткіземіз деп ұрандатып жатырмыз. Осылай ұрандатып аламыз да, балаларымызды шетелге сатуға арланбаймыз. Логика қайда? Бұл – бір. Екіншіден, табиғи өсім қанша жақсарды дегенмен, баяулап қалғанын мойындайық. Бірақ оның да үлесі бар екені рас. Меніңше, осы демографиялық өсімге өзіндік үлес қосып, қарқын беретін бір тетік – жат жұртта жүрген қандастарымызды елге әкелу болса керек. Сондықтан демографиялық дүниеге байланысты үкіметтің ұстанып отырған саясаты шын болса, көші-қон қарқынын арттыру қажет. Олардың халық санының көбеюіне өз үлестерін қосатынына сенімдімін.

Бірді айтып, бірге кетемін. Қиыншылықты, қысымды, тепкіні көп көрген халық шыдамды, қайсар, төзімді, білімді келеді. Қазіргі қазақ тап осындай жайтты басынан кешіріп отыр. Ендігі бір мәселе, негізгі көштің көзі қай жерде, осыны анықтап алу керек. Менің ойымша, көш көздері үш-төрт елде ғана. Айталық, Қытайда 1,5 миллион қазақ бар, Моңғолияда 150 мыңдай, Өзбекстанда 1,5 миллион, Ресейде 1 миллионнан астам. Міне, көштің көздері осылар. Жуық арада сарқылмайтын, таусылмайтын көштер. Алайда, көш қозғала қалған жағдайда, оларды лайықты қарсы алуға біздің еліміз дайын ба? Күмәнім бар. Мұның, әрине, объективті және субъективті себептерінен айналып өте алмаймыз. Қарап отырсаңыз, бүгінге дейін көштің көңілдегідей жүрмеуін оған бөлінетін квотаның аздығынан көріп келдік. Осы жайтты шешетін кез келді. Еліміздің экономикасы қарқындап дамып, тұрғындардың жағдайы көп жақсарып қалды.

Оның үстіне бізде Ұлттық қор деген қорымыз жұмыс істейді. Өткенде осы қордың басшысы «Біздің Ұлттық қорда 8 миллиард доллар қаржы бар» деп сөйлеп жатыр. Меніңше, осы қордағы қаражаттың біразын көші-қонға бөлсек дұрыс болар еді. Ұлттық қордың қаржысын ұлттың басын қосуға жұмсамағанда, қайда жұмсаймыз?! Ең игілікті жұмыс сол емес пе?! Біздің байлықтың пайдасын шетелдегі қандастарымыз да көрсін. Бұған олардың толық моральдық құқы бар ғой деп ойлаймын.

Былыр Президенттің кандидатурасын ұсынып тұрып мынадай пікір айтып едім: «Мәскеу бір күнде салынған емес» дейтін орыстарда жақсы тіркес бар. Сол секілді Астана қаласы да бір немесе бес жылда тұрғызылмайды. Ол салына береді. Осы қалаға құйылып жатқан қаржының тым болмаса үштен бірін көші-қонға бұрса, нұр үстіне нұр болар еді. Көші-қон біздің жайбасарлығымызды күтіп жатпайды. Өйткені қазір ұлттардың оянған кезі. Мысалы, Қытайда қазақ мектептері бірінен соң бірі жабылып жатыр. Ең сорақысы, оны ұялмай-қызармай, кәдімгідей айтып істейді. Енді бір жиырма жылдан кейін ол жақта Отанын іздейтін қазақ қалмай қала ма деп қауіптенемін. Өзбекстан мен Ресейде де осындай жағдай деп естимін. Қазірше тілін, елін білетін, атажұртын аңсайтын ұрпақ бар кезде көшіріп алу – кезек күттірмейтін мәселе. Экономикамызды жөндеп алайық, сосын көшіріп аламыз ғой деу дұрыс емес. Мемлекеттің ең негізгі ресурсы – адам екенін бір сәт те естен шығаруға болмайды. Әсіресе, біз секілді алып жері бар, кішкентай елі бар мемлекетке...

Шынын айту керек, осыған біздің ықыласымыз өте төмен. Мұны артық жұмыс, орынсыз шығын деп түсінетін шенеуніктер бар. Бұл мәселенің мәнісін терең түсінбегендіктен. Сосын осы мәселеге жауапты адамдардың жауапсыздығынан квотаға бөлінген ақша тиісті адамына жетпей, жолда адасып жатады. Тіпті, өз пайдасына пайдаланып кеткен жағдайлар да кездескен. Неге екенін, әйтеуір, аталған Агенттіктің маңында көші-қонның не екенінен хабарсыз, не жаны ашымайтын, пайдакүнем біреулер отырады. Біздіңше, оның басшысы тағайын-

далғанда, қасына осы жайттан хабары бар, терең ұғынатын ұлтжанды азаматтарды қосса дұрыс болар еді-ау деп ойлаймын. Сонда оралмандарға аса зиян келмес еді. Мұның артында үлкен ұлттық саясат жатқанын ескере бермейді біреулер.

– Қадірлі Қабеке, Сіз Қазақстандағы қазақ әдебиеті ғана емес, алыс-жуық шетелдегі қазақ әдебиетін де жетік білетін білікті тұлғасыз. Шыңжаң қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірегейі, аса талантты жазушы Қажығұмар Шабданұлының тағдыры мен оның шығармашылығы жайлы мұндағы оқырмандарды хабардар еттіңіз. Осы тақырыпты әрі қарай қаузасаңыз. Біз білмейтін тағы қандай талантты ақын-жазушылар бар? Жалпы, Шыңжаңдағы қазақ жазушыларының бүгінгі жай-күйі қандай?

– Жазушылар одағында Шетелдердегі қазақ әдебиеті деген кеңес бар. Мен сол кеңестің төрағасымын. Сондықтан келіп-кетіп жатқан қаламгерлерді қадағалап отырамын. Өздеріңе де белгілі, тәуелсіздік алғаннан кейін шет жақта жүрген көптеген ақын-жазушылар қайтып оралды. Шама-шарқынша еңбектеніп жатыр. Олардың ішінде Жақсылық Сәмитұлы, Жәркен Бөдеш, Оразанбай Егеубаев, тағы басқаларды атауға болады. Ал енді талантты бір шоғыры атамекенге жете алмай арманда өтті. Мәселен, Рахметолла Әпшеұлы, Мақатан Шәріпханұлы, тағы басқалар... Міне, сондай жанның бірі әрі бірегейі – Шыңжаңдағы қазақ әдебиетінің классигі Қажығұмар Шабданұлы. Бұл кісі ұзақ жыл түрмеде, тар қапаста жатты. Сізге айтсам, бастан-аяқ қырық жыл бойы түрмеде отырған адам өте сирек. Ол қазір 80 жасқа келген ақсақал. Осы сексен жастың тең жартысын түрмеде өткізген. Шәуешек қаласында тұрады. Аман-есен жүріп жатыр. Былтыр осында Жазушылар одағы бас болып, ол кісінің 80 жылдық мерейтойын атап өттік. Өзі жоқ, туыстары, Қажығұмарды білетіндер мен көзін көргендер қатысты. Көптеген естеліктер айтылды, соның қарсаңында ғана Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының демеушілігімен оның «Пана» романы мен алты кітаптан тұратын «Қылмыс» романының бірінші томы жарық көрген болатын.

Айтып өтейін, осы «Қылмыстың» 3 томы бостандықта жүргенде жазылса, қалған 3 томы тар түрмеде дүниеге келген. Роман оқиғасы шамамен 50 жылдық тарихты қамтиды. Қытайда Тарым дейтін жер бар, Қашқариядағы Тарым өзенінің бойындағы атақты шөл. Қажығұмар Шабданұлы, міне, осында түрмеде жатты. Мынау қазақтар «итжеккен» деп атайтын Сібірде – азап болса, Тарымда – тозақ. Өйткені 50 градус аптап ыстықта өмір сүру кім-кімге де оңай емес. Әсіресе еркін қанатты қазақ үшін...

**«Жазушы – әркімге ұнағысы кеп тұратын
бойжеткен қыз емес»**

– Қабеке, қазақтың прозасын қандай сүйіп оқысаңыз, поэзиясын да сондай сүйіп оқып келесіз. Құстың қос қанатындай әдебиеттің осы бір егіз жанрына бірдей қапысыз қалам тартқан жазушысыз. Заман өзгерді, уақыт талабы өзгерді, оқырман ойы мүлде жаңғырды. Осы орайда қазіргі қазақ ақындарының аяқ алысына көңіліңіз тола ма? Оларда ізденіс байқала ма, байқалса, қай тұстан байқалады?

– Білесіз бе, мен соңғы кезде қызық нәрсені аңғарамын. Қаншама мемлекетте қазақ диаспорасы болса, соншама әдебиет бар деп айтуға болмайды. Сонан соң әдебиеттің болуы санға да байланысты емес. Мәселен, Қытай қазақтарында әдебиет бар. Ол – талассыз. Сосын бар болғаны 150 мың қазағы бар Моңғолияда да әдебиет біршама жоғары деңгейде. Есесіне, 1 миллионнан астам қазақ өмір сүретін Ресейде әдебиет мүлдем жоқ, үлкен өнер де жоқ. Өзбекстанда там-тұмдап қана деуге болады. Меніңше, әдебиет ұлт тұрған жерде тұмайды, әдебиет ұлттың ұйыған жерінде пайда болады. Ұйытқы дегеніміз не? Сол жерде мектеп болу керек, ана тілінде ұрпақ тәрбиелеу керек, дәстүрлі қаймағы бұзылмау керек, ақыр соңы біршама тығыз қоныстанып отыруы керек. Осы секілді әдебиеттің өмір сүруінің көптеген себептері бар. Осындай ұйытқысы бар жерде әдебиет туады. Ал Түркияда 20-25 мың қазақ тұрады деп жүрміз. Бірақ ол жерден үлкен әдебиет туады деп үміттенудің керегі жоқ.

Бір өлгіменің сойығы калып тұр. 1988 жылы Украинада Қазақстан мәдениеті мен әдебиетінің өнкүендігі етті. Мәртебелі қаламгерлер, өнер жұлдыздары, зиялы қауым өкілдері қатысты. Бөлініп-бөлініп алып облыстарды араладық. Біздің топ Днепрді бойлап, Черкасск қаласына аялдап, сонда жұртшылықпен кездесу өткізді. Кездесудің ең бір шырқау шегіне жеткенде бір мектептің директоры былай сұрақ қойды: «Сіздерде 800 мың біздің қандастарымыз бар деп естиміз. Оған қуанамыз. Әсіресе халық санағы кезінде бір қарап, марқайып қаламыз. Бірақ нешеме жүз қаламгерлердің ішінде бірде-бір украин жоқтығы біздің қарнымызды аштырып отыр. Неге бұлай? Сонда Сіздің елде тұратын украиндар әдебиетті қойған ба?» деді. Мұндай тосын сұрақты ешкім күтпеген болу керек, зал құлаққа ұрған таһадай тым-тырыс қалды. Бул ауыр үнсіздік біразға созылып, тіпті зіл батпандатып жіберді. Топ жетекшісі ретінде маған жауап беруге тура келді. «Украиндар – талантты халық. Украин ұлтынан шыққан бізде жақсы хатшылар бар. Совхоз директорлары, колхоз төрағалары бар. Талантты инженерлер бар. Ұяттысы сол, бірде-бір украин жазушысы жоқ. Жазушының жоқ болатыны – украин тілінде дәріс беретін бірде-бір мектеп жоқ. Тілдік орта болмаса, украин әдебиеті қайдан пайда болады? Рас, бірлі-жарым қолына қалам ұстағандар бар, олардың өздері орыс тілінде жазады» дедім. Олар түсінді. Түсінгендіктен болар, қатты өкініш білдірді. Шетелдерде тұратын қазақтар да солай, ұйытқысы жоқ болса, ол жерде әдебиет те, өнер де тұмайды.

Енді қазақ әдебиетінің болашағы қандай, кейінгі толқынынан кімдерден үміт күтесіз дегенде, қазіргі жастарды қадағалап, үзбей оқып жүрмін деп өтірік айта алмаймын. Әйтеуір, әдебиеттің бар екеніне сенемін. Әсіресе тұлпар мінезді жанр – поэзияның қадамы сүйсіндіреді. «Қазақ әдебиетіндегі» «Жас қалам» қосымшасынан ара-тұра болса да жылт еткен жақсы шығармаларды көріп, қуанып қаламын. Форма жағынан болсын, мазмұн жағынан болсын, ішкі нірім, ширеу, мінез – бәрі орнықты. Прозаға келгенде бұлай деп ауыз толтырып айта алмаймыз. «Мынау қайтеді-ей?!» дегізетін ешкімді көріп отырғам

жоқ. Прозаға қарағанда поэзияның аяқ алысы атымдырақ секілді. Ал Асқар Алтай, Нұрғали Ораз, Роза Мұқанова, Жүсіпбек Қорғасбек – бұлар қалыптасып қалған жазушылар ғой. Оларды жастардың арасына қосуға аузым бармай тұр. Елуді алқымдаған жігіттер қашанғы жас болып жүреді? Олар жасамыс жазушы болды. Сондықтан менің көзіме ешкім түспей жүр дегенде, 40-қа жетпегендер туралы айтып отырмын. Қазіргі жаңа типтерді әдебиетке әкелетін, міне, осы жастар болу керек. Меніңше, олар да атқа мінетін күн жақын шығар деген үмітім бар.

– *Қабеке, Сіз Шығыс Қазақстан облысындағы бірнеше ауданның Құрметті азаматысыз. Сіз 70 жасқа келіп жатқанда ол жақтағы ағайындар да қуанып жатқан болар. Ел жаққа барып, аунап-қунап қайту ойыңызда бар ма?*

– Бұл сұрақтарына былай жауап берейін. Маған «Құтты қонысыңыз қай жерде?» десе, алдымен Алматыны атар едім. Себебі сонау 1956 жылдан бері өзімді алматылық санаймын. Алдымен оқуға келдік. Араға біраз уақыт салып осы арман қала – Алматыға қайта оралдық. Осы оқиғаға, Құдай қаласа, биыл елу жыл толады екен. Арғы беттегі төрт жылдық сүргінді есептегенде, негізінен осындаламын. Осында үйлі-баранды болдым. Балаларым да осы қалада дүниеге келді. Шығармаларымның негізгі арқауы да осы қалада жазылды. Сондықтан, егер мен 70 жылдығымды атап өтуге ниет етіп жатсам, ол қуанышымды алдымен Алматы жұртшылығымен бөлісемін. Жазушылар одағы, қала әкімдігі бар, менің шығармашылық кешімді өткізуге қолдау көрсетеді ғой деген сенімдемін. Ал атажұртым, менің кіндік қаным тамған жер – Тарбағатай.

Меніңше, әркімнің арқа сүйейтін бір тауы болуы керек. Менің тауым – Тарбағатай. Айтпақшы, Тарбағатайдың ескі аты – Барқытбел. Мен Барқытбелдің күнгейінде дүниеге келішпін. Осы таудың теріскейі мен күнгей жағындағы үш ауданның да Құрметті азаматымын. Олар – Тарбағатай, Аягөз және Үржар – Мақаншы аудандары. Менің жазған шығармаларымның дені осы өңірдің табиғатын суреттеуге арналған. Мәселен, «Дарабоз» романын жаздым. Дарабоз – Қабанбай

батырға халықтың берген лақап аты ғой. Оның ұрпақтары осы уақытқа дейін осы жерде тұрып келеді. «Прометей атауы» деген романымның басты кейіпкері Ақтайлақ бидің де ұрпақтары осы өңірде. Бұлардың бәрі менің шығармаларымның алтын арқауы ретінде қалады. Айтайын дегенім, егер ел жақтың жұртшылығы 70-ке келгенімді ескеріп, «Келіңіз, кездесу өткізейік» деп шақырып жатса, ел алдында есеп беріп қайту – көңілде жүрген нәрсе. Қалай десек те, 70-ке күнде келе бермейміз ғой...

– Сүйегі асыл бұрынғы ата-бабаларымыз 70-ке келдік екен деп омалып отбасында отырмапты. Ат үстінде желдей есіп жүріп, бар-жоғын адақтап өмір кешкен екен. Қасиетті қаламның қанатын талдырмай, шалғысын өртке шалдырмай, Сіз де сол жасқа келіңіз. Бұл заманда адамға сүйенгеннен гөрі, қаламға сүйенген сенімді екен. Осындайда ұлы Абайдың мына бір жыр жолдары ойға оралады:

*Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап,
Дүре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Ақылын мен еңбегің екі жақтап.*

– Жетпіс деген онай жас емес, әрине. Өмірдің ащы-тұщысын көріп жүріп, бұл жасқа қалай жеткенімізді де аңғармай қалыпшы. Дегенмен, өз басым негізгі дүниелерімді бойымда күш-қуатым барда жазып тастағанымда дән ризамын. Бұл жаста бүйтіп тастаймын, өйтіп тастаймын деп уәде беру қиын. Бұлай істесем күшірлік болар еді. Қаламым қолдан түскен күні тіршілік те тоқтайды деп білемін. Осы уақытқа дейін қандай абырой-атаққа жетсем, соның бәрі осы қара қаламның арқасы. Соңғы кезде публицистикаға көбірек бет бұрып жүріп. Біреулер «Осы сенің публицистикада не шаруаң бар? Көркем дүңденді жазып жүре бермейсің бе, жоғары жаққа ұнамай қалуың мүмкін ғой» деп ділмөрсиді. Оған мен «Жазушы – әркімге ұнағысы келіп тұратын бойжеткен қыз емес қой» деймін. Солай емес пе?!

– «Қазақ әдебиетінің» оқырмандары атынан Сізді 70-ке келген мерейтойыңызбен құттықтай отырып, қайсар да ұшқыр қаламыңыздың ұшы мұқалмасын деген тілек айтқымыз келеді. Маңызды да мағыналы әңгімеңіз үшін рахмет!

Сұхбат Болат ШАРАХЫМБАЙМЕН бірге дайындалған.
«Қазақ әдебиеті» газеті,
2006 жыл

ӨТКЕЛДЕР МЕН ӨТКЕНДЕР

Қоғам және мемлекет қайраткері, көрнекті ақын Кәкімбек Салықов – ұзақ жылдардан бергі аға досым. Өлең өлкесінің жезқанатты жезкиігі, аяулы азамат, айтулы тұлғамен кездесуге, жүздесуге асығып жүретінім жасырын емес. Саналы ғұмырын халықтың ұлы болып өткізіп келеді Кәкімбек аға.

Жезкиік ғұмыр...

Желерсің-дағы өтерсің,

Өтерсің анық...

Парызың елге өтелсін.

Бір қазақ сендей ұлтының ұлы болсын да,

Бір ақын сендей өлеңнің жүгін көтерсін, –

деп жыр арнағаным да бар еді. Қазақстан Жазушылар одағының 70 жылдық мерейтойына қатынасуға Астанадан келген Кәкімбек Салықовты өмірінің өткелдері мен өткендері жайлы, қоғам мен тіршілік жайлы сыр-сұхбатқа шақырдық.

– Сіздің Кеңес Одағы ыдырар алдында КСРО Жоғарғы Кеңесінің Экология жөніндегі комитетін басқарып жүрген халық депутаты болғаныңыз белгілі. Қоғамдық жұмыстар мен ақындық жолыңыз елге келіп, зейнеткерлікке шыққаннан кейін де кем соққан жоқ, ал мемлекеттік қызметке, не толып жатқан саяси күрескерліктің қызуына түспегеніңіз қалай?

– «Өзге емес, өзім айтам өз жайымда, жүрегім жалын атқан сөз дайында» деп Қасым Аманжолов ағамыз айтқандай, бастан кешкен өткелдер мен елмен бірге кешкен уақиғаларды өзіме айтқызығаныңызға рахмет, әйтпесе бұл сұраққа сыртымнан әркім өз бағдарынша жауап беретінін айдан анық түсінемін.

Кеңес Одағы ыдырап кеткеннен кейін Мәскеудегі аса биік лауазымды кісілер жаман қызмет ұсынған жоқ. Әсіресе бұрынғы КСРО-ның бірінші вице-премьері болған Виталий Догужиев экологияға байланысты орынбасары ретінде жаңа құрылған үлкен корпорацияға шақырды, бүгінгі Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев Мәскеуде де, елде де тұғыры биік мемлекеттік қызметтерді ұсынды, осы күндегі Солтүстік Қазақстан облысының әкімі Тайыр Мансұров мырза да Мәскеудегі сол кезде өзі ұйымдастырған кәсіпкерлік мекемесінің мәдениет жағын басқаруды атады. Мен бұл азаматтардың бәріне де алғыс айтып, елге оралып, Алматыда қызмет істеу, ақындық жолымды жандандыру жағын ойлайтынымды алға тарттым. Алматыға келгеннен кейін көптеген жылдар жан аямай атсалысып жүрген Арал апатының алдын алу мәселесіне Нұрсұлтан Әбішұлының ұсынысымен қызмет істедім. Арал проблемалары жөніндегі Ұлттық комиссияның бас сарапшысы болып, қолымнан келгенше, бұрынғы Одақтық келісімдер мен шешімдер құлдырап кеткен соң, Арал апатына қарсы тұрар жаңа жоба, бағдарламаларын жасауға қызу қатынастым. 1995 жылдан бастап Халықаралық Қ.И. Сәтбаев қорының президенті болып сайландым да, ұлы ғалымның туғанына 100 жыл толатын мерейтойды өткізуге атсалыстым. Қай қияда жүрсем де ана сүтімен дарып, бойға сіңген ақындықтан қол үзбедім.

Шөліркеген далама
Жаңбырлы бұлт болар ма ем,
Піскен кезде мол егін
Диқан болып орар ма ем, –

деп те елді аңсағыш болдым. Өйткені 1975 жылы Жезқазған облыстық партия комитетінің екінші хатшылығынан СОКП Орталық Комитетінің инспекторы болып тағайындалдым. Бес жыл өткеннен кейін Қазақстанның бұрынғы басшысы Д. Қонаевқа арнайы келіп, талай рет елге сұрансам да орайы болмады. Ақыры он жылдай сол «Үлкен үйде» қызмет істеп, бес

жылдай Қарақалпақ Автономиялы Республикасында облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқардым. Осы жылдар қаншама ауыр тисе де, бауыр елге барымды аямадым. Қазақстаннан келемін деген небір қазақ, небір орысты апармадым, сол елдің азаматтарын көтеріп, тәрбиелеуге бар күшімді жұмсадым.

Қарақалпақстанда өткен жылдар мені эколог етті. Өзіңіз айтқандай, Халық депутаттарының алғашқы съезінде Жоғарғы Кеңестің Экология жөніндегі комитетінің төрағасы боп сайланып, Чернобыль, Арал, Семей полигоны мәселелеріне қызу кірістім. Әлемдік экологиялық форумдарда ел жырттысын жыртуға бірталай уақытымды арнадым, көптеген елдерде болдым. Міне, Арал апаты, одан кейін Каспий теңізінің тасуы жайлы мәселелермен айналысуды азаматтық парызымдай санадым. Егер Сәкен, Мағжан, Қасымдар тірі жүрсе, сол айқастан қалмас еді. Классик жазушы ағамыз Әбдіжәмил Нұрпейісов, ақиық ақынымыз Мұхтар Шаханов, еліміздің әйгілі арыстарының бірі – Еңбек Ері, марқұм Еркін Әуелбековтер де барынша атсалысты ғой. Арал апатының барша мәселелері әлі де шешіліп болған жоқ, ол жүрегімнің бір шетінде беріш болып жатыр. Ол – үлкен сөз, бөлек әңгіме.

Сұрағыңыздың тағы бір бөлігі менің көптеген партиялар мен қозғалыстардың біріне қатыспауым жайлы ғой. Ол рас. Өмір жолым кеншіліктен басталса да, партияның солдаты болып қайда бармадым. Ал туған елім тәуелсіздік алып, Коммунистік партияның тағдырымды басқаруынан есен-сау құтылған соң, қалған өмірімді ақындық жолына арнап өтуді арман еттім. Біле білсек, қоғамдық жұмыстың ең үлкені – ақындық. Ақындық деген – ел алдындағы зор жауапкершілік, оны ақтай алсақ та бұл жалғанға жайдан-жай келмеген болар едік.

– Меніңше, осы айтқандарыңызды абыроймен орындап келесіз. Сіздің ақындық жолыңыз «Кенші ақын», «Жезкиік ақын» деген үлкен атақ, даңқ әкелді. «Жезкиіктің» дүбірі қандай еді, сол ұстанымыңызбен жүре бермей, эпикалық күрделі дүниелер – «Тәттімбет», «Дала», «Ақын Тайжан», «Қаныш

жолы» атты көптеген поэмалар жазып, сонеттер мен әзілдер жинағыңызды да ұсындыңыз. Осы көп тақырыптылық шашырандылыққа ұшыратпай ма? Оған қоса аудармаларыңыз да бір төбе.

– Бұл үлкен де күрделі сұрақ. Баяғыда лирикалық өлеңдерімнің арасына «Лифтегі сұлу» секілді әзілдерімді қосқанымда, Жазушылар одағында поэзия секциясын басқарып отырған бұл күнгі ақиық ақынымыз Қадыр Мырзалиев «Сіз жақсы лирик болып қалыптасып келесіз, әзілдерді жаңа жинақтарыңызға көп кіргізбей, жинай беріңіз, соңыра пенсияға шыққанда бәрін жинап, бір кітап етерсіз» дегені бар еді. Мен ақылды інімнің ескертпесін орындап, әзілдерді жинай беруші едім, соның нәтижесінде «Көңілді күлкі қыздырар» деген әзілдер жинағым жарық көрді. Ал поэма жазуға жасымнан машықтанып кеттім де, лирикалық өлеңдер төңірегін де кеңейтіп, сонеттерге 1970 жылдардың аяғында кірістім.

Бұл жерде мен қазақ поэзиясында сонеттер неге жоқ деген сұраққа жауап ретінде өз поэзиямыздың ұлттық өресін кеңейткім келді. Сонеттен тізген алғашқы гүлтәждерімді Мәскеуге келген академиктер Евней Бөкетов пен Зейнолла Қабдоловқа оқығанымда, олар қуанышпен құптап еді. Бұл еңбектерімді бөлек «Сонеттер» атты жинағыма кіргізгенім рас. Күрделі тақырыптағы «Тәттімбет» секілді поэмалар өмірдің үлкен белесі ғой, көптеген шағын поэмаларым да бар. Шынболат Ділдебаевтай дарынды ақын інімнің арқасында «Дала» атты поэмам сахнада ширек ғасыр өмір сүрді. 60 композитор 500-ге тарта өлеңдеріме ән шығарған екен, лирикалық өлеңдерім үшін бұл зор бақыт қой. Өмірім қаншалықты сан түрлі жағдайда өтсе, өлеңім де сол дүниенің жаңғырығы емес пе, «шашырандылықтан» сақтасын, бірақ қай жүйедегі өлеңдер болса да, адам жанын жалықтырмас рухани азық болып туса құба-құп емес пе.

Сан салалы поэзияның көптеген желілеріне қармақ салсам, ол-дағы ұлттық поэзиямыздың даму тағдырын кеңірек ойлағаным. Аудармамен де көп шұғылданамын, ол да үлкен нәтижелі сабақ қой. Ал біздің ақындық кредомыздың басты

мәселесі – қоғам өміріне жіті қатынасып, оған жүрек тілімен жауап беру деп түсінемін. Екінші бір үлкен мәселе – Ж. Шаяхметов, Ж. Жанғозин, Е. Бөкетов, Н. Тілендиев, Ф. Кәрібжанов, М. Бейсебаев, Б. Әшімов, М. Сағдиев, Е. Әуелбековтер туралы очерктер, естеліктер жазсам, бұл да қоғамдық жұмыстың күрделі түрі ғой. Ол асыл азаматтардың әрқайсысы туралы әділ баға бере алсақ, ол да жас ұрпақ үшін үлкен сабақ емес пе.

«Шашырандылық» жайында Медеу Сәрсеке досым да ескертпе жасап еді. Оның айтқанындай, Үкілі Ыбырай, Ақын Тайжан, Молдахмет Тырбиев, Садық Асатов сияқты ақындардың еңбектерін жинап, кітап етіп шығаруға көп уақыт бөлгенім рас. Досым үшін ол уақыттың ысырабы болып көрінсе, өзім үшін азаматтық парызым болып қуантады. Олардың өз еңбектерін жарыққа шығарғаннан кейін, өздері жайлы өз туындыларым жарық көрді. Бұл жұмысты Қаныш Сәтбаев, Шоқан Уәлиханов, Мағжан Жұмабаев жайлы да жүргізіп келемін, ол да жанымның жақсы көрген талпынысы. Жезқазғанның ғиратты азаматтары жайлы кітабым, әрине, өте көп уақытымды алды, ал жезқазғандық бауырларымның қуанышын немен өлшерсің? Сондықтан осындай да «шашырандылыққа» жол беремін. Тақырып үлкен, сауал терең, әзірше жауабым осылай төмамдалмақ.

– Сіз туралы сөз болғанда, Кремльдегі өткен он жылыңыз жайлы, Генсектер жайлы өмірдің қыры мен сырын естігіміз келеді. Оған не дер едіңіз?

– Бұл сұрағыңыз – асығыс жауапты көтермейтін ауыр сұрақ. Өжеттігіңіз қызықтырып отыр. Сіздің орныңызда болсам, мен де өткір-өткір сұрақтарды төгілтер едім. Жауап үшін кем дегенде жеке повесть, не үлкен очерк жазуым керек, дұрысында, бұл тақырып ойланып жазар мемуарлық кітабымның зор бөлшегі деп түсінемін. Ал «Генсектер» деген соң ат-тонымды ала қашудан да аулақпын, құрғақ қасық ауыз жыртады деген ғой, сіресе тоқтату да жөн болмас.

Орталық Партия Комитетіндегі инспекторлық жұмыс бөлімдер мен секторлардың қызметтеріне үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Біз төртеу болдық, ол ұжымның парторгі едім.

Бізді тікелей Орталық Комитеттің хатшысы И.В. Капитонов басқарды, одан кейін Е.К. Лигачевтың қолына көштік.

Иван Васильевич өте инабатты, салмақты да сабырлы, мәселеге өте терең қарайтын адам-тын. Біздің жұмыс – шынында да Генсектерге тікелей шығатын тексерістерді тындыру, қаулы-қарарларды дайындау. Әсіресе үлкен адамдарға арыздар көп болатын, оларды мұқият қарап, шешім дайындау – біздің жауапты ісіміз.

Бүкіл Одаққа қатысы бар екі күрделі жұмыспен И.В. Капитонов екеуіміз Генсегіміз Л.И. Брежневте болдық. Бірінде елдің экономикалық дағдарыстан шығу жолдарының қысқаша бағдарламасы, екінші жолда еліміздің экономикасын дұрыс жолға қою талабын партияның конференциясы қарасын деген ұсыныс еді. Екеуінде де жолымыз болмады. Генсек бастығымның аты мен әкесінің атын атап қиналған жоқ. «Ты, Капитонов, стоишь на не неправильном пути, страна идет верным путем, давай не пугай. Пока я Генсек, этого не будет, вопросы задавай на съезде партии. Зачем в такие дела впутываешь моего земляка из Казахстана» деп салды.

Леонид Ильичпен басқа да кездесулер болды. Әсіресе Қазақстанның бір үлкен тойына келгенімізде көп жақын тартып кетіп еді, сол ілтипаты өз ағама ұнамай қалды ма, кім білсін?.. Генсектің тікелей тапсырмаларын да өзге жолдастармен бірге орындап жүруші едім, сол кездегі ұқыптылығым ұнаса керек. Кеңседе көп отырып қалғандарға қарағанда, әрине, біздің қызу еңбек қайнаған жерден келуіміз көп себін тигізді. Бірақ айтқанымыздың бәрін іске асырғызбайтын. «Жағың түскенше жамандық көрме» деп беретін қазақтың батасын ұққан-ау, жамбасы жерге тигенше тақтан түспей өтті ғой, жарықтық.

Ю.В. Андропов мүлдем ерекше кісі еді. ЦК-ға кеш келіп, ерте кетті. Тәртіп мәселесін қолға алғанын біреулер келемежде етеді, ол – әділетсіздік. Ол кісі не істеу керек екенін барлық республикалардан 3-5 адамнан жинап, ел ақсақалдарымен ақылдасты. Міне, сол кездесуді дайындау үстінде құрылған топта болып, жетекшінің орынбасары болып бекідім. Маған Қазақстан мен Орта Азия республикаларының зиялыларын

карсы алу, дайындау, шығарып салу, траптан түсіп, ұшар ұшақтарына мінгенше бірге болу жүктелді. Сонда «Сіздер аппараттың білікті іскерлерісіздер, сол іскерліктеріңіз бен білімдеріңізді жұмсап, съездерде сөйлейтін делегаттардың сөздерін жазып беру тәжірибелеріңіз түбірімен жоғалсын, әркім өз ақыл-кеңесін берсін, маған сіздердің емес, олардың таза, шыншыл ақылдары керек, – деді. – Сіздердің ақылдарыңызды күнде тыңдап жүрмін ғой» деп бір күлдірді.

Ол жиын «Партия ардагерлерімен кездесу» деп аталып, 1983 жылдың тамыз айында өтті. Шынында да, Генсек пен ел зиялыларының, партия ардагерлерінің әңгімелері шұрайлы шындықтың бетін ашардай таза күйінде өтті. Нәтижесінде Генсек бізге разы болып, арнайы сағат тапсырып, бір айлық жалақын мөлшерінде ақшалай сыйлық бергізіп, шала байып қалдық. Бекзадалығы мен жинақылығы табиғи үйлесім тапқан үлкен тұлға екен. Ол кісі тым болмаса енді бес жыл тұрса, елде әділет жолы басталып, басқаша жағдайлар дүниеге келуі мүмкін еді. Етек алып кетіп, елді шіріте бастаған былық-шылықпен күресе бастағаны ақиқат.

Черненконың Генсек болуы үлкен елдің айықпас сырқатының басталуы еді. Төрінен көрі жақын болып әрең жүргенде әлемнің бір тұтқасын ұстап тұрған империяны басқаруға кірісуі партияның әбден тозғанының белгісі болды демей не тұжырымға келмекпіз? Бір рет қана қызмет бабымен кездестім. Бір танауы мен екі құлағына мақта тығып қойған екен, жаным ашып, шошып кеттім, құлайын деп тұрған ауру пілдей боп көрінген үлкен елді аяп кеттім.

Михаил Горбачев жайлы жазарым да, айтарым да аз емес. Бірақ ол кісі туралы Е.К. Лигачев ақсақал «ол сатқын» деп тура айтты. Соны оқығанда, Горбачев алған Нобель сыйлығы есіме түсті.

Бұл – өте күрделі кезең еді. Кеңес Одағының тұңғыш Президенті, Жоғарғы Кеңестің төралқасын да басқарды. Сол төралқаға Р. Ғамзатов, Ш. Айтматов және мен мүше болдық. Мәжілістерде талай айтыс-тартыстар болып жатады. Сол талқыласу мен салғыласуға Шыңғыс ағамыз белсенді

қатынасатын, өзімнің де шақарлығым аз емес, үндемей қалған жерім жоқ болатын. Бір күні дачамыз қатарлас болғандықтан жиі кездесулерді пайдаланып, «Расул аға, Сіз неге үндемейсіз, кейде бір сүйеніш табамын ба деп, көптен дос болған соң сізге қараймын, міз бақпайсыз, ал Айтматов болса бірде қоштап, бірде тоқтау айтып жатады» дегенімде, «Ай, Какимбек, мой брат, бұл Горбачев пен Айтматовтың әңгімелері ұнамайды, осылар Одақты құлатады» деді. Ұлылығына күмәнім жоқ еді, мына сөзінен кейін ол кісіге тиісуімді қойдым. Тағы да Расул ағамен бір кездесуім өлең болып кетті.

Құшақ жайып ізетпен бағалайтын,
«Расул аға, ассалаумағалайкум!
Саулық қалай? – дедім мен сабыр сақтап, –
Емханада нең бар көп жағалайтын?»

Қатты ойланды,
Қыздырды ма сұрақ бой,
Көзі күлді,
Сыбырлады-ау зиятты ой.
«Мына сырқат мемлекетте, – деді ол, –
Сау жүрудің өзі маған ұят қой».

Міне, Ғамзатов, ол сырқат мемлекетте сау жүруге ұялатын. Ал өзімді Қарақалпақстанда атақты ақын Ибрагим Юсуповты қатты қорғап, нық қолғабыс жасағаным үшін қатты сыйлайтын. «Ақынға ақын – дос» дегенді берік анттай сақтадың деуші еді.

Адамзаттың абзалы Расул ағамыздың айтқаны айнымай дәл түсті, сырқат мемлекет құлады. Горбачевтің өзі де сұлап түсті.

Хрущевті екі рет алыстан көрдім. Студент кезімде, Сталин өлгенде жастық шақтың өжет күшінің арқасында қоштасуға қатынастым. Ол үшін күндізгі сағат төрттен түнгі төртке дейін, яғни «Колонналы залда» жатқан өлі жүзін көргенше тыным таппадым. Міне, Генсектер деген сұрағыңызға қысқаша айтарым әзірше осы ғана.

– Елімізді көп жылдар басқарған қазақтың біртуар ұлы Д.А. Қонаев жайлы сыпайы ғана айтып өттіңіз. Кеңірек тоқталсаңыз дұрыс болареді. Сіз сыртта көп жүріп қалдыңыз, елде сан түрлі «сымсыз телефон» сылдырлап жатты, қызмет бабымен Сізге көңілі қалған жері жоқ па еді?

– Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевты Димаш аға деп кеттік. Өз өмірі жайлы өзі де жақсы жазды, өзгелер де жақсы жазып жүр. Көп жыл бір жерде отыру да компартияның кезіндегі әдет, негізгі арманы дұрыс болғанымен, күнделікті өмірінде құлдырау жүріп жатты ғой, ол сырқаттан ағамыз да сау болған жоқ. Мен жас едім және партияның төменгі де, ең жоғары құрылымында жүргенде де Димекеннің Саяси Бюроға мүшелігі ол кісіге шаң жұқтырмайтын, мақтан ететінбіз. Өз өмірімде Димекенге алғыс айтып, аға дегеннен басқа ешқандай өзара ұнамсыз сөз болмайтын.

Ең алғашқы көргенім студент кезімде еді. Ол кісі Ғылым академиясының президенті болып сайланғаннан кейін Мәскеудегі түсті металл және алтын институтында оқып жүрген біздермен кездесті. Қаныш аға да кездесу өткізген болатын. Академик пен ғылым кандидатының арасындағы айырмашылықты студенттер көп айтты. Мен жиынға кештеу келгендіктен ешқандай әңгімеге қатыспай үнсіз қалдым, көкейімде ол жолы айта қаларлықтай пікір тумады. Әйтеуір, тегін кісі таз болмас дегендей, әрі мамандығы кенші болған соң, өзі осы институттың түлегі болғандықтан да ішім жылы тартқаны рас еді. Сол үмітім ақталды да, мен институтты бітірген 1955 жылдың қаңтарында ол кісі Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметін атқаратын.

Уранға байланысты мамандығы бар жас инженерлер болғандықтан біздерді шетелге жіберуге ұйғарды. Бір досым Германияға бірге кетейік деп шақырды, бір досым Қырғызстанға бармаққа азғырды. Мен біріне де көнбей, Мәскеуге іссапармен келген Д.А. Қонаевтың қабылдауында болып, Жезқазғанға жолдама алдым. Бұл жолы Димекеннің кішіпейілділігі мен кісілігі жақсы әсер қалдырды. Одан кейін Жезқазған кен-металлургия комбинаты партия комитетінің

хатшысы қызметін атқарып жүргенде Орталық Партия Комитетінің Бірінші хатшысы кезінде жақсы кездесу, сұхбаттасудың сәті түсті. Әсіресе баяғыда сабақ берген профессорларды, оқытушыларды еске алғанда, сол институтты кеше ғана бітірген мен үшін көптеген есімдерді, олардың мінез-құлқын, өздеріне тән дәстүрлерін үлкен кісінің ұмытпағаны таңғалдырды. Одан кейін Жезқазған партия комитетінің екінші хатшысы ретінде талай кездестім. Менің Мәскеуге қызметке алынуыма ол кісінің қатысы болды деп есептеймін, оның себептерін талдау көп уақыт алар еді, қысқа ғана келелі мәселелерге тоқталсам жөн болар еді.

Мәскеуде жүрген кезімде Олжастың «АзиЯ»-сының талқыға түскен кезінде бір рет дұрыстап сөйлесіп, өзінше кең түсінік беріп, О. Сүлейменовті талқылаған кезде қорғаудың тәсіл, тәртібін сөз етті. Мен Олжасты өзім де жақсы көруші едім, елдің бірінші басшысының ақынды жақтағанына қуанып, айтқанындай, өзім қатынасқан жиындарда істің әділетіне көшердей пікір білдіріп жүрдім. Әсіресе Е.К. Лигачев Орталық Партия Комитетіне хатшы болғанда менімен Олжас жайлы әңгімелесті, пікірімді барлады. Содан кейін Олжастың қолда бар еңбектерін оқып шығып, қайтарып беруге сұрады. Біз ол кісіні Егор Кузьмич дейтінбіз. Бір жұмадан кейін кітаптарымды қайтарып берді де, «Вы правы, никакой он не националист, просто особо одаренный человек многим, которого понять парюю бывает трудно» деді. Содан кейін Олжас туралы бөтен сөз тоқталды.

Димекең екінші бір мәселеде ақылдасқаны ардақты классик жазушымыз Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділері» Лениндік сыйлыққа ұсынылған кезде-тін. Димекең бұл мәселеге атсалысқаны рас, бірақ ондай күрделі істе Орталық Партия Комитетінің майталман, ақсақал хатшысы Михаил Сусловтың айтқаны болатын, ол өзгеге ырық бере қоймайтын. «Грузин жазушысы Н. Думбадзенің романы – күнделікті өмір көрінісі, ал қазақ жазушысыныкі – тарих, оған Мемлекеттік сыйлық та жетеді» деді.

Секретариаттағы талқылаудан шыққаннан кейін Димекең «Ілияс менің досым болса да маған көнбейді. Ағаңыз ғой, сіз

ретін тауып, Ілекеңмен ақылдасып қайтыңыз. Сөйтіп ағаңызды Мемлекеттік сыйлыққа көндіріңіз» деді. Мен мақұл көрдім. Бірақ Ілияс ағамыз, қаншама бір-бірімізді жақсы көрсек те, менің айтқаным да, Орталық Комитеттің әдебиет, мәдениет бөліміндегі сыйластық жағдайында өткен әңгімелерде де «Лениндік сыйлықты бермесендер, Мемлекеттік сыйлығыңа рахмет» деп бір айтқанынан қайтпады. Жазушылар одағында болған үлкен әңгімеде де сол қалпында қарысты да қалды. Мен телефонмен звондап, Димекеңе бәрін айтқанымда, ол кісі «Әне, біліп айтқан екенмін, ол нағыз көкбөрі, айтқанынан қайтпайды. Мен Мәскеуге жүрерде өзімен сөйлесіп, «Әй, Ілеке, Лениндікті бермесе, Мемлекеттікті шаппай аласың» деп едім. Сонда Ілияс «Балығы болмаса, бақасының керегі жоқ, қазақ бақаны жемейді» деді. Ағанды көндір дегенім сол ғой» деп күлді. «Солай, Хаке, ол әйтпесе Ілияс бола ма?!» деп әңгімені тоқтатып еді. Бірде «Димеке, осы Хаке дегеніңіз маған артықтау ғой, атымды атағаныңыз жөн» дегенімде, «Хаке, Сіз төрде отырсыз. Әлі жассыз, үлкендігіңізге үміт зор» деп шығарып салып, өз тәртібінше сөйлесе беретін. Үлкендердің ол да үлкен мінезділіктерінен шығар. Қаныш ағамыз өзінен кейінгілермен сөйлескенде «батырым» деп бастаушы еді. Үлкендердің кішілерге ілтисаты сабақ аларлық керемет қой.

Димекеңе өкпем жоқ, ол кісі кейінгі кезде маңайдағы қоршаған ортаның азғырындысында болған шығар, жасы да ұлғайды ғой, әйтеуір ел жаққа жақындатудан жасқанды. Елдегі «гу-гуді» де білемін, ол жөнсіз алыпқашпа сөздер, ал нағыз деректі дүниелерді артынан кеңірек жазармын.

Маған әлемде екі елдің бұрынғы бірінші басшыларын сыйлау дәстүрі ұнады. Біреуі – Америка, олар барлық бұрынғы президенттеріне тепе-тең құрмет көрсетеді. Екіншісі – Тәжікстан, онда Орталық Партия Комитеттерінің бірінші хатшыларына бірдей құрмет көрсетіп, зираттағы ескерткіштеріне шейін бір деңгейде зор құрметпен ұстайды.

Жұмабай Шаяхметов жөнінде кереғар пікірлердің еш қисыны жоқ. Мен Мәскеуде қызмет істеп жүргенде Қазақстанда он үш жыл Министрлер Кеңесінің төрағасы болған ардақты

ағамыз, қазақтың асыл перзенті Нұртас Оңдасыновпен дәм-дес, сыйлас болдым. Сонда ол кісі «Жұмекең көсем еді ғой, Омбы жақтан Қазақстанның бір шетінен ғана кіріп, төріне шыққан кісі осал емес. Тек қана уақыт өте ауыр еді» дейтін. Меніңше, бәрінің де үлкен еңбектерімен қатар, қызмет бабындағы олқылықтары бар, бірақ әрқайсысы өз хал-қадірінше басқарды. Біреулер Шаяхметов пен Сталин сыйлас болды десе, енді біздің кездегі достарымыз Брежнев пен Қонаевтың достығын алға тартады. Осының бірінде де бөтен сөз жоқ. Ел басқарған ұлы ағаларымыз да кең кісілер. Әрқайсысы өз дәуірінің ірі тұлғалары бола білді. Сондықтан оларды бір дәрежеде қадір тұту жөн. Димекең жайында айтар сөз көп, ал тоқетері, сыйластығымыз үзілмеді.

– Қаламгердің бүгінгі хал-ахуалы жайлы пікіріңізді білсек. Қазақ қоғамында руханиятқа байланысты көзқарас өз дәрежесінде деп айта алар ма едіңіз?..

– Қаламгердің хал-ахуалы дегеніміз – бүкіл қазақ әдебиетінің кешкен күні емес пе. Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарындағы тығырық бүкіл елге ауыр тигенде, жазушы қауымға да оңай соқпады. Соңғы жылдары, әсіресе Иманғали Тасмағамбетов, Мұхтар Құл-Мұхаммед мырзалардың кешегі бірі үкімет төрінде, бірі министр болғанда жасаған қамқорлық ықпалдары жазушылардың еңселерін бірсыдырғы көтеріп тастады. Бірақ әлі де мәселе ойдағыдай шешіліп тұрған жоқ. Қаламақы деген айтуға ғана, негізінен «демеуші» тауып, кітабыңды шығару керек. Шыққан кітаптың да санын баспалар бір мыңнан асырмайды. Ал ол қай қазаққа жетеді? Ауыл деген кітап оқудан қалып отыр. Мәселенің насырға шабуы тек қана ақындардың, не болмаса барша жазушылардың ахуалын өмірдің құлдыратуында емес, елге кітап, газет-журналдар арзан бағамен молдап жетпесе, оқушыдан мүлдем айырыламыз, өне, сонда рухани ұлттық ыдыраудың үлкен кеселі туады. Міне, осы апаттан сақтанбасақ, тілімізден де айырыламыз. Менің қорқатыным осы.

Бұрын баспадан кітабың шығу зор қуаныш әкелетін, әрі рухани, әрі ақшалай жарып қаламыз, ал қазір одан қалдық.

Мемлекеттік тіліміз жөнінде тиісті шаралар қолданылып, бірсыдырғы әрекеттер жасалып жатыр, депутаттар да бұл мәселеге білек сыбанып кірісті, ал ауылға кітап арзан бағамен қашан жететіні белгісіз. Арзандатып та көбейтіп, ел қолына қалай жеткіземіз, кітаптың беделін қалай көтереміз, гәп осында. Жаңа кітап шықса, ел үдере жұмылып оқитын, оқығанын ойына тоқып қана қоймай, пікірлерін баспасөз бетінде жеткізбеуші ме еді. Оның бәрі қайда қалды.

Тоталитаризмді оңдырмай сынаған жөн, ал кеңестік дәуірдің өз идеологиясы үшін күресте кітапты зор құрал еткенін ескеріп, тәуелсіздікке жеткен еліміздің бүгінгі басшылары бұл істі қолға алулары керек деп білемін. «Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел» дегендей, кітаптың тиражы мен қаламақы мәселелері дұрыс шешілмей, жазушылардың хал-ахуалдары түзеле қоймас, тілі ашылса да қолы мен жолы әлі ашылмай тұр.

Жазушылар одағына келсек, мен бұл жолы көп пікір айтпас едім. Себебі 70 жылдық тойымызда біраз ойлар айтылды. Одақтың бұл құрамы, әсіресе, Абай, Жамбыл, Сөкен, Мағжан, Сәбит, Ғабит тойларын жоғары дәрежеде өткізуге зор атсалысты. Басқа да, әсіресе, жасы ұлғайған жазушыларға демеу беріп, қуанышын бөлісіп, өлім-жітімін бірге көтерісуде одақтағы жігіттер жандарын салып жүр.

Жазушылар одағы – бүкіл Қазақстан жазушыларына ортақ құрылым, қасиетті төр. Ендеше, бұл одақ та елорда – Астанадан орын алып, Алматыда үлкен бөлімшесін қалдыру керек деп білемін. Осы мәселе шешілсе, Астана еліміздің тек қана саяси, экономикалық, әкімдік басқарудың ордасы болмай, бүкіл ұлтымыздың рухани ордасы ретіндегі беделі арта түсер еді. Бұл жағынан қарағанда, мәдениетті өркендету жолында Астанада қыруар жұмыс істеліп жатыр. Ал әдебиетке келсек, олай деп айта алмаймыз. Үкімет те бұл мәселеде Жазушылар одағына деген құрметтерін үзбеуші еді, ал қазір Алматыда қалған қасиетті мекемені құрметтеу жолы табылмай жатқан секілді ме, әлде одақтағы жігіттердің өздерінің кеткісі келмей ме, не десек те қазақтың ұлы шаңырақтарының бірі – Жазу-

шылар одағын Астанаға әкелсек, көптеген жұмыстар жаңаша күйге түсіп, бүгінгі таңдағы келелі мәселелерді ел басындағы азаматтармен бірге шешер едік.

Жазушылар одағы Астанаға көшіп келсе, Алматыдағы қазіргі отырған тамаша ғимаратты одақтың үлкен бөлімшесі жайлап, оған қоса бұл байлықты барлық ақын-жазушылар тағзым ететін мұражай ретінде құрметтеп ұстау керек. Бұл үй біздің ақын-жазушылардың бас мешітіндей орында қала бермек, ал жұмыстағылардың Астанаға аттанғаны ләзім. Екіншіден, Алматыда жазушылардың қаламгерлік көңіл құсын күйқылжытар төрі ретінде демалыс орыны болса, оған Жазушылар одағының бұрынғы тау жақтағы үйі дес келмей ме. Қазіргі жағдайда ел алдында тұрған келелі мәселелерге жүйелі ат қосу – жазушылардың басты міндеті, бұл міндетті ел алдында абыроймен орындамаса, одақтың да ғұмыры ұзақ болмайды. Олай болмасын десек, елордаға жиылып, Елбасына, үкіметімізге қосылып, халқымызға қажырлы еңбек етейік деген көкейкесті сөзімді аяқтағым келеді.

– Кәкімбек аға, Сіз сөз арасында ретін тауып, қазақтың ұлы ғалымы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев жайында пікір білдіріп қалдыңыз. Медеу Сәрсекке Қанекең жайлы Мәскеудегі «ЖЗЛ»-дан шыққан тамаша кітабын жаңартып, ұлғайтып шығарды. Сіздің «Даналыққа тағзым» атты кітабыңыз да поэзия тілімен ұлы ғалымның бейнесін сомдаған екен. Осы тақырып кемеліне жетті деп білесіз бе, әлде Халықаралық Қ.И. Сәтбаев қорының президенті ретінде айтарыңыз бар ма?

– «Кешегі тоталитарлық заманда саяси қуғынға ұшырап, атылып кеткен Мағжан, Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Ораз, Тұрар секілді дарабоздардың тағдыры баршаға мәлім, ал Қаныш қалай аман қалды?» деген сұраққа әлі де түбегейлі, нақтылы жауап керек. Бүкіл Сәтбаев әулеті де қуғындалды, үш ағасы репрессияға ұшырап, ең ауыр жазаға ұшырады. Кезінде өзін де ұлтшыл деген лақаппен жұмыстан алып тастады, бірақ бағы жанып, Қазақстан Ғылым академиясының президенттігіне қайта оралды.

Ұлы адамның бір ұлылығы – өзін, елінің атағын, ұлы еңбегін қорғай біліп, тұғырдан таймай өтуінде зор кереметтік бар. Қанекен – жүз жылда да оралмас энциклопедист, қайсар азамат, аса білікті ғалым, керемет ұйымдастырушы, үлкен әдебиетші, қазақ музыкасының білгірі, тамаша жазушы, аса көрнекті публицист қой. Қаныш ағаның өмірбаяны өте күрделі және байдың баласы, әкесі діндар, ағалары саяси репрессияның құрбандары болғандықтан өзі де үнемі үрку мен қорқуда болды, сондықтан өз анасы Әлима жайлы деректерді жаңа-жаңа айқындап келеміз. Бұл да жабық қалған құпия. Оның себебі, Әлиманың әкесі Иса қажы еді. Баянауылдағы Иса қажының тұқымдарының таласын енді ғана айқындап қалғандаймыз. Ал қасында жүріп Қанекеннің іс-әрекеттеріне қарсы болған Қарсақбайдың директоры Гүлий жайлы да оқушы қауым аз біледі.

Қаныш тақырыбы – аласапыран заман жайлы үлкен сыр. Оны әлі толықтыра түсіп, көркем сөзбен келістіре ашып беру – болашақтың ісі. «Сәтбаевтану» сабағын техникалық жоғары оқу орындарында жүргізудің әрекеті жасалып жатыр. Құдайға шүкір, құралақан емеспіз. Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті, Жезқазған, Павлодар университеттерінің күшімен бұл жұмыс баянды түрде жүрмек.

Ал Қаныш ағаның ғылыми еңбектерін зерттеу, кеңінен тарту жағы әлі кемшін халде жатыр. 100 жылдық тойына қарсы сегіз томдық шығармалар жинағы жарық көрді. Геологиялық мамандықтағы бауырларымыз бұл мәселені қолдарына дұрыстап алмай отыр. Ғылымның тәжірибеге ұласқан нақтылығын көздеген Сәтбаевтың заманы туып отыр, әттең, сол кереметті ғылыми тұрғыдан ашып беру жайы ақсап жатыр. Қанекеннің өз тілімен айтсақ, «тұяқтары тасқа шыдамай тасырқап қалды». Бұл мәселелерді қозғағаным, Қаныш ағаның ғылымы мен өмірі – шексіз дүние, ол өлмес тақырып. Жуырда Сәтбаевтың студент кезінде шығарған «Алгебрасын» Еуразия университетінің ғалымдары қолымызға тигізеді. Бұл еңбектің де маңызы мен мәнісі әлі сөз бола жатар деп сенемін.

Мен бұл мәселелерді Халықаралық Қ.И. Сәтбаев қорының президенті ретінде айтып отырған жоқпын. Асыл ағаның қызы М.Қ. Сәтбаеваның сұрауымен қордың банктегі есеп-қисабын осыдан екі жыл бұрын жапқанбыз. Қазір қоғамдық дәрежеде ғана ақысыз-пұлсыз жұмыс істеп жатырмыз. Ол – асыл дананың аруағын сыйлағанымыз. Өмір болса, әлі де Қанекен жайлы айтарымыз баршылық. 1999 жылғы Қаныш ағаның 100 жылдығына арналған мүшәйраны өткізуге Қадыр Мырзалиев бастаған сарапшылар зор көмек көрсетті. Өмірімнің жиырма жылында Сәтбаевшыл ғұмырды Жезқазғанда шексем, көз жұмылып кеткенше Қанекенді, оның әулеті мен ұрпақтарын жырлап өтермін деп ойлаймын. «Абай, Шоқан, Мұхтар, Қаныш – төрт баған» дегенім де бар еді. Ұлттың ұлы тұғырының бірі деп Қанекемді әлі де жырлай бермекпін. Медеу досым да, басқа қаламгерлер де қарап жатпас деп сәт тілеймін.

«Қазақ әдебиеті» газеті.

2005 жыл

СҰРМЕРГЕН ТАРТҚАН ЖЕБЕДЕЙ

(Қадыр Мырза-Әлидің «Ақырзаманы» туралы)

Поэзия – көркемдік көрігінде шыңдалған, сыңғыры сұлу, сыры тылсым сөз өнері. Ол – өмір құбылыстарын танып-білудегі қуатты құрал, ой мен сезімнің тамырын тереңге салған бағаналы бөйтерек. Поэзия – көңілдің толқыны, жүректің лүпілі. Ол тек өлең, жыр емес, әсемдік, сұлулық деген де мағынаны білдіруі тегін емес.

Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының иегері Қадыр Мырза-Әлидің «Қазығұрт» баспасынан оқырманға жол тарта бастаған 12 томдық еңбегінің 9-кітабы «Ақырзаман» деп аталыпты. Қасиетті қазақ жырының қадірлі парақтарына айналған Қадыр ақын музасы қайталанбас қалпымен айшығы мен өрнегін, машығы мен мәнерін қалың ел, қара орманның таразы талғамына салғалы қашан! Сонау «Ақ отау», «Ой орманы», «Бұлбұл бағынан» бастап, әр өлең, әр жинақ сайын оқырманына олжа салып келе жатқан ойшыл ақынның поэзия парасаты, өлең өресі жолында төккен маңдай теріне, ұлан-ғайыр еңбегіне ұлтының ұлы мен қызы қырық жылдың бедерінде куә болып келеді. Сонау Сарыарқаның сағым ойнаған даласында жүріп:

*Бабамыздың шоқ басқан табанымен,
Бірдей екен жақсысы жаманымен:
Бір жаманы – тынымсыз көше берген,
Бір жақсысы – қимаған даланы кең... –*

деп таңдайы тақылдаған қарадомалақтың бірі өзіміз едік. Меніңше, Қадыр – өлең-жырдың азабын арқалаудай-ақ арқалап, өлең-жырдың бақытын көрудей-ақ көрген ақын. Енді ойласам, сонау бір жылдары қазақтың байтақ даласы Қадыр

жырымен тыныстап, Қадыр болып жырлап тұрғандай екен-ау.

«Ақырзаман» жинағына ақынның соңғы он жыл бедерінде жазылған дастандары топтастырылыпты. Қоғамдық формацияның ауысуы кезіндегі келеңсіздіктер, дағдарыстар, әлеуметтік қайшылықтар, жан дүниедегі өзгерістер, ғасыр айрығындағы ғадауаттар – бәрі-бәрі философиялық пайым мен ақындық шырқау шабыттың қосындысы болып кестелі жыр тілінде өрнектелген. «Еңіреп туған ер едім» деп Махамбет айтпақшы, елімнің бүгінгі мұңы мен зарын Қадыр ақын айтпағанда, кім айтады?!

Осы жинақта «Ел сәлемі» деп аталатын, Елбасына хат іспетті өлең бар.

*Тіршілік-тірлік өкінішпенен өтпесін!
Төзімді деген туыстың шығып кетті есі.
Сізге айтпағанда, айтады Ел кімге арызын?
Сізге айтпағанда, айтады кімге өкпесін?! –*

деп тұйғынша түйіліп, абызша толғанған ақын салиқалы ой, салмақты сырдың жібек жіптерін сәтімен суыртпақтайды. Сабырының сабасын сарқымай-ақ, қазақи болмыспен жұртының көңіл пернесін тап басып, өлеңін елші етеді. Осы жерде Жүсіпбек Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» пікіріндегі: «...Күшті ақын – әлеуметінің тіл қамшысы, сайла-маса да табиғатымен сайланып шығарылған уәкілі, мұңын, зарын айтқызатын елшісі. Өз әлеуетін, өз табын ілгері сүйреуге, көтермелеуге, демеуге күшті ақындардың әсері тиген, әлі де тимекші», – деген орамды ойлары еріксіз ойға оралады.

Содан да өрісі байтақ, ажары айқын, құлашы қарымды ақын әлеміне бойлай еніп, тылсымы мен тереңіне үңіліп, пікір айтуға мақала көлемі аздық етер еді. Ақын өзі өмір сүріп отырған алағай да бұлағай күндердің соқтықпалы, соқпақты, тар жол, тайғақ кешулі кезеңдерінің жақпарлы да қыртысты құпияларының сырына үңіледі. Оның лирикалық менін қазақтың қаласы мен даласындағы қандастары қалтқысыз қабылдайды. Қадыр әлемі – сонысымен де әсем, Қадыр жы-

рының көші сонысымен де көрікті, көлікті. «Өткелдер» дастанында зардың запыранын төгіп, ақын тұтас бір дәуір картинасын көз алдыға әкеледі. Заманның шер-толғауы секілді бұл еңбек:

*Кетті жанып бір кезде жанғандары,
Сталиндік құжаттар – жалған бәрі!
Елу жылдың ар жағы еңіс-еңіс,
Үзік-үзік немесе қалғандары... –*

деп басталады екен де, өзі ес білген жарты ғасырдың жүрек лүпілін тамыршыдай тап басып, кардиограммасын шабыттың шалқарында тербеп, шағаладай шарқ ұрған сезім әуенін аспандатып, асқақтатып, қайсарлықтан жырлар легі түзіледі екен. Оларды оқи отырып, шындық шыңырауынан зәмзәм сіміргендей әсер аласың. Кешегі қан кешкен зұлмат соғыстың ащы зардаптары, көздің кермек жасы, жалған ұран жетегіндегі жылдар, ақыретке оранған Арал, сырқат Семей, алапес Абыралы... бәрі-бәрі көз алдында қапысыз қалпында елес береді. Ақиқаттың ақ кебінін киген елес.

*Перзенттерін жанына жинап дала,
Шыбын жанын біз үшін қинапты ана.
Өте шықты зымырап жетпіс бес жыл –
Қоғам үшін жетпіс бес минут қана! –*

дейді Қадыр аға. «Қоғам үшін жетпіс бес минут қана...» Сол уақыттың қияметі мен қиянаты, тауқыметі мен қасіреті қазақ ұлты үшін жетпіс бес ғасырға татыр-ау!

«Ақырзаман» жинағына енген шығармалардың бәрі сюжетсіз поэмаларға жатады. Әдебиет теориясына жүгінсек, сюжетті, сюжетсіз дегеніміздің өзі ауызша ғана тұжырым, олай айтуға ғылыми тиянақ, негіз жоқ. Айырмашылығына келсек, сюжетті деген поэмада ақынның айтар идеясы, ойы нақты персонаждар арқылы беріледі де, ал сюжетсіз деген поэмаларға сол оқиға, сол идея ақынның өз сезімі мен лирикалық геройдың

ой-сезімі арқылы беріледі. Олай болса, Қадыр Мырза-Әлидің бұл кітабы публицистикалық поэмалардан құралған. Бұл жанрдың бір ерекшелігі, табиғатына тән сипаты, ақын қоғам өмірімен аттас бір дәуірді сөз етеді.

Орыс ақындары В. Маяковский көптеген шығармаларында, А. Твардовский «Бір қиырдан бір қиыр», В. Луговский «Ғасыр ортасы» поэмаларында сюжетсіз поэмаларымен-ақ тұтас бір дәуір бейнесін көз алдына әкелетіні рас. Лирико-публицистикалық поэмалардың алғашқы нұсқалары өткен ғасыр басында Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Адасқан өмір», «Кедей» поэмалары арқылы қазақ әдебиетінде алғаш көрініс бергенін әдебиет зерттеушілері айтып жүр.

«Ақырзаман» жинағында Қадыр ақын осы үрдісті оралымды образ, тың екпінмен жаңаша жалғайды. Осы кітаптағы «Махаббат» дастаны да шоқтығы бөлек дүние. Адамзат баласына тән асыл сезімді аяламаған, оны жыр етпеген ақын ілгерілікпейінде жоқ шығар. Қадыр аға мұнда да тың өріс тапқан.

*...Болмақ емес ешқашан соңы кештің,
Мұң теңізі – Махаббат,
Соны кештім...
Неге сүйдім?
Білмеймін!
Не үшін сүйдім?!
Айта алмаймын...
Неліктен өліп-өштім?*

Иә, махаббат – жұмбақ та ұлы сезім. Ол тылсым қалпымен қасиетті, қадірлі. Оның қадіріне жеткендер ғана бақыттың бесігінде тербеледі. Қадыр ақын өз сезімін селдетіп, оқырманға ақтарыла сыр айту арқылы тіл кестесіне тән эпитет метафора, басқа да суреттеу, бейнелеу құралдарын орынды пайдалана отырып, жаныңды жақсылыққа бастайды, сезімді сергітер эстетикалық ләззатқа бөлейді.

Ақынның «Пайғамбар жасы», «Дерт» поэмалары – оның ішкі толғаныстарынан туған дүниелер. «Пайғамбардың жасы»

на келгендердің бәрі бірдей пайғамбар бола алмайды», – дейді Қадыр ақын. Абыз ойдың астарынан әсемдік, жақсылық, ізгілік атаулыға құштар көңілдің күйін естігендей боласың. Ақын, қоғам, өмір, әлеумет жайлы осы жырлар бір-бірімен ерекше гармония тауып, парасат биігінен сөз алады.

...Тірлік тыныш болмайды дау барында:

От басында,

Бақшада,

Бауларында.

Өте қиын ауруға,

Ауру жанға,

Жүрген жоқ-ау жетісіп сауларың да.

«Дерт» дастанындағы осы сияқты шумақтардың әлеуметтік жүгі ауыр. Бірде күйіншіткі, бірде сүйінішті құйқылжыған көңіл ауаны оқырманды да ой орманының нуына бастайды. Қайраудағы ұстараның жүзіндей мың құбылған сезімді бастан кешесің.

Жаңа дәуір де жыл мезгілі сияқты. Ол өз үнін естірте, өз демін сездіре, соны леп, тың нышандарын тарата келеді.

«Ақырзаман» жинағындағы «Заман-ай», «Бес жыл өткен соң», «Парламент», «Күдік», «Көкейтесті» поэмалары – бір-бірінің ажарын аша түсетін, үндес, қанаттас, қапталдас дүниелер. В. Белинскийдің сөзімен айтсақ: «Поэзия – әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, сол өмірдің қаны мен оты, жарығы мен күні». Қадыр Мырза-Әлидің жоғарыда аталған поэмаларының қай-қайсында да жұртымыздың жүрек лүшілі, қан тамырының солқылы бар. Турасын айтсам, осы дастандардың тақырыбы бөлек-бөлек болғанымен, зерделі оқырманның көңіліне, санасына ажырамайтын тұтас қалпында сіңіп жататын қасиеті, сиқыры бар. Бұл дастандарда Тәуелсіздік алған елдің талайлы тағдыры, өтпелі кезеңнің өксіктері, халқымыздың көрген азабы мен тозағы, қасіреті мен қайғысы, қуанышы мен көз жасы бар.

Қадыр ақынның:

*Бағзы біреу болмаса жасық қанды,
Бостандыққа барлық ел асыққан-ды.
Сол бостандық көп күткен ойда-жоқта
Түскен кезде аспаннан...
Сасып қалдық! –*

деп жырлауынан шындықтың шырайын көргендейміз. Енді бірде ақын:

*Есімізді шығарды енді біздің
Қоғам менен қоғамның өліарасы... –*

деп қапысыз ой толғайды. Сұрмерген тартқан жебедей шешен түйіндеулер кім-кімнің де көңіл ондығына дөп тиіп жатады.

Расында, бүгінгілердің маңдайына тағдыр қоғам мен қоғамның, ғасыр мен ғасырдың өліара мезгілінде ғұмыр кешуді жазған. Тарихтың тас кітабы үшін таяқ тастам уақыт көрінетін осы он жыл үміт пен күдіктің, ақ пен қараның, қараңғы мен жарықтың, жұмақ пен тамұқтың сәт сайын итжығыс түсер шағы сияқты болып көңіл көмбесінде қалды. Сол сезімдердің шарпысуы Қадыр жырының айдынына ақ желкенін көтерген.

Ендеше, «Ақырзаман» – Қадыр ақынның бүгінгі күнмен болашаққа жазып кеткен хаты деуге татырлық еңбек.

*Мен халықтың мұңымын,
Жай сырымын,
Жай сырымын,
Шынында бай сырымын.
Қолдан шығып барады келер ұрпақ,
Қайсыбірін айтайын,
Қайсыбірін?!*

Ақын жұртының ертеңіне, ұрпағының болашағына алаңдаулы. Қандай жолмен болсын, тек нан табудың жолына түскен «жаңа қазақ» ұлтына ұлағат болып, келешектің кө-

сегесін көгерте ме? Сұрақ пен сауалға толы өліара мезгілдің бар көрінісі осы жырларда.

«Ғадауат ғасыры» поэмасы да құлашын кеңге салған, кең тынысты шығарма. Ұлт тағдыры, ұрпақ ертеңіне адамзат баласының арман-тілегін жұптастыра жырлаған ақынның тарлан ашқан тұсындағы бұл да бір табысы екенін айтқан абзал. Зұлмат заман, ғадауат ғасырдың сайқал болмысын жыр еткен ақын бұл ірі шығармасын:

*Той болып кел,
Келешек, ұлан-асыр!
Қалдырайын жазып мен далама сыр.
Зәлім ғасыр,
Бәріне мәлім ғасыр,
Саған тартып тумасын жаңа ғасыр! –*

деп заңғар ойдың түйінін түйеді. Адамзатқа ортақ ақ тілектен туған, ақжарма сырға ақжолтай тілек қостық.

Қадыр Мырза-Әлидің бұл жинағы – ар мен намыстан туған шығарма. Абайша айтсақ, «сәулесі бар жігіттер бір ойланар» дейтіндей салмақты сыр, салиқалы сезімнің парасат биігінен жыр болып мөлдіреген мезеті.

*«Қазақ әдебиеті» газеті.
2001 жыл*

МАРФУҒА

Ақындық – өнер ме, дерт пе, серт пе? Осы сауал тіршіліктің түйінсіз сәттері секілді талай-талай мазалаған. Шалқыған, шамырқанған шақта, дүбірлі дүниенің дүниауи ойларының бөрінен ада болған кезінде ақындық өнердің тылсым құдірет екенін жан-жүрегімен сезінеді адам. «Ынталы жүрек сезген сөз бар тамырды қуалар», – дейді дана Абай. Қай кезде де шын ақын – уақыттың перзенті, шындықтың шырақшысы, ардың айнасы. Сондай сиректердің қатарына қазақ өлеңінің көшкеруеніне аққудай аяулы, бұлақтай таза, дүлдүлдей дүбірлі жырларымен келіп қосылғанына жарты ғасырдың жүзі болған Марфуға Айтхожаны елі, жұрты өлдеқашан-ақ қосқан.

Оның сағынышы мен мұңы, жүрегінің дүрсілі мен сезімінің сыңғыры халқын көзайым етіп, көңіліндегі көрікті ойына айналды. Ақындықтың аламанына атын қосқалы бері мәреден тосқан оқырманына олжа салып, уақыттың бұрқасындарында да өзінен де, өлеңінен де көз жаздырмай келе жатқан шабытты шайыр – қазақтың Марфуғасы.

Осы мезгіл аралығында дараланып, сараланып, өлеңнің өз перзентіне, ақындықтың айдынына айналды. «Марфуға – жыр айдынының аққуы» деген қанатты ұғым қалыптастырды қабырғалы қазақ жұртына. Аққудан да, айдыннан да, меніңше, ақын Марфуға Айтхожа деген есім еліне елеулі, халқына қалаулы. Осы есімді өз басым Жаңаарқаның жазық жонында жүріп балдәуреннің бүгінде сағынышқа айналған бір әдемі күндерінде естігенмін. Содан бері отыз жылдан астам уақыт өтсе де:

*...Бұлдырай ма,
Сағым қуып қаша ма,
Төбе-төбе оқшырайған тас оба.*

*Жаугершілік келіп қалды мұңдалап,
Сонда ерге сүйеу болған Босаға.*

*Кездерінде малы түгел,
Бас аман.
Бұл маңайда той-думандар жасаған.
Келін түсіп,
Қыз ұзатып,
Күйеу кеп –
Сан қызыққа куә болған Босағам, –*

деп басталатын асқақ ноталы, ашық дауысты тамаша өлеңді әлі күнге дейін жатқа айтамын. Сәби сезім, бала көңілдің қабылдауы періште жебеген бір тамаша қасиет пе деп қаламын кейде. Содан бері де ақынның тұнық жырларының тұнбасынан үрлеп ішіп, үр сезімге талай кенелгенімді несіне жасырайын.

Марфуға – тағдырлы да тамырлы өнердің, өзегіңе түсер өзекті ой иесі. Кей-кейде ақындық тағдырға қатысты әңгімені Батыс пен Шығыстан таратып айтуға әуеспіз. Шығармашылық адамының жан сарайына, ғұмырбаянына, өмірінің өткендері мен көктемдеріне, өткелдеріне бір үңіліп алмай, ол жайлы, шығармашылығы жайлы жарытып пікір айта қоям деу де бос әурешілік. Себебі ақын не жазса да өзі туралы жазады. Құлжада туып, шекара асып, ұстараның жүзіндей мың құбылған талайлы да талайсыз тіршіліктің кермегін де аз татпаған Марфуғаны асқақтатқан да, аспандатқан да қасиетіңнен айналайын қазақтың қара өлеңі. Алғаусыз сөйлеп, ақтарыла сыр айтып, Алаш жұртын өлеңдетіп, елеңдетіп қойған ақындық құдірет иесі өткеніне де, көктеміне де риза пейілмен қарайды.

«...Аға буынның сәт сапарымен бір жылдың ішінде менің өлеңдерім республикалық басылымдарда жарық көріп шықты. «Жас қанат», «Жырға сапар» сияқты ұжымдық топтамаларға да жырларым еніп, халыққа солай танылды. Сол кездегі «Жұлдыз» журналының редакторы Қайнекей Жармағамбетовтің де көп шарапаты тиді. Жұмағали Саин мені университетте оқып жүргенімде «Қазақ әдебиеті» газетіне

жұмысқа алды. Мұхамеджан Қаратаев шығармашылығым жөнінде мақалалар жазды. Дмитрий Снегин орысша шыққан жинақтарым жөнінде айтты. Сырбай Мәуленов «Өлең еңбек», Ғафу Қайырбеков «Жашырақтар жауғанда» деген керемет мақалалар жазды. Бәрі де керемет ақындар еді, шеттерінен ақкөңіл, пейілдері таза болатын. Жұмекен, Тұманбай, Шәміл, Қайраттардың арасына жұмысқа барғанымда, олар әдемі қыз келді деп емес, ақын келді деп қарсы алып, қуанды...» – деп еске алады сол бір күндерін, алыста қалған арманшыл шағын Марфуға ақын бүгінде.

Ақынның тұңғыш жинағы «Балқұрақ» 1962 жылы жарық көріпті. Алғашқы жырларының санатындағы «Самырсын» – өлеңсүйер қауыммен қауыштырған қанатты дүниелерінің бірі.

*О, тәкаппар, тәңір шыңдар,
Сал қарағай, самырсындар.
Ұшып келген Алатаудың
Қарлығашын танырсыңдар!*

*О, сиқыр тау, ертеке емен,
Жастық – жалын, өртенем мен.
Мен бір титтей жыршы кұсың,
Жүрек күйін шерте келген.*

*Сылаң қаққан сырлы өзендер,
Сағым құшқан нұр белеңдер.
Сырнай самал, қырмызы гүл,
Саған қалай құр келем мен?*

*Аққу бұлттар ұлпіндеген,
Үрке көшіп жүрсің неден?
Тау да, тас та, самырсын да
Сөйлеп жатыр бір тілменен.*

*О, тәкаппар, тәңір шыңдар,
Сал қарағай, самырсындар.*

*Ұшып келген Алатаудың
Қарлығашын танырсыңдар!*

Өлең бе? Өлең! Өлең болғанда – ақынның арман-мақсаты, жүрегінің лүпілі, көңілінің күмбірі тоғысып, ақтарыла салған «сыңғырлап өңкей келісім...» (Абай), жұлдызды жыр.

Жырдың да тағдыры болады. Поэзиясы алуан сырымен, мөлдір мінезімен өзіне ғана ұқсайтын ақындықтың ақжарма ауылынан ақ орда тіге алған ақын – бақытты ақын. Тапталған таныс шиырдың шаңын шығаруға асықпай, соныдан соқпақ іздеп, оқырманын өзімен сырлас, мұндас ете алған ақынның, «жүрек күйін шерте келген титтей жыршы құстың» сезім әлдиі құштарлық, ғашықтық сияқты ғаламат қасиеттерге жол тартып, киелі сөз өнерінің қадіріне жеткізеді. Мазасыз дүниенің мазасын қашырып, талай түнді әлдилеген ақын-ананың қаламынан туған «Шыңдағы жазу», «Жастық шақ», «Аққуым менің», «Қаракөз-Айым», «Баянжүрек», «Көзімнің қарасы», «Қыран жеткен», «Жапырақ сілкінген кеш», «Аққу жүрек», «Алатаудың ақ батасы» сияқты жыр жинақтары өлең деп аталатын ғажайыптың көркіне көрік қосып, «Алатаудың ұшып келген қарлығашын тәңір шыңдардың» басына шығарды. Қазақтың бүгінгі таңдағы көрнекті ақындарының бірі, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Марфуға Айтхожа ақындықтың азабын ғана емес, еңбегінің жемісін, мәуесін теріп отырған шағында.

Сырлы да нұрлы, назды да сазды поэзия жанкүйерін тауып, оқырманның мойнын бұрғызбай қоймайды екен. Көрікті жыр көргені бардан туады. Әсіресе қазақ ақыны үшін бұл – бұлжымауға тиіс қағида. Мейір мен пейілге шөліркеп тұрған мына заманда жаның жаситын, жанарың жәудірейтін шақтар аз ба?

Марфуға ақын – жусанның жұпарын жұтып, бұлбұлдың даусын естіп, арғымақтың дүбіріне қосылып, сонау бала күнінен-ақ уызына жарып өскен суреткер. Сол кездің көңілінің күнделігінде жазылып, жүрегінің түкпірінде тербелген толқындары жыр болып, өлең болып өрнек тауып жатса,

қаракөз жұртын қуанышқа кенелтер тұс та сол. Ақынның жан-жүрек, қиял-ой, сезім иірімдерінің шырқау биік, шабытты кезеңіндегі сағынышы, аптыққан ақ бұлақтай армандары, күйініші мен сүйініші – бәрі-бәрі өлең болып мөлдірей қалады. Сағыныш атты ұлы сезімнің бағасын бір ақын Марфуғадай-ақ білсін! Ел айырылған кезде де, аруана жұрттың арманын тек ақындар айтатын болған.

Тереңді тербеп шығар текті өлең қашанда құдіретті. Марфуға ақын жырларын оқи отырып, тағдырдың тарам жолдарының үстінде келе жатып сағыныштың самалына желпінгендей әсерде боласың.

*...Қайран, Талқы таулары-ай!
Биік неткен!
Халқымның құтысың ба ұйіп-төккен.
Шуақты шыңдарыңа шығар мені,
Арман жоқ алауыңа күйіп кетсем!*

*Қайран, Талқы таулары-ай!
Биік неткен!
Әніңді тыңдамап ем ұйып көптен.
Шертші бір күй-кеудеңді күмбірлетіп,
Ғажап емес нәсердей құйып кетсем.*

*Қайран, Талқы таулары-ай!
Биік неткен!
Самалың сипап жатыр, сүйіп беттен.
Білмейтін қадіріңді балаң кезде,
Кешір, сендей сұлуды қиып кетсем...*

Ағынан ақтарылған ақынның сағынышы бөлек, мұңы ерек. Екі жүйе, екі ел, екі ғасырдың өліарасында өлең өрген ақынның өрекіген көңіл күйінің бір сәті сияқты жоғарыдағы жолдардың жаныңды, сезіміңді бір дір еткізбей кетуі мүмкін емес.

Талқы тауларына сағынышын үкілеп, сырын ақтарған ақын өлеңінің астарында талапайға түскен жұрттың тағдыры

бар. Ал мұндай жырды сол тағдырдың кермегін ел-жұртымен бірге тартқан адам ғана жаза алады. Ақын да сол қасиетті халқының бір бөлшегі екенін сезінесің. Сағынышты сезімге елжірейсің, егілесің. Жалған пафос, жалаң дидактикадан ада өлеңінің шынайылығы ақ қайнардан зәмзәм сімірткендей күй кештіреді. Марфуға ақын поэзиясы жарыққа ұмтылған, жарқын сәулеге құштар өлеңдерден түзіледі. Оның жұртына аса қадірлі, аса жақын болуы да содан.

Расул Ғамзатов: «Тақырып – қазына толы сандық. Сөз – осы сандықтың кілті. Вазбір әдебиетшілер бір тақырыпты толық меңгермей жатып, екінші бір тақырыпқа ұмтылады. Яғни, олар сандықтың қақпағын ашып, бет жағындағы шүберектерді қопсытады да, келесіге қарай асығады. Сандық иесі, егер заттарды бірінен соң бірін ұқыптылықпен ала бастаса, оның түбіндегі нағыз асылдар салынған қобдиша шығады», – дейді.

Тақырыптық жағынан саралағанда Марфуға Айтхожа жырлары әр алуан. Олардың түйісетін, тоғысатын нүктесі бар. Ол – адамдарды, ел мен жерді сүюден туған аңсарлы жырдың жайлауы. Махаббат пен шапағат, сұлулық пен ұлық, күйініш пен сүйініш, пейіл мен мейір – бәрі осында.

Марфуға ақын – әсершіл де көреген. Шабыттың шалқарындағы шаңқай түсіне енді жеткендей. Өмірінің әр беті, әр парағы өлеңнен тұрады. Қай жинағында да сөз моншағын тізіп, мөлдір сезімнің інжу-маржанын сүзеді. Әсіресе Тәңіртау, Талқы, Сайрамтау сияқты ел мен жер тақырыптарына келгенде өрімдей өріліп, сылаң сыр, сұлу сезімге кұрылған жырлары таңғы тамшыдай қалпымен төгіліп түседі.

*Ұмтылумен өтетін асуларға,
Ешбір кінә қоймаңдар ақындарға.
Сыр алдырмай тағдырмен күреседі,
Өлең дейтін бойында асыл барда.*

*Түн асырып басынан,
Күн асырып,
Тереңдерге бойлайды құлаш ұрып...*

*Арыстанның аузында жүреді ақын
Өлең үшін алысып, сірә, тұнық.*

*Көрік берген көктемдей атырапқа,
Данышпан да өтеді,
Ақымақ та...
Сәл нәрсеге жүдейтін, сарғаятын
Ақын жаны ұқсайды жапыраққа...*

Кейінгі жырларының бірінде осылайша тебіреніпті ақын. Ғажабы мен азабы бірдей сөз өнерінің шын иесі өз тағдырын ешқашан ешбір баққа да, таққа да айырбастамайды. Жаны жапырақтай діріл қағып тұрса да, шын ақын – ерлік пен өрліктің, парасат пен тектіліктің иесі. Марфуға ақын да – өмір бойы күресумен, шарқ ұрумен, ұмтылумен, самғаумен биіктеп бара жатқан қайсар шабыт иесі. Оның болмысынан сұлулықпен қоса төкаппарлық та, даналық та, балалық та табылады.

Қазақтың ғажайып ақыны Ғафу аға Қайырбеков Марфуға ақынның «Жапырақтар сілкінген кеш» өлеңдер жинағына жазған пікірінде: «Өмірде ақынның көп болғаны жақсы. Әрине, шын шабытты ақын болса және өрнек кестесі, үн-дауысы әр алуан болса. Өйткені ақындық – әулиелер туысы, періштелер жолдасы. Ол – киелі, иелі құдірет перзенті. Олардың жаратылысы жай адамдардан мүлде басқаша. Бұл бір аспандағы құс пен жердегі адам арасындағы жалғасқан көпір. Ақындықты әулие тұтпау – бейшаралықтың белгісі», – депті.

Сондай періштемен жолдас, әулиемен туыс ақын – Марфуға. Оның есімімен де, өнерімен де халқы қанаттанып қалады. Ел десе елеңдеп тұратын ақын қазақтың ауыл-ауылына өзінің Марфуғасы болып кеткелі қашан. Кішісін «бауырымдап», жасы үлкенді «жеңешелеп», әнін шырқап, жырын төгілтіп, өзілін айтып мерейленіп, шабыттанған шақтарын сапарлас болған сәттерде талай көрдім.

Ұлы ақын Қасым Аманжоловтың Қарқаралыдағы тоқсан жылдық тойында ғарышкер Тоқтар батыр: «Ағаларым айып етпесін, мынау шеке мен жамбасты мені ғарыштан жырмен

шашу шашып тосып алған Марфуға әпкеме ұсынамын», – дегені. «Еркек тұрғанда...» деп күбірді күшейткендер де болмай қалған жоқ. Тоқтар батыр неге шатыссын, Ғафу ағам айтқандай, «әулиелер туысын, періштелер жолдасын» танығанда. Ақынның бақыт бесігінде тербелген бір сәтін сонда көрген едім.

Ақын Марфуға Айтхожа – жиырмадан аса жыр жинақтарының авторы. Оның өлеңдері 40-тан астам алыс-жақын шетел тілдеріне аударылып, өлеңдеріне көптеген сырт жұрт композиторлары ән шығарған. Мәселен: Болгария, Украина, Ресей, Қарақалпақ, Қытай, Моңғолия және басқалары. Ақынның «Бір уыс топырақ» деген өлеңіне жазылған романсы Ресей еліне мәлім. Тағы да Моңғолия композиторы жазған «Туған жерін аңсамайтын жан бар ма?» қатарлы әндер Моңғолияда тұратын қазақ бауырларымыздың сүйікті әніне айналды.

Марфуға Айтхожа кезінде еліміздің атынан талай-талай әдебиет пен өнердің үлкен кеңес, құрылтайларына қатысқан. Ақынның жеті жинағы орысша шықты. Соның төртеуі Мәскеуде: «Утверждение» (1974), «Струна степей» (1978) – «Молодая гвардия», «Летние росы» (1981) – «Советский писатель», «Украшение коня» (1985) – «Художественная литература» баспаларынан шықты. Бұдан басқа да көптеген шетел антологияларында топ-топ өлең-жырлары жарық көрді. Мұның сыртында 1985 жылы «Огонек» журналының лауреаты атанса, 1986 жылы «Молодая гвардия» журналының жүлдегері болды. 1988 жылы Қытай Халық Республикасының «Халық» баспасынан «Сағыныш сазы» атты көлемді жинағы жарық көрді.

Ақынның шығармалары жайлы Қазақстанның халық жазушысы Әбділда Тәжібаев, академик Мұхамеджан Қаратаев, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Жұбан Молдағалиев, Сырбай Мәуленов, Тұрсынбек Кәкішев, Ғафу Қайырбеков, Дмитрий Снегин, Олжас Сүлейменов, Әзілхан Нұршайықов, Әбіраш Жәмішов және басқа да ақын-жазушылардың құнды пікірлері жарияланды.

Бұдан сырт, орыс қаламгерлері Ю. Суровцев, Т. Кузовлева, Т. Белова (Т. Бек), В. Турбина, С. Михалков, А. Межиров ақын

шығармаларын жоғары бағалады. Болгарияның «Литературен фронт» газетіндегі Яйко Димовтың және осы елдің «Дружба» журналындағы С. Хинкованың аса жылы сезімге толы мақаласы қазақтың ақын қызының есімін алыстарға жайды.

Тәуелсіздік жылдары еліміз еңсесін тіктеп, ес жия бастаған кезең ақынның арманына астасып, тағы да қайың-жырдың жапырақтарын дүр сілкінтті. Ақынның арманы ел бақытына ұласса – ұлы арман болғаны.

Қазақ қоғамының өркендеген, өрістеген қадамдарын кейінгі уақытта көрікті ой, көркем тілмен өрнектеп жүрген ақын «Алатаудың ақ батасы» атты жыр жинағын шығарған. Кең тынысты эпикалық жанрда да нәзік лирикалық иірімдерді жібектей үлбірететін қасиетін осы жинаққа енген «Алатаудың ақ батасы», «Абылай хан даңғылы», «Сағыныш» поэмаларынан аңғардық. Елінің жоғын жоқтап, мұңын мұңдамаса ақын бола ма? Марфуға ақынға төн қасиет – ол мына жаратылыстың көлеңкесінен гөрі күнгейін, қарасынан гөрі ағын, жасығынан гөрі жасылын көбірек көретін сыңайлы.

*Ауылым көшіп келеді таудан асып,
Таудың қызы, тауда өскен, тауга ғашық.
Қатар өскен кешегі қайран құрбы
Көшкен жұртта көз жазып,
Қалды адасып...*

*Ауылым көшіп келеді,
Ауылым көшіп.
Алақұйын тағдырдың дауылын кешіп.
Туған елін армандап,
Өткендерді,
Сағынышын тербеген –
Жаным бесік!*

Айдыннан аққу ұшырған қазақтың Марфуғасы туралы сөз айту – сұлулық әлемімен сырласу деген ұғым. Жылдардың жетегі, күндердің керуені, ел-жұрты ақын қызын жетпіске қимаса да, сол биікке көтеріліп қалыпты Мөкең бүгін.

Шын ақын – мәңгі әдемі, мәңгі жас. «Қарындасымның тоқыған кестесіндей, анамыздың сырған сырмағының оюындай өрнекті өлеңнің құдіреті орныңызды төрден сайласын, Марфуға ақын!» дегіміз келген еді бүгін. Бұл – мерейлі жыр иесінің мерейтойындағы әріптес бауырының өзекжарды ниеті ғана.

«Егемен Қазақстан» газеті.

2006 жыл

**«МЕН ДЕ ЖҮРМІН
ТУҒАН ЖЕРГЕ НҮР ШАШЫП...»**

(Ақын Дүйсенбек Қанатбаевпен сыр-сұхбат)

– Дүйсеке, біздің өзара сұхбатымызды таяуда «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Жиырмамыншы ғасыр жырлайды» атты қазақ поэзиясының антологиясында берілген топтама өлеңдеріңіз жайынан бастағалы отырмын. Шынымды айтсам, осы жарияланымды қуана қабыл алдым. «Тырнақалды туындыларынан-ақ өлеңдері өрнектілікке, сөздері суреткерлікке бейімдігін танытқан Дүйсенбек Қанатбаев жырлары ойының нақтылығымен, образдарының нақыштылығымен назар аудартпай қоймайды. Жалпы, өмірде де, өнерде де өңмендеуді білмейтін бұл ақынның өлеңдеріне таба қалған теңеуін тықпаламай тұра алмайтын сырапшылдық, бар бояуды баттастырып жаға беретін әлем-жәлемдік жат» деген байыптама көбіміздің көкейіміздегіні дәл тапқандай...

– Бұл мен үшін де күтпеген оқиға болды. «Жан-жақтан түскен шұғыланың бәрін сағынып жүрген кезімде» (Төлеген) көңілімді бір көтеріп тастады. Менің ешбір әрекетімсіз-ақ «Егемендегі» жігіттердің елегендеріне дән риза болдым.

– Көкейімде көп болған соң айтар жай,
Қуаныштан соның бәрін айта алмай,
Мен де тұрмын туған жерге нұр шашып,
Көп жұлдыздың арасынан байқалмай, –

деп өзі жазғандай, ХХ ғасырдағы қазақ жырының шүпірлеген аспанында Алатаудың аясына сонау Түрікменнің төрінен келіп қосылған асыл ақынымыз Дүйсенбек Қанатбаев жұлдызы да жарқырап көрінеріне күмәніңіз болмасын» деп сеніммен айтылған газет тұжырымына қалай қарайсыз?

– Жалпы, көркем әдебиетті халық асықпай, ұқыппен оқиды, ұзақ уақыт бойына сіңіреді. Алғашқы нөсердің көбіне алдамшы болуы ықтимал. «Әсіреқызыл тез оңады». Поэзияда сыртқы жылтырақтан гөрі, қапысыз сіңген қанық бояу, тұңғыық ой қымбат. Сондықтан классикалық шығармаларды оқырман бір емес, бірнеше рет оқиды, қайталап оқыған сайын өз көңіл күйіне сай жаңа әсерге бөленеді. Оны өмірлік серігіне айналдырады. Бірте-бірте ол шығарманы, не сол авторды бүкіл халық бір ғана оқырман сынды жұмыла оқуға кіріседі, бірақ бұл бірер жылда бола қоятын құбылыс емес, тіпті оның тым ұзаққа кешігуі де мүмкін. «Үмітсіз – сайтан» дейді, менің де сайтан болғым келмейді. Болашақтан үмітің болмаса, қолға қалам алудың қажеті қанша?

– *Лермонтовтың ақын жайлы: «...покупают небо звуки, он даром славы не берет» дегені еске түсіп отыр. Сіздің әдебиетке араласа бастағаныңызға да талай жылдардың жүзі болды емес пе?*

– Мен поэзияға кешігіп келгендердің қатарына жатпаймын. Менің өлеңдерім елдің құлағына ерте жетті. Республикалық басылымдарда 1961 жылдан шыға бастады. 1968 жылы СССР Жазушылар одағына қабылданып, оның ең жас мүшелерінің бірі болдым.

– *Дәл осы жерде заңды сұрақ туады. Ақындық тағдыр мен адами тағдырдың байланысы қандай? Әлсіздік жеке басыңызға қандай әсер етті? Жалпы, ақынға атақ-даңқтың керегі бар ма?*

– Ақынмын деген тым ауыр сөзді мен әрқашан абайлап айтамын. Киелі ұғымды қолжаулық қылуға болмайды. Қазақта өлең жазбайтын адам жоқ деп, осы бір қасиетті ұғымды тым қарабайырландырып алдық. Қазір жұрт та атағы мен шатағы бар қаламгерлерді ғана біледі. Бұл – өте қауіпті нышан. Соның салдарынан өзіне даңқ іздегендер құр дақпыртқа әуес. Оның оңай жолы – эпотаж, орынсыз байбалам. Халықтың пайдасын айтқан боп, өзінің айласын асыру.

Ақындық тағдыр мен адами тағдырдың өзара байланысы, оның жеке басындағы көрінісі дегенге келер болсам, мен бұны бір ғана ұғым деп түсінемін.

Түрікмен жерінде туғанымның өзі мен үшін ерекше фактор. Мен онсыз сағыныш сазын сарнатпас едім. Тіпті, жетінші сыныптан кейін медицина училищесін орыс тілінде бітіріп, түрікмендер обасында (ауылында) дәрігер болғанымның өзі мен үшін олжа. Ол болмаса «Дутар сазы» топтамасын жазар ма едім? Мақтымқұлы жырларын аудара алар ма едім? Адам анатомиясы мен физиологиясына негізделген ғалам болмысын, өмір құпиясын, табиғат тылсымын терең түсіне алар ма едім? Егер мен қазақ университетінде курстас достарым: Үмбетбай Уайдин, Кәдірбек Уәлиев, Әнес Сараев, Төлен Әбдіков, Ахат Жақсыбаев, Қажығали Мұхаметқалиев, Бексұлтан Нұржекеев, Адам Мекебаев, Төлен Қаупынбаев, Жарылқасын Нұсқабаев, Төлеген Жанаев, Шоқан Әлімбаев (аузыма түскендерін ғана атадым) сынды өңшең талантты жастардың ортасына түспесем, Зейнолла Қабдолов сынды ұстаздарымнан әдебиет теориясын үйреніп, сөз шырайын шамаламасам – дәл осы құдайға шүкір қалпыма жете алар ма едім? Айтулы-айтулы жиындарды былай қойғанда, «Қаламгер» барындағы жиындардың өзі бір дәурен еді ғой! Егер мен жастайымнан телевидение, баспа, киностудия, радио сынды мекемелерде жұмыс істеп, қызмет бабымен ойды-қырды араламасам, халық өмірінің тамырын баса білмесем, ең зиялы ақсақалдардан бастап, ең дарынды жастардың әрбірімен қарым-қатынаста болмасам – мен бүгінгі айтып жүргендерімнің бірін айта алар ма едім?..

– Әңгіменің тиегі енді ағытылып келе жатқандай, Дүйсеке, қоғам мен ақын арасындағы қарым-қатынасқа деген көзқарасыңызды білдіре отырсаңыз?

– Ақын – өзі өмір сүріп отырған қоғамның мүшесі. Оның оңы мен солын, дұрысы мен бұрысын аса сергек сезінуге, дер уақытында үн қосып отыруға және ол үні өте әділ, өмірлі шығуға тиіс. Барлық ұлы ақындар сөйткен. Алайда, ұлы ақындар солай істеген екен, мен де белсенділік көрсетейінші деп әбігерге түсуге болмайды. Объективті, субъективті себептерді саралай білген жөн. Бұл ақындық ерлікті жоққа шығарайын дегендік емес. Халық тағдыры, жалпы адамзат тағдыры қылдың үстінде тұрғанда, қандай да болмасын қимылды жеті рет өлшеп, бір рет кескен дұрыс.

– Қаламгер ретінде сіздің қолтаңбаңыз кеңестік дәуірде қалыптасты. Қалай болған күнде де, Сіз сол кездің жыршысысыз. Енді, міне, елге егемендік келді. Оның үстіне мемлекетіміз нарық экономикасына көшті. Екі түрлі қоғам, екі түрлі жүйенің арасалмағын қалай түсінесіз, ақын ретінде өзіңізді қалай сезініп жүрсіз?

– Қай қоғамда да, қай жүйеде де ақынның міндеті біреу. Ол – нағыз поэзия тудыру. Халықтың жоғын жоқтайтын, ба-рын базарлайтын, керек кезде намысқа шақыратын, керек кезде байыпқа бастайтын. Қазір тәуелсіз әдебиет дегенді жиі айтып жүрміз. Бүгінгі әдебиетіміздің етек-жеңін жинау үшін ол да керек шығар. Әйтпесе азаттық, бостандық, тәуелсіздік мәселелері атам заманнан тек қазақ қана емес, дүние жүзінің барша халықтары әдебиетінің ең көкейкесті тақырыбы болған. Әлі де бола бермек. Тіпті, империялық державалардың бірі – Ресей әдебиетінің өзі орыс халқының бас бостандығын көздейтін шығармалардан тұрады. Жаһандану кезеңінде де оның бәсеңсімейтіні анық. Сондықтан кеңес кезеңінің әдебиетіне де тым күдікпен емес, асқан ұқыппен қараған жөн. Ол да бір айсберг. Әлі күнге дейін біз оның мұхит үстіндегі сегізден бір бөлшегін ғана көріп жүрміз. Қалғаны тереңде. Кешегі түспалдағанымызды енді әйгілеуіміз керек.

– Демек, әдебиеттанушы ғалымдар мен сыншылардың алдында үлкен міндет тұр демексіз ғой?

– Бұл – айтпасақ та белгілі пәтуа. Оларды да түсінуге болады. Көл-көсір макулатураның ішінен керектісін таба білу – оңай шаруа емес. Үлкен ізденісті, талмай еңбектенуді қажет етеді.

– «Өзге емес, өзім айтам өз жайымда» деп Қасым айтпақшы, тәуелсіздік тақырыбына үн қосқанмын деп айта аласыз ба?

– Ол – менің өлеңдерімнің негізгі арқауы. Бедірейіп бетке ұрып тұрмаса да, ойланған жанның жетесіне жетіп, жандүниссіне ақ жауынның асықпай сіңетін мөлдірі сынды оқырмандарға әсер ете білген өлеңдер менде аз болған жоқ. Құлаққа сәл оғаштау естілгенімен, бұл шындық. Енді алпыстан асқанда айтпағанда, оны қашан айтам?

– «Сөзіңді біреу сөйлесе, аузың қышып бара ма?» деген...

– Өзің сұрағасын айтып отырғаным-дағы, енді маған адам ретінде мақтағанның да, даттағанның да керегі болмай қалған секілді. Бірақ поэзиям үшін керек. Оның болашағы әлі алда болуға тиіс қой... Менің ойымша.

– Өңгіменің арнасы ауытқып бара жатқан сияқты, тәуелсіздік тақырыбына оралайық. Әлгі айтқаныңызға бірер дәлел келтіре аласыз ба?

– Менің алғашқы өлеңдерімнің бірі – «Адыраспан». Оны жұрт жақсы біледі. «Адай күйін» жиырма жасымда жаздым. Төлен мен Шоқан куә, осы бір асқақ өлең қас қағым сәтте туды. Оның ішіндегі:

Бұл әлде өңір ме екен таңы атпаған,
Зеңбірек оқ атады жалақтаған.
Бәрін де кеудесімен итереді
Садақты адам!
Серпіл, бахшы, ұрыс барда тұрыс жоқ.
...Дутар болмай тіл-жағына сүйенген,
Неге ғана жаралмадым қылыш боп?! –

деген секілді жолдардың арғы ауанын байқаған редактордың өткір қайшысынан «Бұл қазақ емес, түрікмендер жайлы өлең ғой» деп құтылып кеткен кездер де болды.

– «Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда» дегеннің реті ғой. Шынында да, сонау жылдарда өз тыңдармандарына қысқа қайырған «Дутар сазының» дауылпаз үні құлағымыздан кете қойған жоқ.

...Қансырасаң – намысыңды тірек ет,
Ақ алмаспен жат жүрегің іреп өт.
Не боп қалды, жер күштың ба, ант атқыр,
Көтер басты, отырма олай жүрелеп!

Бұдан-дағы тұл болғаным көп жақсы,
Көкірегімді бабауратпай кел, бахшы,

*Еркек болып жаудан қорғай алмадың,
Енді әйел боп туган жерге төк жасты... –*

сияқты жолдар оңайлықпен ұмытыла қоймас. Азаткер жырлардың бағы енді ашылды ғой, солай емес пе?

– Қайдам... Әр кезеңнің өз кедергісі болады екен. Қазір сөз девальвациясы жаппай етек алды. Эпидемия. Сөздің қадірі кетті. Грофомандардың құдайы берді. Оқырмандар адасты. Тіпті, поэзиядан түңіліп те үлгерген шығар. Жалпы, біз тәрбие құралдарымызды қолдан шығарып алдық.

– *Сыншылардың, ғалымдардың барынша қайрат көрсететін тұсы осы ғой...*

– Қазіргі сыншылар, егер олар бар болса, «астындағы атын алты ай іздеген» алаңғасар жоқшыға ұқсайды. Немесе өтірік дақыртқа ереді, өзіндік пікірлері жоқ. Аты шығып кеткен біреу қаламгерлердің айналасынан ұзап шыға алмайды. Қалтасы қалыңдардың сөзін сөйлейді. Мен бір мүшәйраға күйінгенімде былай дегенім бар:

Келмейді елге жамандық
бірі өсте бірінсіз,
Енбейді елге надандық
бірі өсте бірінсіз.
«Толыспаған Толстой»,
«шала Шекспирлердің»
Көтереді шашбауын
«Белинский білімсіз».

Сол рас. Бірақ мен тек сыншыларды ғана айыптағалы отырғаным жоқ... Кінә бөрімізде. «Сен салар да, мен саларға» түсіп, қас дұшпан халтурщиктерді басымызға шығарып алдық. Жаппай күрес ашудың орнына. Меценаттарымыз да, негізінен, әлі нағыз өркениетке лайық прогрессивтік жол таба қойған жоқ.

– *Дүйсеке, сіз діндарсыз ба?*

– Ғалым, ойлашы, қазір дінсізбін деп кім айта қояды? Мен қатарлы адамдардың діндарлығы күні кеше коммунист болғанымыз секілді алданыш қана.

– *Неге олай дейсіз?*

– Өйткені менің замандастарым, қалай десек те, кеңес дәуірінде туып, есейіп, адам боп, азамат боп қалыптасты. Біздің менталитетіміз оңайлықпен өзгере қоятын менталитет емес. Қандай да болмасын дінді, сенімді, саяси ілімді, тіпті демократияны бір күнде, бір сағаттың ішінде қабылдау өте қиын. Осылардың қай-қайсысына да түбегейлі, біржола берілу қиын, кім болсаң да, көзіңді әбден жеткізуің керек, шын жүрекпен сенуің керек. Ең бастысы, өзінді алдамауың шарт. Өйткені сен мынау ғаламның ең саналы бөлшегісің, істеген ісіңнің дұрыс-бұрысына ең әуелі арыңның алдында өзің жауап беруге міндеттісің.

Намазға есті жығылса –
Маңайын жарық қылады.
Намазға есер жығылса –
Маңдайын жарып тынады.

Сен маңайыңды жарық қыласың ба, жоқ, маңдайыңды жарып тынасың ба, бәріне құмар пәруәдігер деуім де сондықтан.

– *Қазақ радиосынан ұзақ жылдардан бері тұрақты түрде сіздің «Сыр сандық» атты авторлық бағдарламаңыз беріліп келеді. Осы жайында не айтар едіңіз?*

– Ғалым, айналайын, маған әсіресе осы сұрағың ұнап отыр. Ертелі-кеш біреу болмаса біреу осы жайында сөз қозғар-ау деп үміттенуші едім. Ықыласыңа рахмет! Бірақ радио жайлы менің ой-толғамым дәп қазіргі әңгімеміздің ауқымына сыя қояр ма екен? Ойларымның бірін айтып, бірін айтпай қойсам, біртүрлі обал болатын сияқты. Мен зейнеткерлікке шыққанда Қазақ радиосының қазіргі басшысы Нұрлан Өнербаевтың былай дегені бар: «Тыңдармандарымыз ертең «Сыр сандық» қайда?» десе, «Дүйсекең қартайып қалды, сөйлей алмайды, үйінде жатыр дейін бе?» «Ойбай, қартайды дей көрме, әлі де бабындамын» деппін сасқаннан... «Ендеше, «Сыр сандықты» өшірмейік!» деді үзілді-кесілді.

– *Демек, радио жайлы басыбайлы әңгіме қозғаған дұрыс дейсіз ғой, оның да бір реті келер. Дүйсеке, енді сұхбаттың*

соңғы жағында қойылатын дәстүрлі сұрақ: шығармашылық жоспарыңыз қандай?

– Айтпақшы, мен «Қазақстан» ұлттық телеарнасынан «Ұмытпаңдар мені» деген хабарлар тізбегін жүргізе бастадым. Түбегейлі мақсатым азаттықты арман етіп кеткен азаматтарымыздың рухына бас ию, үлгі-өнеге тұту.

– «Сыр сандықты» әлсіретіп алмайсыз ба?

– Жоқ, керісінше, тамаша тандем, әсем альянс болуға тиіс.

– Сонда өлеңіңіздің халі не болмақ?

– Ғалым, мен өлеңді тоғытып жаза беретін адам емеспін. Өлеңнің өзі келгенде ғана жазам. Сол сәтте өзімді ақын сезінем. Ондай бақыт құдайдың құтты күні бола бермейді. Басқа уақыттың бәрінде де мен қарапайым еңбеккермін. Бірақ, шынмды айтар болсам, әр хабарды дайындаған сайын, көркем шығарма тудырғандай қиналам. Оны тек өзім ғана білемін. Аманхан деген ақын інімнің бұдан талай жылдар бұрын, радио-да істеп жүрген кезімде, аса көңілді отырып, абайсызда маған былай деп қалғаны бар:

Бір тыңдасам ағамды,
Диктор ма деп қаламын.
Бір тыңдасам ағамды,
Доктор ма деп қаламын...
Бәріне де хақы мол,
Ең әуелі ақын ол.

Аманханның осы қалжыңы өзіме ұнайды. Көп сөйлеп кеттім бе? Қысқасы, «Жазушы» баспасынан жуық арада «Арыстардың мен де бір жалғасымын» деген жыр кітабым жарық көрмек. Онда соңғы 10-15 жылда жазылған өлеңдерім іріктелген. Жинақ «Елбасымыздан ең жасымызға дейін» деген программалық өлеңмен ашылады. Лирикалық кейіпкер, яғни жиындық образ – тәуелсіздікті сақтап қалуға бел байлап, басын тіккен тұрлаулы күрескер, тағдырлы тұлға.

– Дүйсаға, әңгімеңізге көп-көп рахмет!

– Өзіңе де...

«Қазақ әдебиеті» газеті.

2004 жыл

КЕҢІСТІК КӨК, КЕРБЕЗ КӨЛ...

Кеңшілік ақын – соғыстан соң туған ұрпақ өкілі. Өзі өмір сүрген уақыттың қасіреті мен қайғысы.

Қазақ жырының керуен-көшіне көрік берген аса талантты ақын Кеңшілік Мырзабековтің жақында ғана «Атамұра» баспасы арқылы оқырман қолына тиген «Менің мұңым – махабат» атты жыр жинағын оқығанда кең тынысты кемел өлеңмен қайта табысып, тұма бастаудың тұнығын сіміргендей күй кештім. Тарлан ақын су жорғадай тайпалған шағында таскөз тағдырдың оғы тиіп көзден кетсе де, көңілде қалыпты, мәңгілік ғұмырының басталғанына да жылдардың жүзі ауыпты.

*...Көп менің жүрген жолдарым,
Кеңістік көк іздеп, кербез көл іздеп.
Мен – қарлығаш!
Қайда ұшпадым, қайда қонбадым
Бауырыма басқан балапан
Талмайтын жем іздеп...*

Ақынның қарлығаш жыры кеңістік көгінде шарқ ұрып, кербез көлдің айдынында жүзгелі қашан. Ол көл де, кеңістік те қазақтың қара өлеңінен қасиет-кие таныған қаракөздердің патша көңілінде.

Кеңшілік поэзиясында сырмақтың оюы, текеметтің түріндей соны өрнек, қанық бояу көп. Сонау 1972 жылы жарық көрген «Іңкәр дүние» атты тұңғыш жыр жинағымен-ақ елін елеңдеткен ерен ақынның ізгілік, тазалық, адалдық атаулыға іңкәр жүрегінің лүпілін сезбеу мүмкін емес еді. Әсіресе «Анар» деп аталатын өлең – алғаусыз айтар сырымен, табиғи тұтастығымен сезімнің сері пернелерін тап басып, жаныңды бірде күйдіріп, бірде ысыта алатын қазақы өлең, аймандай жыр.

*Бар ма екен сенің есіңде
Балқаймақ күндер шайқаусыз?
Бұлтиып бір зат төсіңде,
Булығып өсті байқаусыз.*

Осылай басталатын өлең тілге де, ой-сезімге де селкеу түсірмей, ғажап орындалған. Небір тосын теңеу ұлттық бояумен астасып, өлеңнің бағын жандырып, сөздің ажарын ашқан. Әр жолын оқыған сайын ақынның тіл шұрайына сонша жетіктігіне, сөз қолданыстағы ерекшеліктеріне тәнті боласың. Бұл – оның кез келген өлеңіне шырай кіргізіп, рең берер қасиеттер.

Осы өлеңнен:

...Құрақтай қаулап қолан шаш;

*...Томардан түскен шоққа ұқсап,
Томсарып көзің жанғанда;*

*...Екінді құлап еңкуге,
Елгезек самал елпілдеп;*

*...Көденің түбі қараңдап,
Кіреуке тартты нарт іңір.
Жалқыаяқ, жалқын талаурап,
Жуасып жатты жалқы қыр...*

Санаға бірде кірігіп кететін сәтті теңеу, тәтті жолдар өлең сөздің бекзат болмысын айқындайды. «Томардан түскен шоққа ұқсап көзің жанды» деген жалғыз жолдың өзі қай-қайдағынды қозғап, сонау алыста... тым алыста қалған бал дәуренінді көз алдыға әкеліп, сағыныш сазы болып сарнайды екен. Томардан ұшқан шоқтың жел үрлегенде жайнап жанғанын, екіндінің еңкуге құлаған кезін, нарт іңір кіреуке тартқанда көденің түбі қараңдағанын көзбен көріп, көңілге түйіп, киіз туырлықты үйде өскен қыр баласымыз. Мәселе онда емес, мәселе – осы суреттерді Кеңшілікше көре білуде.

Сол өлеңді:

*...Одан соң қанша жыл өтті,
Аулыңа талай бардым да,
Сәбиңді көрдім алдыңда.
Аңқитып төсіңді иітіп,
Разы боп сонда отырдың
Айымыз басқа – тағдырға, –*

деп түйеді ақын. Қыз төсінде «булығып өскен байқаусыз бір зат» жылдар жылжыған соң Ананың төсі болып иіп тұрған бақытты кезді көресің. Лирикалық кейіпкермен бірге бұлқынып, бірге қуанамыз. Осы бір шағын өлеңнің өзінде адам баласына тән үлкен ойды меңзейді ақын.

Жырқұмар жұрттың жанына қашаннан да жақын осы өлеңде адалдық та, өкініш те, мұң да бар. Кеңшілік ақын «жүрегінің түбіне кір жасырмай» айта алған айтар сөзін. Осы санатта «Шалғында», «Апа, сен ерте қартайма», тағы басқа өлеңдерді айтуға болар еді. Мұның бәрі – ақынның алғашқы жыр жинағына енген дүниелер. Бұдан Кеңшіліктің қазақтың қасиетті жырына шәкірт боп имене енбей, бірден өз сөзін айттып, өз әлемін аша келгенін пайымдаймыз. Жалпы, Кеңшілік Мырзабеков шығармашылығы – байыпты да байсалды мінезді, зерделеп, зерттеп оқуды қажет ететін құбылыс. Ақын жырлары – шынайы да шыншыл, табиғи да сыршыл.

Кеңшілік ақынның өлеңі санаға сәуле сіміртіп, сұлу саз, әдемі ырғағымен жаныңды тербейді. Әуезді үндестік әр дыбыспен үйлесім тауып, әсем ән тыңдағандай әсер етеді.

*Түбіт бөкебай
Тартқан ботам-ай,
Өзің ботадай,
Көзің боталай
Маған қараушы ең,
Мейірім нұрына
Шөлдеп қаталай...*

*Түбіт бөкебай
Түсті-ау басыңнан.
Дәурен ботадай
Үшты-ау басыңнан.
Кеттің жат жұртқа,
Құшты-ау қосылған.
Сен де алыстап,
Мен де алыстап,
Құштар басылған...*

Сезімді аялар аяулы жыр. Екі-үш шумақ жырға өкініш, сағыныш, мұң сияқты адам жанындағы асыл қасиеті, киелі сезімдердің барлығы сыйып кеткен. Сол асылдардың бәрі түбіт бөкебайға оранып тұрғандай әсер аласың. Әдебиет теориясында аллитерация, ассонанс деп аталатын үндестік пен үйлесім – ақын жырларына тән қасиеттердің бір қыры.

Ақын өлеңдеріндегі ақша-төкпелік өлең табиғатының тамырын тереңнен тартады.

*Екі-үш үй көшті ме екен Дүбірдегі,
Екі ши өсті ме екен түбірлері?
Егілтіп егде қырды жатыр ма екен
Етене ескі мекен іңірлері?;*

немесе:

*Қарағым, біздің баста да
Қарлығаш дәурен көп тұрмас.
Қанатсыз қалсақ, масқара,
Қанаты барлар жақтырмас.*

*Көнбей-ақ желдің иіне,
Қонбай-ақ жапан тұздерге,
Ұшайық, байтақ дүние
Жеткізер болса біздерге...*

Тағы бір жырдан үзінді:

*Кімде жоқ дейсің бұл арман,
Менде де болды бір арман,
Сенде де болды бір арман,
Ащы ішек болып шұбалған,
Ащы көліміз суалған.
Аңқамыз кепкен күндерде,
Ашыған көже секілді
Арылтып еді құмардан.
Арқамыз қозып жүргенде,
Алқамыз сөзін бергенде
Табысып едік дуаннан...*

Кеңшілік поэзиясының келісті керімсалы ояу көкіректерді әлі талай желпиді. Жоғарыдағы жолдардан жыр-жүректің лүпілі дүниенің дүбірі мен дүріліне ұласып, сағыныштың сырлы ырғағы болып сыңсып, арманыңның айдынында аққулар ән салғандай арда бір күйге кенелерің ақиқат.

«Менің мұңым – махаббат» жинағын оқи отырып, ақынның мұңын танып, сырын тыңдайсың. Ол мұң – шынайылығыңа шырай кіргізер, санаңа серік, сезіміңе серт болар ұлы қасиеттерден құралып, махаббат тілінде сөйлейді, өлеңдегі өміршең өрнектердің өлмес ғұмыр кешеріне сенесің. Сене отырып, «ақыл айтқыш ақындар», тақылдаған тақпақ пен ұйқы шақырар ұйқастардың жанкүйерлерді жалықтыра бастағанын мойындамасқа лаж қалмайды. Ал Кеңшілік ақын жырларының шеберлікпен сомдалған табиғи болмысы шыңыраудан шыққандай шыншылдығына сендіреді.

Ақын – қашанда ел рухының шырақшысы, өзі өмір сүрген уақыт жүрегінің кардиограммасы. Солай десек те, ақын шығармашылығы ұраншылдық пен марапат мадақ жырлардан ада. Бұл қасиет – талант тазалығын айқындап, оны талайлардан оқ бойы оқшаулап көрсететіндей. Тасмаңдай тағдырдың таразысы ақын сөзінің салмағын сонысымен арттырып тұрған шығар.

*Ыңғай да ыңғай, ыңғай ән,
Сусыған қызыл құмдай ән.
Сағынған кезде сарғайып,
Бойыңды басқан мұндай ән.*

*Бұйырғын белдің шөбіндей,
Бұйырған пәлен мың бояу.
Бұйығы көңіл еміндей,
Булыққан сезім жүрді ояу...*

Жыр да, сыр да, мұң да киелі бір нұрға шомылып алғандай. Ақын шеберлігі арқылы өмірдің мың сан бояуы мен құбылыстары өлең болып өрекип төгіледі. «Булыққан сезімнің оялулығы» – сол өлең өмірінің ұзақтығына кепіл.

Кеңшілік ақын – соғыстан соң туған ұрпақ өкілі. Өзі өмір сүрген уақыттың қасіреті мен қайғысы, мұңы мен шері – оның өлеңдері мен балладаларында бояуы қанық суреттерімен, сол кездің өрнегін өріп, нәшін айқындар динамикасымен, жан жүйенді додаға салар драматизмімен тұтас бір әлемді көз алдыға әкелер уақыттың қан тамырының бүлкілі. Осындай орамды ойға жетелер дүниелердің санатында жинақтағы «Төлеутайдың төрт қызы», «Көшу», «Жолда», «Әбубәкір туралы элегия», «Боз бие немесе тың көтерілген жыл», «Ақ көйлек» сияқты жұлдызды жырларын атар едім.

Бұл өлең-балладаларының қай-қайсысында да тұтас бір буынның тағдыры бар, санаңа қорғасындай жүк артар салмағы бар, жамиғатқа айтар – Кеңшілік ақынға тән мінез, ширыққан сезім, шымыр ойдың қоспасы секілді таланттың жемісі мәуелеп тұр.

«Төлеутайдың төрт қызының» жемісі – соғыстан соңғы қазақ ауылының кез келгенінде кездесетін картина. Отырып қалған төрт қыздың тағдыры, майдан кешіп келген Төкеңнің характері арқылы өрілетін өлең сол жылдардың тыныс-тіршілігімен қоса, бейнетқор қазақ ауылының қарекет-тірлігін көз алдыңнан өткізеді. Төлеутайдың қыздары бірінен соң бірі майданнан «жарымжан» боп оралған азаматтарға «қашып»

кетіп жатады. Алғашқы қызы кеткенде «сүйегіне таңба салған шолақ немені жалғыз оқпен жаусатпақ» ниеттегі Төкең құс мылтығын алып тұра жүгіреді. «Ауыл сырты – Ақсай жаққа жүгірді Бүкіл ауыл оның соңынан...» Қаймағы бұзылмаған қазақ ауылы. Төкеңе басу айтқан ел-жұртпен бірге сен де күйзелесің, соғыс атаулыға лағынет айтасың. Ақ пен қараның, күнгей мен көлеңкенің алмасқаны сияқты, қайғы мен қуаныш поэзияның параллель сызықтары арқылы санаңа сәуле себеді.

*...Келер жылы күйеуімен келді Ұлдай,
Қолдарында ұлдары бар балғындай.
«Сүйегіне таңба салған» қызының
Сүйіп ұлын Төкең мейірін қандырды-ай.*

Талай ақтабан-шұбырындыны бастан кешкен біздің халық осылай өсіп-өнген. Қазақ үшін үрім-бұтағының жапырақ жайғанынан үлкен бақыт жоқ. Тарихтағы кез келген қателік қыршындардың қаны боп ағып, қара орман елдің көз жасы боп тамады. «Төлеутайдың төрт қызы» қарапайым ғана жыр болып көрінгенімен, осындай ойдың орманына сүңгітеді екен.

«Боз бие немесе тың көтерілген жыл» – көтерер жүгі аса ауыр, бүгін тоқырау жылдары деп атап жүрген кезеңнің көзіне сол кездің өзінде топырақ шашқан жыр. Партияның тың игеру секілді саяси науқанының астарында тұтас бір халықтың қасірет-қайғысы барлығын меңзейтін шығарма бұл. Ол «Боз бие» арқылы беріліп, керемет көркемдік шешім тапқан. Кеңшілік поэзиясы жайлы әңгіме қозғалғанда, кім-кімнің де осы жырға соқпай кетпейтінінің сыры сонда болса керек.

*Нағашы ауылымның арасы бізден бір-ақ қыр,
Қозы-лағымыз қосылған шүйгін қырат бұл.
Тың жыртқан жылы төбенің түбіт көдесін
Тарап әкетті тарақ табанды трактор, –*

деп басталатын өлең – «қырдың көдесін бір мезгіл қажап келмесе иімейтін жануардың жасанды жасыл алқапты жат көріп,

көденің ащы дәмін аңсайтыны» жайлы психологиялық жыр. Боз биеге көденің ащы дәмін іздеткен ақын сол арқылы ащы шындықтың бетін айқара ашады:

*Тұң құшағында түнеріп жатты байтақ қыр,
Боз бие басын сүлесек қана шайқап тұр.
Астары мынау аударылып қалған тың жерге
Ащы көденің шықпай қалғанын байқап тұр...*

Тың емес, «көде шықпай қалған, астары аударылып қалған жер». Империяның қылышынан қан тамып тұрған кезде бұлай айту үшін ақын болудың өзі аз сияқты көрінері рас.

Осы өлең туралы ақынның өзі өмірінің соңғы кезінде жазылған естелігінде былай дейді: «..Мен бесіктен белім жаңа ғана шығып, әдебиетке әлі толық келіп үлгермеген кезімде «Боз бие немесе тың жыртқан жыл» деген дүние жаздым. Осы өлеңді он сегіз жыл жариялата алмай жүріп жүріп, 1985 жылы ақын Иранбек Оразбаев «Жазушы» баспасында менің жинағыма редактор болған кезде әрең-әрең шығардым.

Ал қазір тыңның экологиясы туралы айтып жатырмыз.

...Сол проблеманы жиырма жыл бұрын бала ақын кезімде жазыппын. Бірақ дер кезінде бастыра алмадым. Міне, әдебиеттегі тоқырау деген осы».

Ақын естелігіндегі осы жолдарды оқығанда, «Қазақ қоғамы тоқырау жылдарына ескерткіш қоятын болса, астына өлеңнің жоғарыдағы келтірілген соңғы шумағын жазып, көздері боталап қырдың кермек көдесін аңсаған боз биені бейнелесе, шіркін!» деген ой ұшқыны жылт етті. «Боз бие» – сөз жоқ, болмысы бөлек, дүлдүл дүние.

«Менің мұңым – махаббат» жинағына ақынның «Сарыөзек сағыныш», «ФЗО-ға кеткен жеңешем», «Біржан сал, Қоянды жәрмеңкесі», «Иманжүсіп» секілді поэмалары еніпті.

Бұл шығармалардан ақынның аламанда қолтығын сөге шабатын жүйріктей эпикалық кең құлашын аңғарар едік. Ол кібіртіксіз еркін көсіледі. Оқиға желісін ширықтырып, баяндау мәнерін шымыр сомдай алады. Ақын поэмаларындағы

Біржан, Иманжүсіп образдары ақиқатына сендірер, рухы биік,
жұлдызы жоғары сомдалған.

*Базары жәрмеңкенің әнге айналып,
Жан-жақтан Біржанды іздеп,
жауды-ай халық.
Атағы Қояндының осы күзде
Әкетті Біржан әнін шалғайға алып.*

Екі ғасыр еларасындағы дақырты ат шаптырымнан да алысқа кеткен Қоянды жәрмеңкесінің дүбір-дүрмегін көз алдыңа келтіре жырлаған ақын Біржан сал бейнесі арқылы өшпес өнердің құдіреті мен мәңгілігін айқара ашып көрсетті.

«Иманжүсіп» поэмасы – тақырыптық жағынан үлкен жүк көтеріп тұрған, өрлік пен ерліктің ескерткіші секілді шоқтығы биік туынды. Тас түрмеге таққа бола түспеген, «ешқашанда аққа қара жақпаған, жәбір жасап жоққа жала жаппаған» ақын образы айшықты тіл, тартысқа толы оқиғалардың өрілуі арқылы көркем шешім тапқан. Кеңшілік ақын кейіпкерінің болмыс-бітімін, ішкі дүниесін ашуға аса шебер.

*...Басына салдым бүркіт,
алдым тұлкі,
Қыран ба?..
Құс болғанмен әркімдікі.
Талайлар айып-жала жапқанымен,
Кісенін сала алмады тағдыр-құлпы.*

*...Өкілі сегіз болыс жүз қаралы,
Төле би төрде отырған сызданады.
Сескенбей ештеңеден Иманжүсіп
Сотта тұр –
Қараөткелдің мұзбалағы.*

Азаттық аңсаған ақынның өжет болмысы, жан сарайын-
дағы қақтығыстар шығарманың өн бойында сәтті өріліп, сол

заманның қан тамырымен бірге соғып тұр. Оқиға баяндау ғана емес, монологтар, диалогтар арқылы желі тартып, ақын кібіртіксіз еркін кесілген.

Қазақ өлеңі туралы сөз болғанда, Кеңшілік Мырзабеков есімі аталмай қалмақ емес.

Оның шығармаларынан тек өзіне тән мінезді көресің. Кеңшілік жыры – талайлы да тағдырлы жыр. Оның поэзиясында сан түрлі қанық бояу бар.

Кеңшілік Мырзабеков – ұлт ақыны дәрежесіне көтеріле алған талант. «Менің мұңым – махаббат» жинағын оқи отырып, ойға түйген тобықтай түйініміз осы.

«Қазақ әдебиеті» газеті.

2004 жыл

БАЛАМЕН ДЕ, АҒАМЕН ДЕ СЫРЛАСҚАН

Қайран да біздің ағалар!..

Мен бүгін Қабекең жайлы, қазақ өлеңінің қанатты тұлғасы, әйгілі «Баянауыл вальсі», «Қайдасыңдар, достарым?» секілді ән мәтіндерінің авторы Қабдыкәрім Ыдырысов жайлы сөз айтар алдында сәл ғана лирикалық шегініс жасағым келіп тұр.

Құдай Керекуге қанша ұлы перзент берсе, соны көтеріп тұрар соншалық кең жүрек берген екен. Қанша қиындық берсе, сонша мықты иық беріпті. Қанша сұлулық берсе, сонша сұңғылалық, қанша ұлылық берсе, сонша ұлағаттылық берген екен-ау!

Қазақ даласының күретамыры – ерке Ертіс, қалың қазақтың өзі секілді қарағайлы ормандар мен қайыңды тоғайлар, ақ маңдайын күнге төсеп жатқан алтын далам – Сарыарқам, көздің жасындай Жасыбай, сайын далада сағымдай көлбеп жатқан Сабындыкөл мен Торайғыр, басымдағы бағымдай Баянауыл. Құшағымызға сыймас осы ұлан-ғайыр байтақ өлке өз құрсағына қанша ұлыны сыйдырды!

Дала данагөйі Бұқар жырау мен әулие Мәшһүр Жүсіп, Жаяу Мұса мен Иса, Естай мен Иманжүсіп, Сәбит Дөнентаев пен Жүсіпбек, Сұлтанмахмұттар, Дихан аға мен Қалижан Бекхожин, Зейін Шашкин мен Қабдыкәрім Ыдырысов секілді қазақ мәдениеті мен әдебиетінің қабырғалы тұлғаларын тудырған өлке – киелі Керекудің орны бір бөлек.

Бұл бабалар мен ағалардың атын текке атағаным жоқ. Осы тұлғалардың қай-қайсысының болсын өмірі «тар жол, тайғақ кешулі», мехнаты мен азабы атан түйе көтерместей зілмауыр еді. Қайсысы болса да, өз жеке басының мұңын емес, ұлт қайғысы мен қасіретін жырлады, мұңын мұңдады, жоғын жоқтады, сол қанды жолдан оралмады, сол қанды қолдан құтылмады. Қазақ хандығының қаралы жылдарынан бастап,

кешегі сталиндік репрессияның қанды кешуінен өтті. Бұл зобалаң Қабдыкәрім Ыдырысовты да айналып өткен жоқ.

Көз алдарыңызға «Ер болсаң, Ежовтай бол елімдегі» деп, кеңестік насихатшыл өлеңді саңқылдап жатқа оқып тұрған сегіз-тоғыз жастағы жеткіншекті елестегіңіздерші. Алайда, тыңдарман оны ықыласпен қабылдаудың орнына, көздерін төмен салып, күрсіне берді. Бұл жағдайға таңырқаған жас баланың жанына келіп әлдебір қария: «Балам, сенің әкеңнің түбіне жеткен Ежов қой бұл...» – дейді. Жас бала – Қабекең еді. Сол сөз арқылы өзегін өртеп жіберген дерт – әке қасіреті болашақ ақынның азаматтық позициясын қалыптастырды.

Қабдыкәрім Ыдырысов өз естелігінде 1937 жылы қыркүйек айының 17-жұлдызында, күн құланиектеніп көтерілген тұста әкесін «үш әріп» «халық жауы» деп алып кеткенін айтады. Сол қанды 1937 жылдан бастап Қабекең «халық жауының» баласы», «биографиясы келіспеген адам» секілді қара күйелі атауларды жон арқасымен сезініп, жол бойына көтеріп жүрді. Өмір бойына!.. Кейін «Қош бол, қош бол, айналмаған, тойланбаған балалық!» деп жырлауы да соның куәсі еді.

Қазақтың қасіреті Қабекеңнің өзегінен өтті. Осы қайғы Қабдыкәрім Ыдырысовтың кейін жазған «Әке жолы» атты репрессия жайлы даңқты поэмасының арқауы болды. Осы поэма оны ақын ретінде халыққа танытты.

Содан сәл ертерек, ауылда «өлеңші бала», «әнші бала» атанып жүрген Қабекең қазақ әдебиеті аталатын үлкен әлемнің белді өкілі Қабдыкәрім Ыдырысов боларын, әділетсіздіктің құрбаны болған Ыдырыстың есімін даңққа бөлерін, жетінші сыныпты енді бітірген шағында ауыл ағаларының қалауымен ауылсоветтің хатшысы болған жасөспірім кейін мемлекеттік наградалармен марапатталарын, Павлодар облыстық кеңесі атқару комитетінде қызмет қыларын, республикалық «Қазақстан пионері» газетінде бөлім меңгерушісі, «Қазақ әдебиетінде» жауапты хатшы, Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы, Қазақ мемлекеттік Кітап палатасының директоры, «Жалын» баспасының директоры қызметтерін атқарарын білді ме екен?!

Қабдыкәрім Ыдырысовтың өлең дүниесіне енші салуына мұрындық болған, «Аласа адам айлалы деген бізде мақал бар, Кіріп келсем бұл үйге, өңшең қара тапалдар» деп өлең жазатын, ел ішінде «Қарамолда» атанған Иманқұл атасының және өзге де ауыл қарияларының ықылымнан тартқан әңгімелерін ыждағатпен тыңдап жүрген жас бала ертең өзі де жас жеткіншектерге арналған «Өмір гүлі», «Саяхатта», «Ол кезде он үште едік», «Үйелмелі-сүйелмелі», «Жасырынбақ», «Әрқашан күн сөнбесін», «Аршында, балақай» секілді жинақтардың, «Әке жолы» поэмасы, «Шуақты күндер», «Жарқын жағалау», «Армысың, Арабстан!», «Жолыққан жолдар: жылдар жырлары», «Қиял көзі қиянда», «Қимас дәурен», «Қайдасыңдар, достарым?» секілді жыр кітаптарының, «Ойнайық та ойлайық» пьесасы мен «Ел жатса да, Ерекем жатпайды» әңгімелер жинағының авторы боларын, чех жазушысы Ян Дрданың «Май күндерінде» повесін, О. Гончардың «Қоңырау» романын, Гарсиа Лорканың «Қасіретті қайыңдар», И. Куприяновтың «Вьетнам жұлдызы» пьесаларын, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, К.Л. Хетагуров, Н. Хикмет, М. Луконин секілді әлем классиктерін қазақша сөйлетерін сезді ме екен?!

Ол жағы бізге беймәлім. Бізге мәлімі – оның әке аманатына адалдығы мен ана культін дәріптегені. Қабекеннің өмір жолы мен шығармашылығына қарап отырып, оның әке мен ана бейнесінен Отан мен ұлт образын сомдап шыққанын көреміз. Әкеге деген мәңгілік басылмаған сағыныш, жастай жесір қалып, үш жетімегінің екеуінен айырылып, Қабдыкәрімді жеткізген Жекен анамызға деген құрмет – ақынның барлық шығармашылығының өзегі, қала берді, оны балалар әдебиетінің тұнық бастауында тұрған ақынға айналып, балаларға арналған, тілі орамды да ойнақы жырларды жазуына да осы жағдай – өз тағдыры алып келді деп ойлаймыз.

«Әнші бала» атанып жүрген шағында Керекуде өткен ән дондасына қатысып, «Аққұмның» әуеніне салып, соғыстан сіңесі басылған елдің бейбітшілікке деген құштарлығын жырлаған жас Қабекен жүлделі екінші орынды иеленіп, жүлдесіне әйелдің туфлиін алады. Енді сол кездегі елдің жағдайы соған

ғана жетіп тұр ғой. Сонда Қабекең: «Есесіне анамды қандай қуанттым!» – деп шаттаныпты. Өмір бойына, жанында жүрген жандарға: «Анамды ренжіте көрмеңіздерші», – деп өтінеді екен. Өзінің көзі кеткенше Ананы – Ана бейнесіндегі Отанды сүйіп өтті.

*Анашым-ау, анашым,
Неге жүдеп барасың?
Жүдеттім бе мен сені,
Үрлеп жүрек жарасын?*

*...Қарамай шаштың ағына,
Көрік боп менің бағыма,
Балаларыңның бағына,
Күлші, ана, күлші тағы да! –*

деп жырлаған Қабекең анасынан 16 жыл бұрын дүние салды.

Қазақ өлеңінің қабырғалы өкілі Қабдыкәрім Ыдырысұлының жарқын бейнесі, баладай таза көңілі, әкедей қамқор кісілік тұлғасы жадымыдан өшкен жоқ. Өшпек емес. Кезінде Жұбан Молдағалиевтің Қабекеңді «Баламен де, атамен де сырласа білетін ақын» деп, Қалижан Бекхожин «Қабдыкәрімнің алғашқы жырларымен сырласа байқасақ, жетімдікті сезінсе де, «өмірге өкпелемеген, өкінбеген», алдынан зор үміт күткен жастың алғашқы көгершін жырларына қанат берген де сол өр сенім» деп, ал Сырбай Мәуленовтің «Аршаның шипалы қасиеті де Қабдыкәрімнің қан тамырында бар еді. Онымен бір кездескен адамның өзі жылы күлкісіне, жұмсақ сөзіне, әсем өніне мейірленіп, рахаттанып қалар еді» деп бағалауы – үлкен әдебиеттің, ұлт әдебиетінің бағалауы деп білуіміз керек.

Қайран да біздің ағалар!..

*2013 жыл.
Кереку*

«ТАҢБАСЫН» ҚАЛДЫРҒАН СУРЕТКЕР

Біз – Жайық Бектұровтай болмысы бөлек тұлғаны көзбен көріп, өнегесін алған ұрпақпыз. Азаматтық табиғатына сызат түсірмей өмірден өткен бауырмал ағамыздың өзінен кейінгілерге деген қамқорлығы да, көңілі де ерекше еді. Өмір жолында тағдырлары түйіскен адамдардың барлығы да осынау бір абзал ағаның адамгершілігін жоғары бағалайды.

Елі үшін аянбай еңбек еткен, ғибратты ғұмыр кешкен сол ағамыздың өмір жолына қысқаша барлау жасасақ, ол кісі өліара кезеңге екі рет тап болды. Біріншісі – Патша өкіметінің тақтан түсіп, Кеңес өкіметінің құрылуы болса, екіншісі – сол өкіметтің ыдырап, Қазақ елінің тәуелсіздік алуы еді.

Қытайда «Өліара кезеңде өмір сүр» деген қарғыс бар. Қоғамдағы түрлі формациялардың алмасуы шығармашылық тоқырау мен сан қилы адасушылыққа соқтырады. Бұл – өз кезегінде тұтас бір ұлттың рухани дағдарысы. Бірақ Жайық ағамыздың ішкі түйсігі ерекше болғаны анық. Ол өз бастауынан адаспады. Жалған дүниеде жаңылмады. Кеңес өкіметі құлаған соң көп классик жазушымыздың шығармалары бүгінгінін кебіне келмей, кешегінің белгісі болып қана қалды. Ал Жайық Бектұровтың діттегені осы шақта да құнды һәм қызықты. Оның романдары мен поэмаларында қызыл империяның қылмысы әшкереленген. Ол Кеңес өкіметінің құрылғаны мен құлағанын өз көзімен көрді. Сол жылдарды жазды. Жырлады. Тарихын танығысы келген жас ұрпақ Жайықтан келіп сусындап, кешегі күннен өнеге алары хақ. Жайық неге бұлай десеңіз, оның әуелде қалыптасқан тұсына ой жүгіртіңіз. Алаштың біртуар арыс ұлдары Сәкен, Бейімбеттердің көзін көрді. Сол ұлтшыл тұлғалардың ұстанымын бойға сіңірді.

Ұлт зиялыларының қасында жүргені үшін Жайық жазасыз қалған жоқ. Сталиннің жандайшап жендеттері қолдарынан

келгенді жасап бақты. Көргені қара қапас, қара түн. Ағаларына ілесіп Алаш деп атқа қонғанын кешпеді. 1942 жылдың басында №105 кавалерия дивизиясының «Қызыл семсер» атты газетінің редакторы болып жұмыс істеп жүргенінде НКВД тұтқынға алды. Соңынан 10 жылға бас бостандығынан айырылып, Свердловск облысындағы Ивделлагқа айдалды.

Жалпы, Жайық ағамызды жазушы еткен тағдыры. Оның ғұмырының өзі бірнеше томдық романға арқау боларлық. Сталин лагерінде өткізген жылдары мен лагерь өмірі туралы, текті ұлдарымызды жойған геноцид жөніндегі романын Жайық Бектұров 1940 жылдан бері жаза бастаған болатын. Осы шығарма 1989 жылы жарыққа әрең шықты. Бұл кітап үш бөлімнен тұратын «Төгілген ар» романы еді. Осы кітапты оқи отырып, қазақ халқының қасіретін, мұңын көресіз. Отаршыл империяның озбырлығын, Кеңес өкіметінің қазақ халқына қылған қастығын байқайсыз. Біз тілге тиек етіп отырған жазушы осының бәрін басынан кешірді. Жығылса да жасымады, құласа да құлазымады. Ол кісінің темірдей төзімі, қайыңдай беріктігі турасында Манаш Қозыбаев ағамыз: «Сіз ғажайып талант иесісіз. Сіз өз ісіңізден, өнеріңізден ләззат алып, шабыттанып жансыз. Сіз ел адамысыз. Жасыңыздан шыныққан ұрпақ өкілісіз. Зейнетті де, бейнетті де көп көрдіңіз. Зейнеттен тасымадыңыз. Бейнеттен жасымадыңыз», – деген еді. Манаш ағамыздың «Сіз ел адамысыз. Жасыңыздан шыныққан ұрпақ өкілісіз» деген сөзінен Жайық ағамызды Алаш зиялысының бірі деп танытынын байқаймыз. Иә, шынымен де Жәкең ел адамы. Әлихан, Ахметтермен мақсат-мұраты бір тұлға.

Жайық ағамызға Тәңір сыйлаған бір ерекше қасиет бар. Ол – қанша жыл өтсе де, болған оқиғаны күні тұрмақ, сағатына дейін есте сақтайтын зердесі. Бектұровтың өзге қатарластарынан басым тұсы осы. Басынан өткен небір зұлмат жылдарды романына арқау еткенде оқиға өрісін өмірдің өзінен суыртпақтаған. Айна-қатесіз көшірген. Сондықтан да оның шығармалары шынайылығымен құнды. «Таңба» аталатын туындысы – жазушының өз тағдыры.

Бұл шығарма турасында Тұрсынбек Кәкішев ағамыз: «Жайық Бектұровтың «Таңба» атты романының журналдық нұсқасын оқығанда, сталиндік зұлымдықтардың бәрін басынан өткеріп, азаматтық қалпын сақтап қайтқан Тұрлыбек есімді табанды да жанды кейіпкердің қазақ әдебиетіне келгендігіне қуәлік беремін және қазақ прозасында кезеңдік міндетті ғана емес, жеке адамға табынушылық заманындағы озбырлық пен оजारлықтың, қиянат пен зорлықтың, аярлық пен арамзалықтың, жағымпаздық пен жауыздықтың қандай болғанын «көзге көрсетіп, қолға ұстататын» көркем туынды келді деп есептеймін», – деп баға берген. Мұндағы басты кейіпкер Тұрлыбек – Жайықтың өзі. Оның көрген меңнатын осы туындыны оқи отырып сараптап, безбенге тартып көріңіз. Жәкең 10 жылдық мерзімін өтегеннен кейін де талай қуғын мен сүргінді көрді. Қызыл жағалының жаққан жаласы ел тәуелсіздік алғанша соңынан ала күшікше шәуілдеп, еріп жүрді.

Жайық ағамыздың Алаш зиялыларын ақтауға қосқан үлесі зор. Қазақстанға жеткен жариялылықтың алғашқы сәтінде «Қазақ әдебиеті» газетіне «Ағалардың жазығы не еді?» деген мақаласын жариялады. Мұнда Кеңес өкіметін орнатқан, оның шаңырағына алғашқы уықты қадаған азаматтар Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Тұрар Рысқұлов, Смағұл Сәдуақасов, Ораз Жандосов, Әбілқайыр Досов, Жанайдар Садуақасов, Қабылбек Сармолдаев, Нығмет Сырғабеков, Нығмет Нұрмақов сынды көптеген ағалардың ғибратты өмірінен, толымды ой-пікірлерінен мәнді көріністер жасап, көпшілікке ой салды.

1988 жылы «Жалын» журналының екі санында (№3, 4) «Сәкеннің соңғы сәттері» аталатын деректі хикаясы жарияланды. Баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары мен естеліктерінде кеңестік дәуірдің айқын бейнесі бар. Шәкәрім өліміне байланысты «Ақып мен арамза» поэмасын жазды. Жәкеңнің шығармаларын оқи отырып, ұлт зиялыларының прототиптерін тап басып танысыз. Сонымен қатар, жазықсыз жапа шеккендерді қызғыштай қорыған азаматтығына тәнті

боласыз. Себебі аумалы-төкпелі заманда сталиндік репрессия құрбандарының атын атаудың өзі қауіпті болатын.

Жәкең – өзіндік жазу стилін қалыптастырған, өзінің позициясын танытқан жазушы. Талай жас өркенге үлгі, өнеге болды. Жәкеңді өзіне ұстаз санайтындардың бірі – белгілі қаламгер Әзілхан Нұршайықов. Ол ұстазына жазған бір хатында: «Сіз менің үнсіз ұстаздарымның бірісіз ғой. Ал мен сіздің көкейдегі ой, көмейдегі сөзіңізді айтқызыбай ұғуға ұмтылып, талантты шәкіртіңіз болуға тырысқандардың бірімін. Ұстаздың үмітін ақтау оңай жүк емес. Ақтадым ба, жоқ па, оны білмеймін. Бірақ ұстаз өнегесін орындауға үнемі тырысқаным хақ, әлі де тырбана берерім аян...» – деген екен.

Жәкеңнің туындыларымен танысқанда көзбен емес, құлақпен қабылдағандай әсер аласыз. Құдды біреу келіп құлағыңызға сыбырлап, әңгімелеп беріп отырған секілді. Оқығаныңды ойға тоқуға, қорытуға жеңіл келетін жайы бар. Мұндай әңгімешілдік стиль Әзілхан Нұршайықовта да бар екенін көзіқарақты оқырман білер. Әзілхан ағамыздың Жәкеңді ұстаз тұтуының да себебі осында жатса керек.

Жәкеңнің Ивделлагтағы өмірі мен сол жылдары басынан кешкен тауқыметтері оның «Этап», «Сібірде» поэмасында, «Ыстық карцерде», «Тайгадағы қысқы суық карцерде» өлеңдерінде және тағы да басқа шығармаларында суреттелген. Қазақ КСР НКВД-сының Алматы қаласындағы түрмесінде Жайық Бектұровтың қандай азап тартқаны туралы газет-журнал беттерінде жарияланған мақалалардан оқып-білуге болады. Бұрынғы республика прокуроры Ғ. Төлегеновтің «Парасат» журналында жарық көрген хабарламасында, 1990 жылғы 2 қарашада «Казахстанская правда» газетінде жарияланған Қазақстан прокуратурасы аппаратының қызметкері А. Жевляковтің «Агентурное дело» националистов» деген соттық очеркінде, сондай-ақ Мәскеуде шыққан «Берия: конец карьеры» деген кітапта Жәкеңнің азапты жылдары жазылған.

Сөз соңында Жәкеңнің ұлт үшін қызмет еткен ұлы тұлғалардың бірі екенін айта кетуіміз керек. Жазушының 100 жылдық мерейтойына орай оны ұлықтауды кеңірек қолға алған

жөн. Жалпы, кез келген тұлғаны насихаттағанда оның басты қағидасы – ұлылықты ұлықтау, тұлғаны тұғырына қондыру.

Жайық – қазақтың ұлы, қазақтың Жайығы! Ел үшін езгіні көрді, еңсесі түскен жоқ. Халқы үшін қамауда болды, қары сынған жоқ. Жайықтың аты Алаш тарихында алтын өріптермен жазылары сөзсіз.

СӘКЕН СОҚПАҒЫ

«Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады» дейтін қағидаға сүйенсек, қатарластарының арасында Сәкен Имановтың қалам сілтесі көп торының ортасында төбеліндей, көп қайқаңның қатарында төбесіндей боп бірден көзге түседі. Жас ақындарға тән еліктеу-солықтау салқынынан ерте арылған ақын небір дүмді білек дүлдүлдер бағын сынап жүрген жыр көкпарына белі берік бесті ат мініп келгендей арындап қосылған еді.

Оның сол жылдары күнделікті баспасөзде топ-тобымен жарияланған жырларынан қазақ өлеңінің басты шарты – техникаға тастай тиянақтылық пен ой-сезімге құрылған нәзіктікті берік ұстанғанын байқауға болатын. Оқырманға айтар ой түсініктірек болу үшін шумақты бітеу күйінде жібере бермей, қажет жерінде тармақты сындырып отыру да сол кезде енген тәсіл еді. Ақынның қара өлеңнің қалыптасқан үш буынды ұйқасын қанағат етпей, ішкі ұйқастарымен оны бесеуге дейін жеткізген жаңашыл ізденісі де сол қалыптасу кезеңінде бой көрсеткені анық.

Сәкен ағамыз – өзінің қаламдас інісі Жарасқан айтқандай, «соғыс көрген әкелерден жаралып, соғыс көрген аналарды емген» буынның өкілі. Сәкен өмірбаяны – соғыстан соң туғандардың өмірбаяны. Ауық-ауық оралып соғып отырар тақырыбы да сол – соғыстан соңғы өмір тақырыбы. Оның өз дәуірінің ұлы, өз уақытының үні болып төмендегіше тебіренуі де содан.

Мен сөйлеймін!

Бұрын да сөйлеп келгем,

Ұрпақ бар ма біздердей бейнет көрген.

Жалаң аяқ, жалаң бас жер айдадық,

Жел гуілдеп жамаулы көйлектерден.

*Бәрін көрдік...
Желіне дейін бұрқақ,
Көрмесек, тек көрмедік ойын-күлкі-ақ.
Мезгіл өзі ертерек сомдап алған
Біздің ұрпақ – соғыстан кейінгі ұрпақ, –*

дейді ақын бір өлеңінде.

Соғысқа дейін дүниеге келген буын Қадыр, Тұманбай, Жүмекендердің жырларына арқау болған елдің ауыр күйі, азапты тіршілігі соғыстан соң туғандардың да талайына бұйырған тақырып болғандығын байқаймыз. Қаршадайынан қараңғы таңнан тұрып, қара өгіздің басын жетелеген қара баланың жүрегіне байланған шөмен уақыты жете келе шерменде жыр боп төгілгеніне таңдана қоймайтынымыз да содан. «Жалаң аяқ, жалаң бас жер айдаған жыртық жейделі» бала тағдыры – сол дәуірдегі барша қазақ баласының тағдыры. Жекенің мысалы жалпыға жалғасқан жерде (немесе керісінше) типтендіру деген төтен тәсілдің бой көтеретіні әлгінде келтірген егіз шумақтан анық аңғарылып тұр.

Сәкен – өмірде өзі қандай сырбаз болса, өлеңді де сондай сұлу сезіммен өрнектейтін талғампаз ақын. Абай айтқан «махаббатсыз дүние бос» деген күй кімдердің басынан өтпеген?! Ақындар да осы бір текті сезімінің тұнық бастауын айналып өтпегені белгілі. Бірақ бірі елесіне есінеп, емеурінмен жазса, екіншісі оның шарпыған отына шырпыдай өртеніп, қоламын қопара жазатыны белгілі. Сәкен ақынның екінші топқа жататынына күмән жоқ. Оның аппақ қыздың образын жасаған бірталай өлеңдері шынайы өмірден сыр тартқан сұлу сәттердің сәулесіндей әсер етеді. Жырдағы шарпысқан сезім мен шалдыққан төзімнің қосамжар қимылы біресе аңқаң кеуіп жеткен шәрбәтінді ерніңе тигізе бере алып кеткендей, біресе төбеңе төңкере жұтып, мейірінді қандырғандай күй кештіреді.

Жалшы, Иманасов ақынның интимдік иірімдері жеке әңгіменің тақырыбына лайық дер едік.

Сәкен Иманасов – сезім сілкінісі мен жан жүйе жұлқынысының ақыны. Ол үшін көңілді қозғап кеткен сәл құбылыс,

лүп еткен самалдай сәл серпілістің өзі – тың тақырып, жаңа жыр. Әбден жаттанды, жауыр болған үрдістерді қайта езгілеуден ештеңе шықпасын білетін шайыр қай өлеңінде де ұтқыр ой мен тапқыр тұжырымға табан тіреуді тапжылмас темірқазығына айналдырған.

Айтулы ақынымыздың артында қалған жауһар жырларын қайта бір ақтара отырып, аға жүрегін тебіrentпеген тақырып кемде-кем екенін байқаймыз. Оның өлеңдерінде адам жанының небір нәзік пернелерін жаңылмай басып, біресе сыңғыры мол сырға, біресе күңіренісі мол мұңға батыратын сәттермен қатар, атақонысының даласы мен қаласын, данасы мен баласын, тарихы мен тағылымын, салты мен салауатын сан қырынан толғаған тұстар мол ұшырасады. Және осының бәрі – Сәкен ақынның көзімен ғана көріп, Сәкен ақынның көңілімен түйген ойлар, бейнесі анық, бояуы қанық дүниелер. Шеберліктің шеңберіне салған кезде тақырыптың ұсақ-түйегі болмайтынын ақын өлеңін абайлай оқығанда, аңғара тоқығанда ғана түсіне бастайсың.

Ілгеріде айтып өткеніміздей, Сәкен ақын – буыныңды балқытып, көңіліңді шалқытар лирикалық өлеңдермен қатар ел рухын, ер еңсесін көтерер азаматтық-патриоттық тақырыптағы туындыларымен де ерекшеленер қалам иесі. Қашанда жалған пафос, жадағай ұраннан аулақ жүретін ақын табиғаты мұнда да шынайылықты шырақ етіп, бұра тартуға мұрша қалдырмаған.

Сәкен Иманасов шығармашылығының тағы бір қыры – лағып айтпай, қағып айтатыны. Қауып сөйлемей, тауып сөйлейтіні. Екінші бірінде бұйыра бермейтін мұндай қасиет – үнемі ой үстінде жүретін, тақырыбының түйінін тереңнен тартып, тебіреніспен күн кешетін ақындармен ғана еншілес екені мәлім. Егер осы тұжырымға ден қойсақ, онда Сәкен ақынды буыныңды бу шалғандай балқытар лириктігімен қатар, философиялық өлеңнің де өнімді өкілі деуге негіз бар. Бұл да әлгі «қарама-қарсылықтың күресі мен бірлігінен» туатын құбылыс. Ойшыл ақын болу үшін әйгілі ғалым ашқан әлгі заңның кемінде бірер «бабы» шеке тамырындай бүлкілдеп тұруы керек-ақ.

Айта кетер бір жәйт – ақынның сөздік қорының бай да шұрайлы екендігі. Қайсыбір қалам иелері тіл байлығын кітап оқу арқылы толықтырса, бұл кісі ұлт тілінің шұрайына уызынан жарығандығын анық байқатады. Содан да болар, шабыттың Шалқұйрығын шұлғыта мінген сәтте небір қиын қылталардан қиналмай қарғытып, күрделі ұйқастардан кібіртіктемей орғытып, толқыған селдей, көлкіген көлдей ағыл-тегіл төгілетіні бар. Жүре пайда болмай, туа пайда болған ақындық мінез осындай болса керек-ті.

Мінез демекші, Сәкен ақынның ет пен сүйектен жаралған пенде ретіндегі болмыс-бітімі де бөлекше болатын. Өмірде өзі бір бөлек, сөзі бір бөлек жүретін әріптестеріміздің талайымен түк болмағандай жүріп жатырмыз ғой. Тазалық пен туралықты қорғауға келгенде «Платон достың» да бет-жүзіне қарамайтын нағыз Аристотель-қазақ осы ағамыз еді десек, еш артық емес. Әділетке ара түспесе қарадай мазасы кететін ақын, көптеген өлеңдерінде төл табиғатынан хабар беретініндей, шындықтан бұра тартам дейтіндерге бұйдасын да сипатпайтын асау мінездің иесі еді. Екі сөйлеуді еп көрмейтін, нағыз «не бел кетеді, не белбеу кетедінің» өзі болатын.

Тағы бір қызық жері – шығармаларында, әдейілеп болмаса да, өз болмысын өзі бейнелеп кеткен кісіңіз де осы ағамыз дер едік. Оның жан сарайының қақпасын айқара ашып, ақтарыла жазатын таза табиғаты қай шығармасында да «менмұндалап» тұратынына байланысты айтылып жатқан сөз бұл. Лирикалық геройдың «мені» өмірдегі «менмен» біте қайнасып кеткенде осылай болмақ.

Сәкен Иманасовтың шығармашылық тәжірибесінен қанаттас інілері – біздер үйренген игіліктер аз емес. Өлең техникасындағы мергендік, ой жүйесіндегі тапқырлық, сезім дүниесіндегі шынайылық – хас шеберден қуана қабылдаған қазынамыз. Әсіресе ақын ағаның ішкі ұйқасты магнит тартқан майда металдай түйдек-түйдегімен қолдануы көп әріптестеріміздің қызығушылығын туғызғаны анық.

Замандасы Асқар Сүлейменов айтқандай, «поэзия әлемінде өз Менделеев таблицасын» қалыптастырған өр мінезді ақын-

ның, міне, екінші, мәңгілік ғұмыры да басталды. Өлең-жырларын кейінгі ұрпақтың жаттап өсетіндігі және күмәнсіз. Осыны болжағандай, қайтыс болғанына жыл толмай жатып, 75 жылдығына орайластыра өткізілген ұлықтау іс-шараларын Қазақстан Жазушылар одағы Алматы облыстық және Алакөл ауданы әкімдіктерімен бірлесе жоспарлаған еді. Онда жазба ақындар мүшәйрасын, мектеп оқушылары арасында Сәкен оқуларын өткізу секілді шаралар қамтылды. Ақын оқыған Үшарал қаласындағы Абай атындағы орта мектепте мұражай ашылды. Осының барлығы Сәкен Иманасовтың есімін мәңгілік есте қалдыру мақсатында болашақта өткізіліп тұратын игі шаралардың бастауы ғана деп түсінгеніміз жөн. Себебі артында өлмес мұра қалдырған ақын есімі ел жадынан шықпайды деп сенеміз.

ҚАЗЫНАЛЫ ЕДІ ҚАЖЕКЕҢ...

Орқашар баурайындағы бұлақтардан басталып, Тарбағатайдың сілем-сілемінен құлап ағып, Алакөлге құйып жатушы еді Еміл. Қазір жылап ағады. Атамекенге орала алмаған ұл секілді. Қайран Еміл, ескі жұрт...

Сол Емілдің жағасындағы шалғынды даладан шұрқыраған қалың жылқы жер қайыстырып суатқа құлап бара жатқандай елестей береді...

Қазақтың қабырғалы перзенті, үлкен ақыны, этнограф Қажығай Илиясұлын соңғы сапарға аттандырғанымызға да, міне, біршама уақыт өтіпті.

*Жалыным барып-барып сөнер мейлі,
Сонда да өзегімді өнер жейді.
Әттең-ай, өкінішім шашымнан көп,
Ер жігіт тіршілікте не көрмейді?!*

*Уа, дариға, жалған-ай!
Дүние сенен де өтер, менен де өтер,
Әуенім аққуды да елеңдетер.
Тақ пен бақ, жиган-терген жолда қалып,
Ән мен күй, кейінгіге өлең жетер, –*

деп Қажекеннің өзі өксігі мен өкінішін есіне алғандай кейіпте, көз алдымызда мұнарланып барып, таудан асып кеткендей көрінеді.

Ақынның Кеңсайдағы қабіртасына қашалып жазылған осы әннің соңғы шумақтары біраз уақыт ойымыздан кетпеді. Кейін ойлап қарасам, Қажекеннің көрмеген қорлығы, кешпеген азабы жоқ екен-ау! Неге екені белгісіз, Қажекенді ойласам, Емілге ентелеп құлаған қалың жылқы көз алдыма келеді. Сол

жылқының артында, тоқымын жерге төсеп, ерін басына жастанып, Қажекең шынтақтап жатып алып, ыңылдап мына бір өнге салатын секілді:

*Тағдыр құсы жазған мекен маңдайға,
Тарбағатай шырқап салар ән қайда?
Самалыңнан жұпар исі аңқиды,
Таңқурайдың дәмі келіп таңдайға.*

*Туған жерім,
Құзырыңа,
Қызығыңа
Табындым.
Төсіңде өскен
Бала күнді,
Самалыңды сағындым.*

*Ойға батып аракідік көз жұмсам,
Елестейді қызыл изен, боз жусан.
Түсірем бе бәз қалпыңды, қаз-қалпыңды қагазға,
Өмір бақи өлең ойлап, сөз құсам...*

Өн жаңғырып, Емілдің ерке толқындарымен ілесе ағып, біресе қиқулап көтерілген құстардың қанатынан мамырлап қазақ даласына төгіліп, біресе ұялшақ қыздың жанарындай жеткен тұсынан үркіп ұшып, қайыра әуелеп, қайыра құлдилап, жылқы соңындағы жетім құлынның бауырына тығылып, енді бірде жер бауырлап барып жусан мен изеннің жел қозғаған басына қонып, дір-дір етіп тұратындай. Сол әуенге елтіген мына тіршілік бір сәтке сілтідей тынып, қайыра даурығып, азан да қазан болардай.

Иә, менің көңілімдегі Қажытай Ілиясұлы өлген жоқ. Ол өзінің өмір бойы жырлаған Еміліне оралды. Күн құланиектеніп Тарбағатайдан көтерілген сәтте, күн салып тұрып, шетсіз-шексіз, ұлан-ғайыр далаға қарап тұратындай. Алдындағы мың жылқының әрбірінің түрі мен түсін нақ айырып, «қазақтың

тарихы – жылқының тарихы, жылқының тарихы – қазақтың тарихы» деп күбірлейтіндей көрінеді. Қажекең Тарбағатай бауырында әлі күнге жылқы бағып жүргендей елестейді. Бір шоқының үстіне шығып алып:

*Сәриден қолда құс қырындап,
Сақалын тарайды мұнар бұлт.
Қарт жанын тартады құрулап,
Бойдағы аңшылық, құмарлық.*

*Астында жарау ат, тоқ бүйір,
Бөктерге тартты тік қыстақтан.
Болса да бет алды көп шыыр,
Таниды-ау тың ізді тісқаққан!..*

*Жөнелді бір сәтте құйғытып,
Көз жазып шыжымды бүркіттен.
Қараймын жаныма күй бітіп,
Қылпына нүктедей бір тұрткен!.. –*

деп жырлап тұрғандай.

Осы жылқы жайы, атбегілік, саятшылық турасындағы әңгімелер бізді етене жақындастырды. Кез бола қалса, жылқы жайын айтушы еді. Менің де жастығым жылқы айдап өтті. Кісі сөйлесем десе әр нәрсенің басын шалар әңгіме көп қой, алайда Қажекеңнің қозғар тақырыбы ерекше еді. Бір сәт бұл тымырсық қаладан табиғатқа кетіп, түпкі тамырымызға оралып, көңіл жасартып алушы едік. «Шұбырған түйелі көш сағым ойнап, Түсімнен шықпай қойды-ау ауыл-аймақ», – деп өзі жырлайтындай, ел жайлы, жер жайлы айтушы еді. Көшпенді қазақтың қараша үйінде дүниеге келіп, тумысынан түз көріп өскен, тау көріп өскен Қажекең ұсақ-түйек әңгімеден сөз ауылын аулақ қондырып отыратын. Кісіге ұнамды серілігі де бар-тын.

Жалпы, Қажытай Ілиясұлы жылқы мінезді жан еді. Болмыс-бітімі, таң асырылған тұлпардай кербез ұстайтын тұр-

тұлғасы, дегдарлығы, кісі баласын алаламайтын ақеділ, ақжарма көңілі, қағілездігі мен қырағылығы, шамына тисе шырт ететін тік мінезділігі, ойын ірікпей айтатын оттылығы – бәрі-бәрі дала падишасы – жылқыға келетін.

Кейде Жазушылар одағының бір бұрышында бір топ жасты жиып алып, жастарды қыран-топан күлкіге батырып, өзі де соған мез болып, қазақша, татарша, ұйғырша, енді бірде қытай тілінде өлең оқып немесе әндетіп тұрғанын көретінмін.

Шіркін, ол кісінің көңілі ғана емес, жүрегі де қартаймай кеткендей. Кеңестік және қытайлық саяси режимдерді басынан өткеріп, оның кісіні жанынан түңілтер небір қитұрқы қулық-сұмдығын көріп, жүрегін шер, табанын шөңге тіліп, ел айырылғанда еңіреп, етегі жасқа толған осы ақынның бүгінгі азат заманның албырт жастарымен бірге өз Отанында, өз үйінде әзілдесіп тұрғаны көңілді неге толқытпасын?! Толқытқан.

Әзілді айтса, Қажекең айтсын дейтіндей жағдайы бар еді. Ел аузына ерте іліккен пародияларының жадында қалған тұсына шейін жатқа оқып беретін. Соның Абайшалап жазған бірі жинағында жүр екен.

*Өлең – соның нан-шайы, сөз – самасы,
Ұрттап-шайқап төгетін өз баласы.
Тілге шөгір, жүрекке кірі тиіп,
Теп-тегіс ығыр болды айналасы.*

*Бөтен оймен былғанса сөз арасы,
Түсінбей тойтыңдайды бейшарасы.
Қоқымнан қолақпандай том жасады
Жымпиған, жылпыңдаған бір парасы...*

*...«Таңдама», топтамасы, баттамасы
Өтпегенмен, өтеді тапқан асы.
Тартсаңыз таразыға, танысаңыз,
Шіркіннің ап-айқын гой ақ-қарасы...*

Мұнан бөлек, хатқа түспеген қанша қазақы қалжыңы бар еді. Ел естімеген бір әңгімелерді айтып, «Солай ма еді?» деп

таңырқасақ, соған кәдімгідей қоқиланып қалатын. Қалжыңнан қаны қызып алған сәтте тілінің тікені гүлдей, сөзінің зәрі балдай көрініп кететін.

*Атыңды естігенде Еміл деген,
Елең ете қайғыдан жеңілденем.
Кетпесем желдей есіп жер түбіне,
Отыз өлең арнар ем кемінде мен!*

*Соларды жазамын да көңілденем,
Алыста әзілдесіп өлімменен.
Жөңкіл бері, жөргекті жуған өзен,
Алатының көп әлі сенің менен! –*

деп жырлапты бір өлеңінде. «Алыста әзілдесіп өлімменен» деген Қажекең онсыз да ауыр тағдырын ауырлатпауға ұмтылатын, жүздессең – жылы жымыиып, кездессең – көркем сөйлеуге тырысып жүретін. Емілге «алатының көп» деген ақыннан елдің алары көп еді. Біздің аларымыз көп еді. Кеудесі қазынаға тұнған жан еді ғой. Ер кеткен соң елдің өкінері қиын. Еміл...

...Сол Емілдің жағасындағы шалғынды даладан шұрқыраған қалың жылқы жер қайыстырып суатқа құлап бара жатқандай елестей береді... Құлағыма алыстан талықсып Қажекеңнің даусы жететіндей...

АҚЫН ЕСЕНҚҰЛ ЖАҚЫПБЕКОВПЕН ҚОШТАСУ СӨЗ

Ақын өлді!..

Шын ақын өлді!..

Жетісудың аспанында жап-жарық жұлдыз ағып өтті!..

Ол – Есенқұл Жақыпбеков өмірінің жұлдызы еді, алайда өлеңінің емес! Жамбыл мен Сүйінбайдың елі, еңсеңді көгер, Есенқұл Жақыпбековтің өзі кеткенмен, көзайым көзі қалды, көгершін сөзі қалды.

Есенқұлды момын көрдік, ол – момындығы емес, қоңырлығы еді. Бойын жасырған тұлпардай, өзін-өзі іштей сақтағаны екен.

Елде қалды дедік, ол – елде қалғандығы емес, елге жақын болғандығы еді. Өз үмітінен бұрын ел үмітін ақтағаны екен.

Ештеңеге ұмтылмайды дедік, ол – ұмытылмайтындығының белгісі екен ғой...

*Жанының миңын шерте жүргенін білсек те,
Жай басып жүріп, ерте кетерін кім білген?!
Жақсы күндерді көркем еткенін білсек те,
Жан-өзгемізді өртеп өтерін кім білген?!*

Теректей басы теңселген, терең бір ойлар еңсерген Есаға, тамырың – тереңде қалды, тағдырың – биікте қалды! Сен сүйген қазақ – сені де сүйеді! Сен жырлаған Алаш – сені жырлайды!

Өткен жұмада ғана, Сейдағанның – Сейдахмет Бердіқұловтың еске алу кешінде жүздесіп, алда келе жатқан 60 жылдығын атап өту жайлы сөйлескен едік. Сонда тағы сол қоңырлығына салып, «уақыты келгенде көрерміз» деп еді. Уақыты біз күткеннен бұрын келерін білдік пе сонда?..

Есенқұл Жақыпбековтің қаламынан туған «Бастау», «Ағымнан жарыламын», «Біз екеуміз», «Біздің елдің жігіттері»,

«Есіл дүние-ай!», «Бұл жаз да өтер», «Тау басында көрі қар», «Сарғайған сары терезе» сынды жыр кітаптары – талай жас ұрпақтың жастығының астында жатары анық. Оның лирикасы – жапыраққа тұнған тамшыдай мөлдір, жанарға тұнған жастай аяулы. Ебіден ескен желдей елең еткізер, жүрек түкпіріне терең өткізер, сұлудың жүзіндей, сайғақтың ізіндей тұп-тұнық дүние. Оның эпикасы – осы далада туған баһадүрлердің екпініндей ерен қуатты, сермелген семсердей, серпілген тұяқтай, зау биіктен құлдилаған қыран қанатындай отты еді.

Басың – төрде,

Бағың – елде, Есаға!

Бақұл болыңыз! Рухыңыз пейіш төрінде шалқысын!

ТАЛАНТ – ТАҒДЫРЫҢНЫҢ ТАМЫРЫ

(Қаламгер Несіпбек Дәуітайұлымен сұхбат)

– Сіз бен біздің тағдырымызда көп ұқсастық бар. Тұлым шашты алдырмай жатып тай ұйреттік, бозбала кезден боздатып көкпар тарттық... Е, сосын да ауылдан шыққандарды жылқы мінезді демей ме...

– Былай ғой, Ғалым. Қай мінезді айтсын, қай қылығымызды сөз етсін, қай қасиетімізді түгендесін, қай кемшілігімізді жіпке тізсін, мен әйтеуір өзімнен ауылды көремін. Біз әуелі ауыл мінездіміз ғой. Мен Дулат Исабековтің «Ақырамаштан наурызға дейін», Тынымбай Нұрмағанбетовтің кез келген әңгімесін, сосын марқұм Қалдарбек Найманбаевтың «Бәйгеторысын» қайтадан оқығым келеді де тұрады. Оқысам, аулыма барып келгендей, ауылдағы баяғы аталар мен аналарды, ағалар-жеңгелерді көргендей жүрек елжіреп, бауыр езілгендей күй кешемін.

Ауыл – қазақ қаламгерлерінің тағдыры. Әдебиетте классика деген ұғым бар ғой. Күдайға шүкір, қазір бізде «классик» көп. Ақын-жазушы ретінде танылғандар, танылуға таян қалғандарды былай қойғанда, газеттерді жағалап, мақалалар сүйкеп, оқта-текте төрт-бес шумақ өлеңдерін жариялап жүргендер де, «Мен осы, байқасам, классик екенмін ғой» деп көкіп отырады. Не сонда классика деген? Білмейді.

Классика – меніңше, адам, ұлт тағдырынан туатын ақиқат. Соның көркем көрінісі, терең танымы. Егер Э. Хемингуэй «Шал мен теңізді» жазса, теңіз – оның және ұлтының тағдыры. Шығармада сол тағдыр, адамның сол тағдырындағы өмір үшін жан алып, жан беретін, тілмен айтып жеткізуі қиын ұлы күресі жатыр. Ауыл да біз үшін сол сияқты. Мұны қаперге алмай, түрлі іздермен эксперимент жасап қоямыз. Бірақ табиғи жүректі қолдан жасаған жүрекпен алмастыру қиын. Бұған

қарап жаңа түр, тың мазмұн, бөлек ой айтпа деуге де болмайды. Экспериментке Оралхан Бөкеев, Марат Қабанбаев бармады дей аламыз ба? Алайда осы бір талантты қаламгерлер өздерінің сол саналы әрекетінде оның шегіне жете алды ма? Бұл – үлкен сұрақ.

– Сөйтін, Сіз қазақ ауыл мінезді дейсіз...

– Солай ойлаймын. Қайсыбір жылы Шерағаң – Шерхан Мұртазаның менің туған ауылым Иірсуға барғаны бар. Кенен атама күйеу бала болған жылы ғой. Қордай ауданының әкімі Құрманғали Уәлі екеуміз Шерағаңды Кененнің Иірсудағы үйінің орнына апарайық дедік. Кезінде Кененді іздеп келіп, Жамбыл төтем де түстенген Иірсу бұл. Кейін, Хрущевтің кезінде шағын шаруашылықтар іріленіп, жұрт бір орталыққа көшірілген соң, Иірсу иесіз қалған. Бары – үйлердің тегістеліп кеткен орындары. Бірді-екілі қыстау...

– Сіздің «Ақкөгершін» повесіңізде бұл өзі кеңінен әңгіме болмай ма, жұрт ата-бабасынан бермен қарай мұра болып келе жатқан мекенді тастап кете алмай, әбден қиналады ғой. Сіз сол шығармаңызда тоталитарлық жүйенің қазақы менталитетке түкірмейтін өктемдігін астарлап айттыңыз.

– Сол Иірсуға Шерағаңды бастап келдік. Иірсу – тау бөктеріне жақын, басы кең, аяғы тарлауыт жыраны бойлап, ирелеңдеп ағатын жіңішке өзен. Соның жағасында 60-70 түтін от жаққан. Кенекеңнің үйі ауыл ортасындағы оймақтай ұлпа саздың жиегіндегі қызыл төбешіктің үстінде болатын. Соның орнына Мұртазаны отырғызбаймыз ба, «Әй, қайын атамның орнына шығып кеткен жоқпын ба?» дейді Шерағаңның көзі алайып.

Ол өзенді біраз бойлап жүріп, айнала төңірекке көз салып, көбіне өзімен-өзі болды. Батысқа қарай әйгілі Ойжайлауға шығар қасқа жол жатты қасқайып. Оңтүстікке қарай – Қордай асуының сілемдері, сонау, сонау төменде – кезінде қырғыздың «Манас» жырында «Қордайыңа жол салдым, Көлқопаңа қол салдым» дейтін ойпаң, солтүстігі – Аңырақай даласына асатын Құлжабасы, Қушоқы таулары, шығысы – Алматыға жетелеп өкететін ұшы-қиыры жоқ ми жазық. «Бұл ми жазық қайсыбір

дәуірде Қобы аталатын» дейтін Кенекең. Неге қобы? Қобы деген не сөз? Соны сұрамаппыз.

Шерағаң бәрін сұрап тұр. Түс ауа жазушының туған ауылы Жуалыға жүріп кеттік. Екеуміздің езу жидырмай, алма-кезек айтатын әңгімеміз көп болушы еді, бұ жолы шалың үнсіз. Жол ортадан ауғанда «Шераға, үндемейсіз ғой...» дедім. «Ойлап келем...» деді ол. «Нені?..». «Иірсуды». «Қай тұрғыда?». «Төңірі оны бекер иір-иір етіп жаратпаған. Сендер соған ұқсайсыңдар. Сендерде әрі жайлы, әрі сұрапыл бір иірімдер бар».

Ары қарай індеткені: «Жойқын асығыс өзендерді көп көрдім. Біздің Жуалыда, мысалы, Теріс дейтін өзен бар. Ағысы басқа өзендерге қарсы, тауға қарай. Ал Иірсу өзені сондай бір нәзік. Иірім-иірім. Дәл бір бұралып басып бара жатқан қырғи мүше келіншек іспеттес... Маңдайы – көз ұшынан тау асатын қасқа жол, етегі кең жазира... Кенекең әндері... Кененің әндері асқақ та шексіз кең, сан иірім... Ырғақтық тыныстың, саздың тіл жеткізіп айтуы қиын кейбір әспет әуезінің бөлектігі арғы-бергі жампоздардың ешқайсысында кездеспейді. Әйтеуір бір ғажап кінәздік бар. Кеше орталықтарың – Кенен ауылында көшелерге көз салсам, екі үйдің бірінен осы бір сымбаттың сипатын аңғардым. Жаңа салып жатқан немесе жаңартылып жатқан тұрғын үйлер, боялған қора-қопсылар, аулалардың оқтай түзу қақпалары мен қоршаулары... Қазақстанның қанша жерін араладық, қаншама ауылдың ана түс, мына түсынан қаңырап жатқанын көрдік қой. Ал мұнда... Сірә, бүгінгі Кенен ауылының кешегі атамекені – Иірсуда тұрмыстың мәдениеті о баста болған. Ол оның барлық өмір салаларын қамтыған. Күнкөрісін де, өнерін де... Кенен әндерінің алабөтендігі – осы мәдениетте... Кез келгеннің тынысы жете бермейтін самғау әуез, жұғарақпанда кілт тыйылмай, иірім-иірім болып кете беретін сұлу саз, кінәз ырғақ. Асқақ оқшау. Дара. Дәл Иірсу өңірі өзен бойлап өрілген көш сияқты, ауыл іспеттес ана...»

– Білгенге мәдениет деген табиғаттың өзі ғой. Одан кім нені қалай үйреніп, кім оны қалай бойына сіңіре алады? Бір ауылға барсаң – гүлжазира, дәл соған іргелес тұрған ауылға бас сұқсаң – дауыл ұрып кеткендей.

– Аузы жеңіл ағайындардың «дауыл ұрудың» әлеуметтік себебін білмей, ауылды қараң қалдырып жататыны көп. Соның ішінде біздің біраз әріптестеріміз де бар. Ауылдың ақиқатын айтамыз деп отырып, сол өзі жіпке тізіп әкелген кемкетіктің ішінде адасып кетеді. Ең жаманы, оның «ақиқаты» барлық ауылға тән болып шығады. Ал бұл – соның жалғыз жоқтаушысы. Үкімет тасбауыр, әкім-қаралар безбүйрек... Ал осылай деп жүрген ақын-жазушылар қашан, қай кезде өз ауылының барып жыртығын бүтіндеді? Кімін іздеп, кімін қойды? Таудан құбыр тартып, жерден су шығарып берді ме? Егінін себісіп, жерін жыртысты ма? Ауылын сел қаптап, қар басып қалса, халің қалай деді ме? Қай жесірін жебеп, қай жетімін жетеледі? Күздеу бармағаны қанша, қыстау көрмегені қанша?

Ауыл – әзірше ұлт тұрмысының, оның менталитетінің, халықтық ойлау, пайымдау, армандау, қиялдау, сондай-ақ азап-шерінің тағдыри энциклопедиясы. Пейіл-ниеті, мақсат-мүддесінің бәрі осыдан өріп шығады. Психологиялық өзгерісі де. Қалаға он жеті жасында кеткен, содан ауылына оқта-текте соғатын қаламгер қанша талантты болса да, өзінің бастапқы табиғи тағдырынан айырылып қалғандықтан ауыл, оның адамдары жайлы ақиқат шығарма немесе мақала жаза алмайды.

– *Нәке, анау Жюль Верн өмірі теңізді көрмесе де, теңіз асты әлемін керемет суреттеп өлмес шығармалар жазған ғой.*

– Дұрыс айтасың. Онiкi – ұлы түйсiк, таланты тудырған ғажайып қиял. Ауыл теңіздің асты емес, қазақ қаламгерлері Жюль Верн емес қой.

– *Сіз осы көп жазушыда тағдыр жоқ дегенді меңзеп отырсыз. Менің де сезетінім – көптеген әріптестерімізде, соның ішінде дарындыларында керемет идея бар, ақиқаты жоқ. Қай жағынан келіп қараса да, өзі өскен баяғы ауыл мен қазіргі ауылдың нақты шындығын көре алмайтын сияқты. Егер біз нысанамызды не тек қара, не тек ақ күйінде ғана көретін болсақ, сол өзіміз жанымыз ашып отырған атамекенге залал келтіреміз. Мәселен, ауылда «Жоқ деген түбі жоқ болып қалады» деген кредо бар... Ынсапқа, қанағатқа арқа сүйейді.*

Шыдам, төзім онікі. Қара су іше де күліп отырып ішуіне мүмкіндік бер. Тынышын алма. Құлағын елеңдетпе. Көңілін бұзба.

– Әлгі Аңырақайдың даласында қой бағып жүрген бозбала кезіміз ғой. 1968-1969 жылдары алапат қыс болмады ма. Қой қырылып жатыр. Ақ қар, көк мұз белуардан. Қарға адым аттап баса алмайсың. Сондай күннің бірінде әскери тягачпен бір топ адам сау етті. Орталарында қара тұлып киген нән қара. Аудандық атқару комитетінің председателі екен. «Қане, халдарың қалай?» деді жағалай тұрған қойшыларға. «Халдің несін сұрайсың?.. – деп Мешітқұл қария шырт түкірді. – Білмеймісің, одан да өзің бізге не әкелдің, соны айт. Шөбің, жемің бар ма қалтаңда? Болмаса керегің не бізге?..»

Мұны есіме алып отырғаным, бүгінгі саяси ойында ауылдың көңіл күйімен ойнап, оны бетке ұстап, оның күл-қоқысын біресе Президенттің іргесіне, біресе Үкіметтің есігінің алдына, қалған-құтқанын әкімдердің, басқа да мемлекет қызметшілерінің біресе алдына, біресе артына сүйреп апарушылар біраз бар. Саяси айтыс – саясаттың сарбаздарына керек те шығар. Ал олар өз амбицияларына не себепті ауылды қыстырады? Ауыл саясаттың қол добы емес қой. Ауылшыл екенсің, өзің оған не бердің? Беретінің бар ма? Көрсет. Әкел. Қазір ауызға сенетін жұрт қой. Ал Президент өзінің соңғы Жолдауында бергенін айтты, беретінін көрсетті.

– Біз, осы қаламгерлер халық пен биліктің арасындағы қай ақиқатты айта алмай жүрміз?..

– Бәрін түгел тізіп айтудың қажеті бар ма және ол мүмкін бе? Дулат ағамыз таяуда теледидардан өте дұрыс айтты: Президент – Айсберг. Ол мұхитқа шөгіп тұр. Ол өзін түгел көрсетпейді, өзін түгел көре алмайсың.

Халық барын көрсетеді, барын айтады, бірақ соларын мән-маңызымен жеткізіп айта алмайды. Қаламгер осы, міне, шындықты өркениетті ой, жан тазалығы, рухтың мықтылығымен айта алмай өуре. Құр даңғазалық. Таяуда Мұхаң – Мұхтар Мағауин маған «Байқайсың ба, осы бізде ендікпелер мен едіреңбайлар көп, бір қызығы, халық соларды тыңдауға

құмар, әрі әлгі әртіскештерге иланып қалады» деген сұмдық ақиқатты айтты. Шынында да, жаман таңғаласың. Біреу екі иығын жұлып шыға келсе, «Міне, азамат!» десіп, аузымыз аңқайып қалады. Шын мәнінде, оның бос бөшке, құр кеуек, әр жерде әулекіленіп шыға келетін әңгібай екенін пайымдай алмаймыз. Бұларға әр аймақтағы қаламгерлігі көркемөнерпаздар үйірмесінің көшеден келіп қосылып жататын мүшелерінің деңгейіндегі әңгіртаяқтарды қос...

– *Нәке, сіз билікті қолдайсыз ба?*

– Мен мемлекеттік жүйенің ғасырлар бойы қалыптасқан классикалық үлгісін қолдаймын. Халық өздігінен жол таба алмайды. Оған жол көрсетуші, бағыт беруші, оны қорғап сақтаудың жолын білетін, басқа елдермен жақсы арақатынастың дипломатиясын терең меңгерген, сезімі ұлттық, көзқарасы жалпыадамзаттық адамдардың билік деп аталатын саяси жүйесі керек. Ол бізде қазір бар ма? Бар. Ондай барды неге қолдамау керек?

– *Сіздің қатарларыңыз немесе үш-төрт жас айырмашылығы бар замандастарыңыз БАҚ, түрлі әдеби мекеме немесе әдеби басылымдарда қазір бірінші басшы. Өзіңіз «Жамбыл» журналын басқарып отырсыз. Екі сұрағым бар, біріншісі – жаңағы сіздің көзқарасыңыз сіздің қатарларыңызға да тиесілі ме, әлде?..*

– Оны олардың әрқайсысының өзінен сұрау керек шығар. Өз басым кешегі бас редакторлар Шерхан Мұртаза, Камал Смайылов ағаларды өнеге тұтам. Әдебиет пен өнер қайраткерлері өкілдерінің Президентпен соңғы кездесуін көзіңе елестетші. Ұлттық мүдде, сұраныстарын Елбасы ешкімнен артық білмесе, кем білмейтінін, Елбасының бұл бағытта осы отырғандардың барлығынан да он-жүз есе артық жұмыс істеп жатқанын пайымдай алдық па? Тың пікір, соны ой айтуға болатын ба еді? Әрине, болатын еді. Бірақ Н. Назарбаевтың арқасындағы онсыз да ауыр жүкке толы қанарға тағы да зілбатпан жүкті салдырлатып сала беру қажет пе?! Кезегін күтпеген шаруа кезекте тұрған шаруаны басып-жаншып тастамай ма?

Сосын, меніңше, Президент әдебиет пен өнер қайраткерлері өкілдерін қабылдағанда, рухани интеллектуалдан Құдайдың құтты күні айтылып жатқан проблемаларды қайталауын емес, интеллектуалды саясаттың бағасын білгісі келеді. Өркениет әне. Жаһанданудың төбесі көрінді. Ұлы көш соған дайын ба? Ұлт соған лайықты ма? Міне, әңгіме.

Жалпы, редактор ма, жоқ, қатардағы қызметкер ме, шын қаламгерге бәрінен азатығы қымбат. Қаламгердің жөнсіз иіліп-бүгілгені – қасиетінің кеткені. Түптеп келгенде, кімнен неге үрку керек? Көп болса қызметіңді бересің. Қаламыңды тартып алар Құдайдан басқа құдірет жоқ қой. Мәселе кез келген қаламгердің қоғамына дейтін азаматтық асқан белсенділігі мен қайраткерлік қасиетінде. Осы тұрғыда мен Смағұл Елубаевқа әрдайым разы болып жүремін. Ол Прагада 10 жыл тұрып қалды да, біраз уақыт бас қоса алмай жүрдік. Таяуда телефонмен едәуір әңгімелесіп, сол әңгімеде, сосын «Жас Алаш» газетіндегі сұхбатынан байқағаным, Смағұл сол баяғы ұлттық мүдденің азаматтық әуенінен еш айнымаған. Өзгеріс – ол бүгін әлемдік мәдени өркениеттің интеллектуалы. Ал интеллект қалам ұстап жүргендердің бәрінде бірдей бар ма? Жазушыны қоғамдық мүддемен қосақтап жіберетін – осы ақыл-ес. Мархабат Байғұттың ауыл адамдары жайлы әңгімелерінен мен соны байқаймын. Ол – тағдыры бар жазушы. Сол тағдырының тамырын басып сөйлей алады. Тапыраңдамайды, тасымайды, ауылдарды жылы жауын аралап өткен соң жайлап есіп тұратын жұмсақ самал іспетті. Мархабаттың жан дүниесінен осы еседі. Оның шығармалары – оның өзі.

Анна Каренина, мәселен, Толстойдың өзі еді ғой. Анна Каренинамен орыс қоғамының, өзінің тағдырын ұлы жазушы еңіреп жазды. Интеллектуал жазушы басқаша бола алмайды. Интеллектуал жазушы халықты интеллектіге жетелейді. Амал не, қазір кімнің шын ақын-жазушы екенін ажыратып алу қиын. Оған жазгерлер дейтін бір өзіне-өзі сөзсіз жазушы мерез құбылыстар қосылды. Не жазып, не қойып жүргендерін өздері де білмейді. Өйтіп-бүйтіп өлең-сөлең құрастыра алады, бір тарауы мақала іспеттес, бір тарауы мемуар тақылеттес, келесісі

суреттемеге ұқсас, ар жағы очеркке келіңкірейтін бірдеңелерді шимайлайды. Жә, бұларды қойшы. Таяуда «Қазақстан жазушылары – ХХІ ғасыр» деген анықтамалық шықты ғой. Қане, шыныңды айтшы, осы қалың кітапты қатты сығып жіберсе, шын мәнінде қанша ақын-жазушы қалады?

– *Кемінде 400-і ағып кетеді ғой.*

– Сонда замандық есі дұрыс көркем шығарма бермесе, өмір бойы жалғыз рет те қоғамдық белсенділік танытпаса, жаңағы ағып кететіндер «Анықтаманың» ішінде қалқайып неғып жүр? Оқырманды қайдам, ақын-жазушылардың өздері «Осы кім еді?» деп оларды бір-бірінен сұрап жүр ғой.

Қызық жері, енді ондайлар мерейтойшыл. Ол үшін, әрине, ауылға шапқылайды. Әрине, әуелі облыс, аудан басшыларына сөзі өтетін дуалы ауыз іздейді. Табады. Дуалы ауыз, анау жылап-еңіреп босағасына жатып алған соң, амалсыз телефонның трубкасын көтереді. Ар жақтағы зарлайды: «Пәленше-екем-ау, о кім еді біз естімеген?». «Ойбай, сұмдық ақын! Одақтың мүшесі!». Енді ауылда біреуге көл-көсір, біреуге «жетім қыздың» тойы жасалып жатады. Қасиетті қайран ауыл соның бәрін көтереді үнсіз. Әлгі «керемет ақын», «тамаша жазушы» өзі іспеттестерден тұратын «бір ротамен» келіп ішеді-жейді, шапанын киеді, атын мінеді. Дәмелері одан зор еді. «Бір мәшине әперуге жарамды, әй, бұл біздің ауыл (аудан, облысты қосып айтады) ел емес» дегенді де талай естідік. Ел емес... Сонда оның өзі кім? Өз ауылын өзі бір темір-терсек үшін ел емес деуі – о кісәпірдің тағдырын жоғалтқаны емей не?!

– *Сіз осы үш жүз ұғымына үнемі қарсысыз. Қазақ деген жалғыз атауға ғана ден қоюды айтып жүресіз. Ал былайғы жұрттың, соның ішінде қаламгерлердің де кейбір ақсақал-көксақалы, бала-шағасы рулық белгі бойынша ой оздырып жататыны өтірік емес.*

– Қасиетті қайран ауылда дәл осы пәле жоқ. Руын әркім-ақ біледі. Өлі-тіріде ағайын туыстығын жасайды. Бірақ ешкімді аяқтан шалып, шетке қақпайды. Менің елу жылдан астам өмірім Қордайда өтті. Ал сонда, Қызылсай деген ауылда 40 үй қаңлылар тұратынын мұнда білдім.

Алғаш жаза бастағанда «Ойбай, ол анау, ар жағындағы мынау, бер жағындағы өзің...» деген пыш-пышты мен де естідім.

Бер жағындағы «өзім» – мысалы, Шерағаңа оның қолында әрқилы билік тұрғанда алдына бір рет те барып көрмеппін. Алғашқы кітабымның жарық көруіне ықпал еткен – марқұм Қалдарбек Найманбаев. Одан Әбіш Кекілбаевтың, Фариза Оңғарсынованың жылы қабағын, түзу пейілін көрдім. Марал Ысқақбаев алғашқы кітабыма «Қазақ әдебиеті» газетінде көлдей мақала (ол кезде жаңа жазып жүргендерді бұлай жарылқамайтын) жазды. Қабдеш Жұмаділов пен Сәкен Иманасов кезінде «Жалын» аталатын журналдан романимнан үзінділер оқып, арқамнан қақты. Мұхтар Мағауин әңгімелерінді қоя тұр деп, «Жұлдыз» журналында романимды басты. Әбдіжәмил Нұрпейісов осы жылдың басында мені Тараздағы қызмет орыннан әдейі таптырып алып, «Көк көйлекті келіншек» дейтін әңгімемді әр жолы бойынша талдап берді. «Слова – определяют мысли» дейтін И. Эренбургтің сөзін есіме салды. Ұлықбек Есдәулетпен мына өзің кездескен жерде «Нәке, жазғандарыңды алып кел» деп тұрасыңдар. Қатарларымнан Нұрлан Оразалин барымды санап, жоғымды түгендеп жүреді. Мереке Құлкеновтің де қашанда құшағы ашық. Есенғали Раушанов, Мейірхан Ақдәулетов, Жұмабай Шаштайұлы, Көсемәлі Сәттібайұлы деген азаматтардың пейілі тіптен ыстық. Рахымжан Отарбаев шығармашылығым туралы кезінде арнайы үлкен мақала жазды. Құрдасым Бақыт Сарбалаев бір кездегі «Лениншіл жас» газетінде бәйге алған «Ақкөгершін» повесімді алғаш рет талдаған. Елен Әлімжан деген Таразда тұратын жазушы-драматург ағамыздың бағасын өздерің жарияладыңдар.

Рулық белгі бойынша осының барлығы әр атаның баласы емес пе? Әр атаның осы бір алды классик, соңы талантты азаматтары маған не себепті соншалық ыстық ықыластарын білдіреді? Сонша асып кеткен таланттымын ба? Мәселе менің өзімнің ешқашан ешкімді бөліп-жармайтындығымда. Менің Кенен ауылым мені солай тәрбиелеген.

Мен кешегі Кененге арнайы сәлем беру үшін Мұхтар Әуезов, Шыңғыс Айтматов сияқты талай-талай алыптар келген ауылда өстім. Сол ауылға қазақ халқындағы саяси ірі тарихи тұлға Д. Қонаевтан бастап келген мемлекет қайраткерлерін көзбен көріп, сөздерін құлағым шалып ержеттім. Мен ең соңғы шайқасы Қордайда болған қазақтың соңғы қаһарман ханы

Кенесарының ұлт азаттығы үшін жан пида еткен ұлы ерлігіне тәнті болып, оған мақтанып, әрі намысына өртеніп ес жиып, етек жаптым. Жамбыл төтенді ісі қазақ әлпештеп жүзге, Кенен атаңды тоқсанға жеткізді. Ұлы жүз емес, ісі қазақ! Ісі қазақсыз біздің кез келгеніміздің, түгелдей алғанда, ұлттың ұшпаққа жетуі неғайбыл. Ісі қазақ билігін де, ел-жұртын да бірдей алып қарап, бірдей құрметтеп, бірдей қолдап, сүйейтін сәт туды. Ісі қазақтың ХХ ғасырының рухани әлемі берген екі ерен тұлға – ұлы Абай мен заңғар Олжасының жасампаздығын жаһанға жайып отыратын кезеңі мынау. Біздегі бүгінгі кейбір «ғұламалардың» тұлғатануда «атамның сақалын тарап едім, мұртын басып едім, қолына су құйып едіммен» шаруасы бітетін бәлдір-батпақтарын ысырып тастап, жаңа көзқарастарды алға шығаратын мезгіл келді. Сонымен бірге әкелеріміздің, ата-бабаларымыздың, өзіміздің ауылтаным дейтін тағдырымызға абай, ақылды қарайтын шақ бүгін. Ауылды қараң қалдыруды қою керек. Ауыл қараң қалмайды, жекелеген адамдардың қалуы басқа әңгіме. Ауылдың проблемасы – сол жалпы, сөзсіз кезегімен туып отыратын сұраным. Өмір барда сұраным туа береді. Бірінен кейін екіншісі, екіншісінен кейін үшіншісі... Олай етпесе даму жоқ.

– Осы жерде тек бір нәрсені ескеру қажет сияқты. Қазір ғой, Құдайға шүкір, ауыл-ауылда төрт түліктің қарасы молайды. Біраз адамға ата-бабасына бітпеген мал біте бастады. Енді осыны қандай жағдайда да аман сақтау мәселесіне біздің бауырлар соншалық ден қоя бермейтін сияқты. Биыл, мысалы, Жамбыл облысына қар өте қалың түсті ғой. Біз білетін ақпарат бойынша талайдың малы қырылған...

– Ата-бабаның «Бай – бір жұттық» дейтіні рас. Мәселен, Сарысу ауданында бір азаматтың мың қойы қырылып қалыпты. Жем-шөбінің жоқтығынан. Ішің аши ма? Ашиды. Неге қамданбаған дейсің бе? Дейсің.

Осы күзде мені университетте бірге оқыған, қазір сол аудандағы әкімияттың ішкі саясат департаментінде қызмет істейтін Жамалбек деген азамат іздеп келіп еді. Сонда ол қазір ауданның жеке секторындағы қой басы кеңес заманы кезіндегіге жетті деген. Енді қарашы. Өлім-жітім жалғыз әлгі азаматта ма? Ендеше, жем-шөп дайында дейтін сөзсіз

қажеттілікті айналып өте беруге болмайды ғой. Еңбегің зая – ең жаман нәрсе.

– Қазірауыл мен қала тұрғындарының психологиясы бітісіп кетті дейтін әңгіме көп. Өз басым соған сене бермеймін. Сірә, сыртқы форма – киім киіс, жүріс-тұрысқа қарап айтатын болуымыз керек осы.

– Ұлы психолог Зигмунд Фрейд адам психологиясына күнделікті тіршілік ету дағдысы үлкен әсер ететінін айтады. Ауылдың тірлігі мен қаланың тірлігі қандай жағдайда, қалай бір ырғаққа, бір сипатқа түседі? Әрқайсысының өз ерекшелігі бар. Біз сыртқы форманы емес, ауыл мен қала тұрғындарының саналық жаңару бірдейлігін іздеуіміз керек. Әрине, саналық жаңару процесіне қала әлдеқайда оңтайлы. Прогрестің қолда бар материалдық базасы осында ғой. Ал ауыл үшін рухани-материалдық база – білгенге, жазушының шығармасы. Ауылым, ауылым десең, сен оның жерін жырттып, егінін сеуіп бермейсің, құбырын тартпайсың, айлығын, зейнетақысын көбейте алмайсың, малын қайырыспайсың, жетім-жесірін, кембағалын материалдық тұрғыдан желеп-жебегің баяғыдан жоқ. Ендеше, қалатыны – оның саналық жаңаруына, өркениетке ұмтылысына, дүниетанымның кеңеюіне, эстетикалық талғамының тереңдеуіне қызмет ететін сөзі көркем, ойы құдіретті шығармаңды жеткіз.

Жалпы, ауылдың психологиялық өзгерісін тек алдан іздей беруге болмайды. Психологиялық өзгеріске өткен шақтың тағылымы да қызмет етеді. Мұхтар Мағауин айтады: «Біздің бала кезімізде ауылда «Жұлдыз» журналын 5-ақ адам алатын. Соны бір-бірінен сұрап алып, кезекпен барлық түгін оқып шығатын» деп. Сол дағды ауылымызға дәл бүгін ауадай қажет.

– Әңгімеңізге рахмет.

«Қазақ әдебиеті» газеті.

2005 жыл

АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМ, АРДА ӨЛЕҢ...

Ақынды ашу – тылсым бір әлемді ашумен бірдей дүние. Бұлттардай көшкен, күндей күркіреген, асау толқындары арнаға сыймай жағалауды ұрған ақын шығармашылығы туралы сөз қозғаудың өзі қиынның қиыны ма деп қалам кейде. Кейде бала, кейде дана, ал кейде дәруіш бейнесіндегі ақын атты жаратылысты шебер Құдай қалайша қиыннан қиюын тауып сомдады екен? Ақ дүниеге ақын болып келіп, жыр болып ағылып, ақ шуаққа шомылып, керуен-күннің легінде өз Тағдырын өзі жасай білу – сиректің сирегінің еншісінде.

Онсыз да ақынды адам еместей көретін мына қоғам кімді аялап, қай жыршыны төрге оздырып, күнгейінде күміс ерлі тұлпарын сайлап отыр дейсіз. Алқалы топтың алдына шығып сөз бастаған ақын – Ақын. Әсіресе замананың запыранын ішіп, зар құсатын қазақ ақынының басынан қара бұлт қашан сейіліп еді? Уақыттың дырау қамшысы – солақайлықтың сойылы, батыраштың балтасы болып ақынның қақ маңдайына тиюі заңдылық сияқты қабылданады бізде.

Қазақтың қара өлеңінде қара нардай жүк теңдеп, мәңгіліктің өлмес күйін шертіп, бірде қобыз болып күңіреніп, бірде көктем болып көгеріп, бірде көл болып тасып, бірде шөл болып қуарып жүріп азап арқалап, қызыл-жасыл дүниенің қызығына арбалып, шыжығына күйіп келе жатқан бір ақын болса, ол – Иран-Ғайып. Оның ақындық әлемі, Абай атасы айтқандай, «сыңғырлап өңкей келісімнен» тұрмайды. Ол өз бойындағы адуын мінезді ақпа-төкпе ақындығы елге бірде жағып, бірде жақпай қалса да, қырық жыл бойы оқырманын көзайым етіп келе жатқан, тағдырмен тайталасқан қуатты құбылыстың қыры мен сырын, болмысы мен бітімін көп жағдайда байыптай бермейтін сияқтымыз. Бажайлап, байыптамаған соң ақындық атты ғайып өнердің де құны құнарсыз, өгейсінген сөз жетім.

«Болған соң адам қайтіп мен Бөріңе бірдей жағайын?..» Иран-Ғайып ақынның осы екі жолында сезімінің дірілі, жанының жасыл жайлауы бар.

Жалпы, Иранбек ақынның құпия әлемімен осыдан отыз жылдан арырақта «Құпия ғашық» балладасы арқылы таныс болғанмын. Сол сюжеттің құрылымы тосындау көрінген. Күзетте тұрған солдатқа ғашық болып, сол жауынгердің қабірінің басына келіп өлетін әбжылан туралы екен. Финалы, оқиғаның шарықтау шегіне келгенде айтатын ойы да бөлек:

*...Өлең, сен ерке еліксің далада өрген,
Мен болсам – қызықтаған бала мерген...
Адамға ғашық болған әбжыландай,
Не өліп, не өлтіріп ала көрмен!..*

Содан бері де талай көк шығып, талай су ақты.

«Құпия ғашықты» жырлаған жас ақын Иранбек Оразбаев емес, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, көрнекті ақын-драматург Иран-Ғайыптың алпыстың асқарына шыққандағы тойын қара орман жұрттың қаласы, даласы, баласы, данасы – бәрі қосылып тойлап жатыр. Иран-Ғайып Иран-Ғайып болу үшін де талай соқтықпалы, соқпақты соқпақтардан өтіп, тар жол, тайғақ кешулерді бастан өткерген. Күні кеше ақынның он үш томдық шығармаларының толық жинағы қолымызға тиді. Көлемді он үш том еңбегін оқырманның талғам таразысына ұсыну да оңай тірлік емес. Бұл – өлең атты өлкедегі үлкен жеңіс, айтулы оқиға.

Иран-Ғайып Мемлекеттік сыйлыққа қатарынан бірнеше рет ұсынылды. Соның бірінде мақала жазып: «Иран-Ғайыптың Мемлекеттік сыйлыққа емес, Мемлекеттік сыйлықтың Иран-Ғайыпқа қолы жетпей жүр», – деп ой айтқаным бар еді. Осыған сыйлық алғаннан бетер қуанып, Ирағанның өлең жазғаны бар.

Ұлы Гейне шығармашылық туралы айтқан бір сөзінде: «Өзіңе-өзің қатал бол. Суреткердің бірінші парызы сол», – деген екен. Иран-Ғайып та осы қағиданы берік ұстаған ақын. Өмірде де, өлеңде де алғаусыз сөйлеп, ардың сөзін айтады.

Тандыры кепкен тақырға шөп шығушы ма еді? Әкесі Әбітай Иранның ат жалын ертерек тартып мінгенін арман етті ме екен? Жасы алтыға толмай тұлпар сайлап, аламанға қосыпты. «Ешқашан бәйгенің алдынан келмеп едім», – дейді Ирағаң. Келмесе келмеген шығар, әкесі жарықтық аламанға қосылған ұлының жүрегіне нұр, сезіміне сәуле сеуіп, намысын қайрап жібергенін сезді ме екен? Жыр бәйгеге жарау жүйрігін қосып тұрғанын білді ме екен? Осының бәрі тағдыр. Тағдырлы ақыннан тағдырлы өлең туады.

Қазақ жырындағы қабырғалы ақынның бірі Сырағаң – Сырбай Мәуленов Абай туралы мақаласында: «Таланттың кесек күйғандай бір тегіс боп шығатын қалпы жоқ. Әрбір таланттың өз таразысы бар. Әр таланттың табиғаты әр басқа. Бір-біріне ұқсамайды. Сондықтан басқа талант жөнінде барлығын байыбына жетіп, тап басып айттым дей алмайды. Бірде ол көк мұнармен көмкерілсе, бірде ол жаз жаңбырмен шайылады. Бірде ол аспанның ақ сәулесіндей аппақ қардың нұрына шомылады», – деп әдемі айтқан. Ормандай оқырманына он үш том ұсынған ақынның шығармашылығына шағын мақалада талдау жасау мүмкін болмас та еді. Иран-Ғайып шығармашылығы – зерттеуді, зерделеуді қажет ететін еңбек. Иран-Ғайып ақын – өз қыры, сыры, тылсымы көп тұлға.

Образды, эмоциялы құрылыс ақын өлеңдерін құбылысқа айналдырып, биік ноталы даусын жаңғырықтырып естіртетіндей. Оның зары мен мұңы тіршілікпен егесіп, төбе билердей кеңесіп, рухқа айналып кеткендей.

*Бекзатыма іңкәрмін,
Таусылғандай амалым.
Тұяғы едім тұлпардың,
Тобан қылдың, заманым.*

*Қолтығыма – үзеңгі,
Қыр арқама ер батты.
Тікен шақты тіземді,
Қамшы артты сорлатты.*

Ата тектен айырдың,
Айғыр күнім ақта боп.
Қойша күйіс қайырдым,
Бағым да жоқ, бап та жоқ.

Зар шағымды көр мына,
Жақсы түстей жоғалдым –
Кісінеудің орнына
Ақыратын боп алдым!..

Қазтуған, Доспамбет, Бұқарлардан жеткен рухтың жетімсіреген үні қайта жеткендей құлаққа. Күзеуден көшпей қалған жұрт сияқты уақыттың ызғары ұрып, суыққа тоңа бастаған кездегі жанның даусы, ұрпақтың үні бұл.

Иран-Ғайып поэзиясы түрлі бояулардан түзілген. Қарасы мен ағы, күнгеі мен көлеңкесі алмасып тұратын өмір сияқты ақын жырларының кейде қуантып, бірде мұңайтып тұруы да кездейсоқтық емес. Суреткер қаламынан ақиқаттың алдаспанындай, сертке ұстаған семсердей, шынның жүзіндей өткір өлең құйылып, зеренінде толқып жатса ғажап емес пе?! Ой сөулесі жарқырап тұрған ақынға әлеуметтік ортаның көлеңкесі де түспей қалмайды.

Кете ме деп
Ел де –
Тегін,
Жер –
Тегін,
Қазақ мұңын –
Қайманаша шертемін...

...Тегін –
Билеп,
Теп-тегінге –
Төстеніп,
Түгесіліп –

*Битпей қойды
Ертегің!*

*...Тегін!
Тегін
Бәрі –
Саған теп-тегің.
Сонша –
Қайыршы,
Бейшара еткенің...*

*...Бір есебі болар –
Хақтың...
Халықтың
Көзінің жасы –
Құр төгіледі деп пе едің?!*

Кінәлай алмайсың. Ақынның жан сөзі сол. Айналадағы көріністі, болмысты жұрттан бұрын көріп, жан-жүрекпен сезінудің өзі азаптың азабы шығар. Әйтеуір, ақын – бақ пен сордың ортасындағы жаратылыс. Таразыға салсаң, екіншісінің батпаны басып кетердей ме, қалай?

*Ауырма!
Ауыруға жоқ құқың, балам!
Сен ауырсаң, басыма мұң ораған.
Тұлпар-жырға тоқым ғып тоздырайын,
Ауруыңды маған бер жұмарлаған.*

*Ауырма!
Ауыруға жоқ құқың, балам!
Сен ауырсаң, ауырар бүкіл ғалам!
Сен ауырсаң, күн сөніп, аспан жылап,
Жер шары боп кеудеңде лүпіл қағам!.. –*

деп басталатын жыры бар еді Иран-Ғайыптың. Ауырып тұруға қимайтын ақынның ұлы Мұнарды көктей қырқып кетті. «Күн

сөніп, аспан жылаған» күндерде Қаратаудай мүжіліп, қара нардай шөгіп барып, еңсе тіктеген де осы ақын. Елегізіп, егілді. Ақ қағаздың бетіне қара сиямен түскен зарға толы зар-толғаулар «ақынның тілін бір рет алмайтын» Жаратқан Иеге жалбарынумен аяқталатын. Жігерінің қайрағын жанып, шыдамының шарығын қайрап жүріп-ақ өлең деген киенің ғұмырына серік болғанын сезінудің өзі – Ақынның бағы.

Халықтың сөзін, ұлттың тағдырын сол деңгейде ойлайтын ақын ғана айта алады. Иран-Ғайыпта да антологиялық сирек өлең жеткілікті. Соларды тізбелемей-ақ, соның бірін Сізбен бірге оқиық:

*...Оқыранды белдеудегі арғымақ –
Отырды шал немересін алдына ап.
«Біссіміллә!» деді ақ кемпір ақырын,
Сырқат жеңген сүйектері саудырап.*

*Кемсең қағып, кимешегін дұрыстап,
Төсегінен тұра берді жылыстап –
Шымылдықта шыдамына тұншықты,
Жас келіншек арқа-басы құрыстап.*

*Кәрі төбет үре бере үні өшті –
Өшкен үнге ерен екпін ілесті –
Сыралғы әдет тыным бермей тұтқаға,
Қоңыр үйге ену үшін күресті.*

*«Кім болды екен, – десті бәрі, – кешіккен?!»
Қара мақпал сусып тұсті бесіктен –
Жалғыз көзді,
Сыңар аяқ,
Шолақ қол –
Жеңіс кіріп келе жатты есіктен!..*

Бұл – Иран-Ғайыптың ертеректе жазған «Оралу» деп аталатын өлеңі. Тілдің шұрайы жырға шырай кіргізіп, тұтас бір

уақыттың суреті болып көз алдыңа келеді. «Жалғыз көзді, сыңар аяқ, шолақ қол – жеңіс» сонау жылдары қазақтың әр босағасының есігінен енген.

Осыдан бес-алты жыл бұрын Түркі әлемі ақындарының Стамбұл қаласында өткен фестиваліне қатысқаным бар. Сонда Шыңғыс Айтматовтың бір пікірі жадымда жазылып қалыпты. «Талантты ақынның өлеңі, мейлі, ол төрт-бес шумақтан-ақ тұрсын, тұтас бір халықтың, тұтас бір мезгілдің тарихын көз алдыңа әкеле алады. Тіпті, әлгі төрт-бес шумақ эпопеяның жүгін арқалауы бек мүмкін», – деп еді сонда ұлы суреткер.

Жоғарыдағы «Оралу» жырының әр жолында қазақы болмыс, ұлттық бояу, шымырқанған шындық бар. Төрт шумақтағы шал да, кемпір де, келіншек те, немере де кәдімгі Сіз бен біздің ауылдың адамдары сияқты. Өлеңнен сағыныштың самалы мұң боп есіп тұрғандай әсер аласың. Таныс, бейтаныс бейнелер көз алдыңа көлбеңдесе, ол да ақындық қуаттың жемісі. Ақын жырларының динамикасы табиғат, Адам, өмір сияқты философиялық категориялардың иінін түсірмей, иін қандыру арқылы құрылады да, тұтас бір жанды образға айналады. Оған ақындық мінезді қоссаңыз, Иран-Ғайып атты жыр әлемінің ақ бастауына тап боласыз. Бірде суып, бірде қатып, бірде мөлдірей қалатын сол тұманың ешкімге ұқсамайтын өз дәмі бар. Сол бастаудың тұнығы мейіріңді қандырып, шөліңді басады.

Ұлы Абай хақында жазған Иран-Ғайыптың «Пайғамбар» деп аталатын ой-толғамы бар. Оқырманмен сыр бөліскен ақынның: «Ақын – қашанда Ақын. Кешегінің ақыны, Бүгіннің ақыны, Ертеңнің ақыны деп ақынды уақыт таразысына салып бөлшектеу – білместіктен шығады. Шын ақын – көріпкел. Ол – Кешенің де, Бүгіннің де, Ертеңнің де қамын ойлап, қасіретін шегетін ортақ жыршысы. Ақын үшін Уақыт – әрі биіктік, әрі кеңістік, әрі тереңдік...» – деп ой түйгені бар.

Иран-Ғайыптың өзі де осы үш өлшемнің тоғысқан жерінен үн қатуды о бастан-ақ алдына мақсат етіп қойған секілді. Сол мақсаты мұқалмай, арманы аласармай, алпыстың асқарына аман жеткен ақын – Иран-Ғайып.

Өзі бүгінгі көңіл күйін былайша толғайды:

*Нең бар іске татыр?
Қатыр басты, батыр!
Шақырым-шақырым жақындап –
Алпыс келе жатыр!*

*Топаланып оңай –
Опаланып самай:
Отырсам да, тұрсам да –
«Оһ... Жаным-ай... Жан-ай!...»*

*Ішік түсіп Бүгім –
Қалмағандай түгім:
Бұрын – ашкөз Нәпсім
Мүлдем тоймайтұғын...*

*...Өлім-тірім – тылсым,
Бүйткен күнім құрсын!
Бары-жоғын...Оллаһи,
Сезсем – Құдай ұрсын!*

*Алқын-жұлқын Пәле –
Келе жатыр... Әне...
«Алпыс деген – Тал түс!» –
Дегендерің, кәне?!*

Дүниенің тынышын алып, беймаза күй кешкен Ақынның көңіл күйі.

Иран-Ғайып еңбегі қазақ қауымына аян. Көрнекті ақын ғана емес, түрлі тақырыптағы бірнеше драмалық шығармалардың авторы. Кейіпкерлері – Шыңғыс хан мен Абайдан бастап Сіз бен бізге дейін. Ол шығармалар жайлы талай айтылған, айтылады да.

Алпыс асуға шыққан асау қанды ақын аға онсыз да маза-сыз дүниенің мазасын алып жүргендей көрінеді. Бір-бірімен

ғұмыры қиылыспайтын жолдарға жалғыз көлікпен шығып
бара жатқандай елестейді.

Алпыс деген, Сіз айтқандай, «Алқын-жұлқын Пөле емес»,
аға!

Бәрі құтты болсын!

Бүгінгі айтар сөздің негізі осы.

*«Жұлдыз» журналы.
2007 жыл*

ӨЛГЕНДЕР ҚАЙТЫП КЕЛЕДІ...

«Сол ағалар бар болса, биыл алпысқа толар еді ғой...» Кеше Иран-Ғайыптың тойында отырып осылай ойлағам. Өмір мынау, заман мынау. Кей-кейде қос қарашығыңның өзі бір-біріне қитарлана қарап тұрғандай ма, қалай?..

Алаштың асау қанды ақынының бірі Дәуітәлі Стамбековті аға тұттым, тірлігінде қасына ерген сәттерім де аз болмады. Жасым отызға таянғанда үй-орманыммен қопарыла көшіп, Жезқазғаннан Алматыға тартқам.

«Әй, Ғалымтай-ай, партия мектебі дейсің бе? Дегенмен, келгенің дұрыс болды. Өлеңдеріңді жариялат, біреулер балағыңнан тартып жатса, маған айтарсың», – деді қызуқанды ақын менің Алматыға қоныс аудармақ ниетімді сезген соң. «Келін-балалар қиналып қалмасын, үйге келіп тұрыңдар», – деген сөзді де қадап айтты.

Жаны жомарт, рухы биік, кісілігі үлкен, Ақтоғайдың арайын, Тораңғының тоғайын сүйіп өскен арлы ақын болатын. Ғайбат сөз айтпайтын. Жаны жарық нұрға толы еді. Балқаштан Абзал Бөкенов, Қарқаралыдан Серік Ақсұңқарұлы, Жаңаарқадан Төкен Әлжантегі, Жезқазғаннан Қасым Орынбетов сияқты қаламгерлердің Алматыдағы «штаб-пәтері» секілді еді Дәукемнің шаңырағы.

Өзі жайлы жазған өлеңінің:

*...Соттады мені қатындар,
Ақтады мені ақындар;*

немесе:

*Ақынның айтар сыры бар,
Кез емес еді ол жан күйттер.*

*Достарым менің – ұрылар,
Достарым менің – бандиттер, –*

дей келіп:

*Өлгендер қайтып келеді,
Тірілер өле алмайды, –*

деп аяқталатыны жадымда жаңғырып отыр.

Фаризаны қастерледі, Мұқағалиды жанындай жақсы көрді.
Қасым ақынды кие тұтты.

– Әй, осы біздің Нұрлан әулие, – деді бірде.

– Қай Нұрлан?

– Оразалин ше?

– Өзі «Егеменнен» одаққа ауысып бара жатып, ұжымға алғысын айтып, қоштасып болған соң «Дәуітәлі-ай, саған қиындау болып қалмаса жарады...» деп еді, айтқаны айдай келіп тұр.

Ерке ақынның сан еркелігін көтерген ғой Нұрлан досы.

Өзі республиканың бас басылымын басқарып тұрғанда, Дәуітәліні айына бір шығатын экология бетіне жауапты етіп қойыпты. Ноқтаға басы сыймайтын досын парасатымен ауыздықтаған, қамқорлығын жасаған.

– Нұрлан азамат қой, – деп үнемі айтып өтті, жарықтық.

...1990 жыл. Желтоқсанның желтең күндерінің бірі. Абай мен Ленин даңғылының қиылысқан жерінде Алматы Жоғарғы партия мектебі бар. Кезекті лекциядан үзіліске шықсам, Дәукең күтіп тұр екен. Түс әлетіне жақын мезгіл.

– Ғалымтай, сені тосып...

Сәл шаршаңқы сияқты. Әрі қарай сауал қойғызуды жөн санамадым. Сабактан сытылып шықтым. Үстіндегі қара күртесі мен қара шляпасы сәл күреңіткен жүзімен жарасым тауып тұрғандай. Онсыз да үлкен жанары бетіне тура қарағанда, сыр мен мұңға батырып жіберердей.

– «Алматы» мейрамханасының үстіне барайық, Дәуке!

– Әй, осы сенің айтқызбай білетінің жақсы.

Арада 10-15 минут өтпей, дiттеген жерге троллейбуспен салып-ұрып жеттік.

– Кеше сәл болмай қалыппын, – деді Дәукең айғыр стаканмен қызыл шарапты тастап алған соң. – Енді аздап сыралатайық.

Екі саптыаяқ тобылғы торы сыраның алдымызға келгені сол еді. Темекінің тұманына тұншығып, сыраhana іші араның ұясындай гуілдеп тұрған. Шеткерірек үстелден қарлығыңқы, құмыққан үн естілді:

...Қарғам-ау, сен қалайсың мен дегенде?..

...Қарағым-ау...

Сәл ащылау басталған әннің бірінші жолын темекінің тұманы демде жұтып қоятын сыңайлы. Қарлығыңқы үн сол тұманмен ерегеске түскендей қайта-қайта «қарғамаулайды». Дәуітәлі ағам әлгі дыбыс шыққан жаққа жалт қарады. Масаң дауыс үш-төрт мәрте «қарғамайлап» саябыр тартқандай болған. Дауыс иесіне Дәукең қарағыштай береді. «Қарғамайлаған» сұлба көк тұманның арасынан арылып, бері қарай жүргендей болды. Үстіндегі көне тонның түте-түтесі шыққан, шалбары мыж-мыж, аяғына шұлықсыз жазғы шөркей іліп алыпты. Оң жағының шашы жоғары көтеріліп кеткен, ұйпа-тұйпа. «Сайтан су» сайқымазақ еткен, кір-қожалақ біреу.

– Құдай-ай, мынау Аманкелді ғой! Такси ұстап үйге тартайық, Ғалымтай.

Дәукең дереу әлгі жігітті жетелеп біз тұрған үстелге әкелді. Ақсары жігіттің көздерінде мағына, тірлігінде мазмұн жоқтай көрінді маған.

– Әй, жынды, мына жүрісің не? Көптен көрінбеп едің, қонақ боласың үйге, қазір «Қазақфильмге» тартамыз.

Аманкелдіде үн жоқ. Тіпті, Дәуітәліні жыға танымай тұрғандай көрінді маған. Алдындағы сырадан бірер рет ұрттаған болды. Дәукеңнің манағы «сырқаты» демде жоқ болып кеткендей. Құдайдың құдірегі, шайқалған шарап та, тобылғы торы сыра да жайына қалды.

– Кеттік, кеттік, – дей береді дегбірсізденіп.

Үшеуміз көшеге шығып такси ұстадық. «Қазақфильмге» тартып келеміз. Әбден қажыған Аманкелді мызғып кеткендей болды.

– Ұйықтасын. Бес-он минут болса да, қазір бәрі жақсы болады. Бұл – қазақтың ұлы әншісі Аманкелді Сембин ғой, нағыз талант...

Дәукең ауыр күрсінді.

Енді мен де елең еттім. Ла-Скалада оқыған, итальян әншілік мектебінен дәріс алған опера әншісі Аманкелді Сембин жайлы білетіндерім бар еді. Аса көркем жігіттің суретін мектепте оқып жүргенде журнал мұқабасынан көріп тамсанғам. Арада біраз жыл өткенде осы жағдайда кездесем деп кім ойлапты онда?

Үйге келдік. Дәукең үйі үшінші қабатта.

– Фарида, қонақ келді, қазан көтер, қазы-қартаң бар сияқты еді, ас бәрін.

Алғашқыда сәл аңтарылып қалған жеңешем ас қамына кірісті.

– Аманкелді, сен ашыған көже іш, өзім жасағам. Сосын бір сағат ваннаға түсесің... Өйтүп-бүйткенше ас та даяр болады.

Дәукең сөйлеп жүріп құйып берген бір шара көжені басына бір-ақ көтерді Аманкелді.

– Киімдеріңді шеш, су ағызып қойдым. Сәл шаршап қалған ғой, қалпына келтіремін мұны. Сен асықпа, тура бір сағат жуын!

Дәуітәлі ағам балаша дегбірсізденіп кетті. Аманкелдінің барлық киімін жинап алып, даладағы қоқыс жәшігіне салып келді.

– Ішкиім, нәски дайында! – деп қояды жеңгейге. Өзі шалбар, жемпір әзірлеп әлек.

– Ағаң өзі әліне қарамай модный киінеді, қоңыр курткам, күздік етігім бар, кигіземін бәрін, Дәуітәлі Стамбековтің үйінен бұл жындыны Аманкелді Сембин етіп шығарамын.

Арада бие сауым уақыт өткенде жуынып-шайынған ұлы әнші буы бұрқырап қасымызда отырды.

– Мынаны тартып жібер, – деді Дәукең, – қазір ас ішеміз. – Ақаңнан жүз грамм тартты әнші. – Енді тамам, ерекше жағдайда ғана.

Ас келді. Қазы-қартаны жұқалап турап, пиязы мен бұрышы аралас сорпамен тұздықтап үшеуіміз жеп отырмыз. Құрт езіп, сорпа берді Дәукең. Назары Аманкелдіде.

– Бұл өзі біздің Ақтоғайдың жылқысының еті. Мына сорпадан тағы бір кесесін тарт! Барлық аурудың емі, – дейді Арқаның ақ самалындай аңқылдаған ақын.

Тамақ ішіп болған әнші бой-бой боп терлеп қоя берді. Дәукеңнің қонақ бөлмесіне жерге салынған жайлы төсекке үшеуіміз де біраз уақыт үнсіз жатып ұйықтап кетіппіз. Оянасақ, жеңгей де, балалар да бір шаруамен кеткен бе, үйде болмай шықты. Кешеден қалған сорпаны ішіп, қою күрең шайды сораптап тағы біраз уақыт өтті.

– Мен қазір қуырдақ қуырамын, – деді Дәукең. – Аманкелдіге бар өнерімді көрсетіп қалайын. Сен ағаңмен ана жақта әңгімелесе тұр.

Аманкелді ағам да кешегідей емес, жуынып, киінген, сәл пәл қаны жүгіре бастағандай. Сонда да әңгімеге зауқы жоқтау. Ақсары реңіне жарасқан тұңғиық көздері қадалған нүктесін жұтып қоятын сияқты.

Әне-міне дегенше Дәукеңнің қуырдағы да дайын болыпты. Буы бұрқырап тұр. Қашан, қайда жүріп үлгергенін білмеймін, үш литрлік банкімен сыра да әкеліп қойыпты.

– Енді мынадан бір-бір кесе тартамыз, сосын қуырдақтың әкесін көрістіреміз, – деді Дәукең. Солай еттік те.

Кешегідей емес, Аманкелдінің төбеті тәуір. Майы мен еті аралас тағамды бізден қалыспай сүйсіне жеді.

– Аманкелді, сыраға қалайсың?

Дәукең досының бетіне барлай қарады.

– Ашыған көжең дұрыс-ау деймін, Дәуке!

Дәуітәлінің мәз болғанын көрсең.

– Айттым ғой бәрі дұрыс болады деп!

Тамаққа тойған әнші ағам диванға барып, жастыққа басы тигені сол еді, қор ете қалсын. Үш-төрт сағат жайынан

ұйықтады-ау деймін. Ояна салып ашыған көже сұрады. Одан үлкен бір кесесін тартып алды да, жуынуға кірді. Тап кешегідей бір сағат болды-ау деймін. Жуынып, шайынып, шырайланып шықты.

– Бүгін күн сенбі, осында қонамыз, – деді Дәукең.

– Мен енді... – дей беріп едім:

– Өңгіме айтамыз, бұл өзі саған керек болады, – деп кесіп айтты ағам, жібергісі жоқ.

Сол түні екі ағамның ортасында жатып таңды көзбен атырып едік. Өнер, өлең, тағдыр, кісілік пен пенделік, бақастық пен адамдық жайлы кереғар ұғымдарды тілге тиек етіп, сырсандықтың пернесін басқандай ғажап бір күй кештік. Сол ағалармен өткізген екі түн, екі күн менің жадымда жаңғырады да тұрады.

– Үй осы, қысылма, кез келген уақытта келіп тұр, Аманкелді, – деді Дәукең сәл мұңайған кейіппен бізді аялдамаға шығарып салып тұрып. Ұлы әнші Аманкелді Сембин мұнтаздай таза қалпында досын бетінен бір сүйіп, автобуска асығыс мініп еді сонда. Енді мені шығарып салмақ болып аялдамада тұрған Дәуітәлі ағам Аманкелді досы кеткен автобусты көзімен ұзатып салып, мұңлы бір күйге түскен. Не ойлады екен сонда?..

...Адуын ақын Дәуітәлі Стамбеков те, ғаламат әнші Аманкелді Сембин де фәниден бақиға озған. Біреуі Ақтоғайдың, екіншісі Сарысудың баласы ғана емес, алақанға салуға тұрарлық, Алаштың аққудай арманы бар аяулы ұлдары еді. Жұлдызы жарқырап тұрған ағаларым еді менің! Зиялымсып жүріп ұрпаққа зиянкестік жасайтын қуыс кеуделердің өнбес дауы өршіген сайын менің ойыма өнерім, өмірім деп өткен қос боздақ ағам түседі. Олардың бір-біріне деген жанашырлығының, достығының белгісіндей екі ағаммен бірге өткізген екі түн, екі күн түседі.

...Өткен аптада Маралтай екеуміз Балқашқа барып қайтық. Облыстық ақындар мүшәйрасына қазылық жасап. Қарағандыдан Ақсұңқардың Серігі келді. Дәуітәлінің ел-жұрты алдына, әкім-қараларға осы өңірде биыл күзде «Дәуітәлі күндерін» өткізуге ұсыныс жасадық.

Қазақтың ғажайып ақыны Дәуітәлі Стамбеков алпысқа келер еді биыл. Ұлы әнші Аманкелді Сембин досы да...

*Өлгендер қайтып келеді,
Тірілер өле алмайды...*

*«Кентавр» газеті.
2007 жыл*

«...ТАБИҒАТҚА ӨЛЕҢ АЙНАЛАР»

Қасиетті Шыңғыстау мен киелі Қарқаралының арасында Берікқара атты тау бар. Біздің ұлы даланың маңдайына біткен таулар секілді бұл да мажар, бағзы тау. Тарбағатай сілемдерімен ұласып жатыр. Сонау палезой заманында қалыптасқан.

*Бір тау бар біздің елде – Берікқара,
Тұрады жақын жерден төніп қана.
Алыстан менмұңдалап шақырады,
Дегендей құпиямды келіп қара.*

*Қызылжал – бір қойнаудан үн қатады,
Қызарып сол бір Жалға күн батады.
Қазақтың қара өлеңін, құлақ тоссаң,
Ескен жел Қараөлеңнен тыңдатады.*

*Жабырқап біреуді іздеп Жал тұрады,
Бір мезет көкірегіне ән тұнады.
Жазықта Ноха қажыға ас берілген,
Арқаның шертпе күйі тартылады.*

*Қалады сол жағымда Абыралы,
Аршадан әшекейін тағынады.
Ұқсатсам сол тауларды киіз үйге,
Ақбиік – ақ орданың шаңырағы.*

*Жалғызтау оң жағымда қарауытып,
Мэрәмік ұшқан құстан ән ағытып.
Құшағын кеңге жайып Берікқара,
Тұрады жылда мені дара күтіп...*

*Аймалап айналаңды самал келіп,
Ақ бұлттан кигізіпті далам бөрік.
Тау едің қасиетті, кие қонған,
Тәу еттім, Берікқара, саған келіп...*

Осы Берікқараның бауырында өскен Баукеңнің өлеңі бұл, Бауыржан Жақыптың.

Біздің дархан халықта әр әулиесіне бір-бір биік, әр ақынына бір-бір тау сыйлайтын (атын беретін, телитін) дәстүр бар емес пе еді. Сексенінші жылдары әдебиетке келген буынның ішінде серілігімен де, сергектігімен де, сыршылдығымен де өзі де бір биік Бауыржаннан аярым бар ма, баяғының шайырларынша шалқыма көңілмен осы тауды саған қидым дейін десем, бұл екеуінің тарихы тіпті арыда жатыр екен.

Бұрын Құран Кәрімде айтылып, кейін ғалымдар ашып, таудың да тамыры болатынын білдік. Бауыржан Жақып – сол Берікқараның тамырына берік байланып, түп-тұқиянымен бітісіп, тұтас болмысымен жымдасып кеткен ақын. Жоғарыдағы өлеңінің өзінен соны аңғаруға болады.

Берікқараның қызылқоңыр топырағы жүзіне қызылкүрең шырай беріп, селеулі беткейлерінен селдір шашына дейін аумай қалған. Есте жоқ ескі замандарда Берікқараның батыс бөлігі силур (палезой кезеңдері) жыныстарынан түзілсе, Бауыржанның болмысы сақ заманындағы салқам сезімдерден («садағындай боп сақтардың»), Берікқараның шығысы девон кезеңі жыныстарынан болса, Бауыржанның жаны Дешті Қыпшақтың дауылпаздығынан («жарқ етті найзағайларым, қыпшақтың қылышындай боп»), Берікқараның енді бір беткейі ордовик кезеңі жыныстарынан болса, Бауыржанның табиғаты ортағасырлық түркілердің тектілігінен («Көктүріктің мәңгі тірі рухымын») туғандай. Ақынның Қызылқұмның жеріндегі «төрт мың жыл бұрын болған гуманоидтардан» бабасын іздеп жүруі де төрт жүз миллион жыл бұрынғы кезеңдерде қалыптасқан тауды сүйіп, тасын маңдайына басқандығынан да шығар.

Табиғат лирикасының талғампаз жыршысы Бауыржан Жақыптың түпкі дүниесі, тұңғық сыры – осы Берікқараның

бітімінен-дүр деп білеміз. Сол таудың тағдыры ақынға көшкендей, сол таудың зар-мұңын ақын арқалағандай, сол тау арқылы бүкіл қазақ даласын жырлайды, сол Берікқараның өзі болып ұлан-ғайыр байтақ өлкені кезеді.

*Қылаң беріп қырды асқан мынау таңдар менікі,
Мынау өзен, мынау көл, мынау талдар менікі.
Ай мүйізі нұр шайқап, күн арқандар арқарлар,
Шыңдарына шыршалар шығар таулар менікі.*

*Жасын жыры менікі, жаңбыр әні менікі,
Жағажайдың балауса балқұрағы менікі.
Дөң маңдайлы, тұма көз құба жазық менікі,
Жыра қазып жол ашқан тау бұлағы менікі.*

*Қызыл-жасыл гүлдері, шалғыны да менікі,
Адамдардың сан қилы тағдыры да менікі.
Ақын болып туған соң, жырлау керек бәрін де,
Аспан асты, жер үсті –
Барлығы да менікі! («Ақын монологі») –*

деп таңбасынан танып, ен салып еншілейді де:

*...Шөкімдей ақ бұлт көрсең көк жүзінен,
О, жұртым, менің жырым деп ойлағын;*

немесе:

*Көкөрім шыбық көрсең көктемеде,
Ойларым ол да менің бүршік атқан;*

яки:

*Уақытты шырқ үйірген құйын көрсең,
Ішінде сол құйынның өлеңім бар;*

...Көл көрсең көз алмаған тұңгі аспаннан,
Дүние, мені есіңе бір аларсың... («Элегия»);

болмаса:

Даламын – мен, созылған даламын – мен,
Баяу ескен самалмен аламын дем.
Көк жүзіне аударып көл көзімді,
Ойға батып кей кезде қаламын мен («Дала»);

тағы да:

Таумын – мен, аспан төсін еркін емген,
Күйлерін биіктіктің шертіп, өрген.
Ешқашан аласармау – шыңдарымның
Алдында құдіреттің серті берген.

Тәкаппар тұлғам осы төмендемес,
Сол тұлғам тұтасымен өлеңге көш.
Шоламын қарауылдай кең даланы,
Қыраттар мен көргенді көрем демес («Тау»);

одан соң:

Аспанды демім шарпыған,
Бұлтпын – мен көкте қалқыған.
Анаға құштар сәбидей,
Жетем деп күнге талпынам («Бұлт»);

ары қарай:

Қынамын – мен, қынамын,
Қойтасқа өрлеп шығамын.
Жабысып жартас басына,
Қайызғақтанып тұрамын, –

деп сол табиғаттың өзіне айналып (құдайым-ау, ең ақыры қынасына да), «мен – бір жалғыз сәулемін жерден өнген», «мен – бір жалғыз тамшымын шөлдеп өлген» («Жалғыз»), «ұшып бара жатырмын құсқа айналып» («Ақмешіт») деп, табиғаттың өзі болып жырлайды. Жырлағанда, жағалауда тұрып жарқабақты ұрған толқындарға, етегінде тұрып, жел мен жаңбыр тоздырған шыңдарға, саясында тұрып, жапырағын самал ойнатқан қайыңдарға қарап, сүйсініп жырлаушы ғана емес, сол жарқабақ болып, сол шың, сол жапырақ болып түйсініп жырлайды Бауыржан Жақып.

«Аспаны – ұлы суретші», «аспаны – фотограф» («Ақ нәсердің астында»), «күні – альпинист» («Жасыл әлем»), «қыраттары – батыр, гүлдері – орден», «тауы – қария», «бұлттары – бәдәуи», «айы – қайық» («Ертіске сыр»), «жанары – объектив, жүрегі – фотоаппарат», «ұшқан бұбұлдары – қарағайлардың әндері» болатын ақынның мәңгі жас, мәңгі жасампаз сұлу әлемі сүйсіндірмей, сұқтандырмай қоймайды. Оның әлеміне енгің келеді, бірге ілесіп жүріп, үзеңгі жолдастықпен, үзілмес сыйластықпен сапар шеккің келеді.

Ол жырлағанда – дүние өзгеше. Ол жырлайтын «көк жота, қызыл адыр, күрең белі, тойған қозы секілді дөңдерімен» ат бауырымен шық кешіп кезгің келеді екен кең дүниені.

*Тербетіп Оңтүстікті, Арқаны үнмен,
Қазақтың қоңыр күйін тарта білген,
Алтайдан кең көсілген Атырауға,
Сүйемін кең даламды жан-тәніммен
(«Менің далам»).*

Осылай деген ақын «түйе таулары түрегеліп кетердей» байтақ даланы суреттегенде, сағым көшкен сар дала сана түкпіріне шөге береді, шөге береді. Осы бір өлеңінің өзінде жусаны мен бетегесі, жыланшөп, түйетабан, жалбызы, құлқайыр, итошаған, киікоты, сүттіген, атқұлағы, ханқызы, қарақат, бүлдіргені, долана, жиде, мойылы, шиі, қамысы, терегі, үйеңкісі, қайыңы, ыққыны, көкбедесі, шыршасы, аршасы, селеуі,

сасыры, қияғы, шытыры, тобылғысы, қызғалдағы, саргалдағы, тораңғысы, қарағаны, жантағы, адыраспаны, кекіре, ерменқурай, меңдуана, қырықбуын, шашыратқы, изені, айғыржуа, итмұрыны, сорасы, есекмия, дерменесі, ақ шеңгел, қара шеңгелі, рауғашы, қымыздығы, кәуілі, бидайық, жыңғыл, мыңбас, жолжелкенін сыйдырып, сүйдіріп үлгереді. Енді бақсақ, сол даланы сүйдіріп, сол далаға ғашық еткенде, таңдансын, тамсансын демеген екен, толғансын, тозғанын көрсін, зарын естісін деген екен оның жүрегі. Бауыржан болып сол даланың әнін айтса, Берікқара болып зарын айтқан екен.

*Құлпырған құлан жазық, құмай белің,
Шыңғыстау, Абыралы, шурайлы едің.
«Сол бағың қайда кеткен бастан ұшып,
Сол шағың қайда кеткен?!» – сұрайды елің...*

*Жазығың бұрынғыдай гүл тақпаған,
Төсіңді қайғы басып, мұң қаптаған.
Мен де енді өзің болып толғанайын,
Тозған жер, жүдеу өлкем, сырқат далам, –*

деп кешегі зұлмат жылдардың зардабын, долы қолдардың даланың алқымында қалған қанды ізін көрсетеді. Алдында тау болып жырлағанында тауға айналғандай күй кешсек, енді Дегелең тауының зарын айтқанда жауға айналғандай қуыстана бастайсың. Дегелең тауы былай деп жырлайды:

*...Ақша бұлт басымдағы сеңсең еді,
Ұлдарым – шоқыларым еңселі еді.
Тіл бітті бүгін маған, бәрін де айтам,
Ей, адам, сен сенбесең, жер сенеді.*

*Құлмін – мен, тау емеспін, үйіндімін,
Шертіліп жатыр соңғы күйім бүгін.
Сан алуан дүниедегі таулар үшін
Көтеріп тұрмын тірлік қиындығын.*

*Көкірегім, күл болсам, тола жара,
Қасымнан қоныс тепті «мола» жаңа.
Жүрегім соқпайды енді, демім бітті,
Ей, таулар, жиналыңдар жаназама!*

Дегелең Берікқараны жаназасына шақырғанда, ақын оқырманына оны қалай айтпасын?! Ескертпеде өзі де көрсеткеніндей, Дегелең тауының астында ядролық сынақтар нәтижесінде көп мөлшерде радиоактивті қалдықтар қоймасы қалыптасқан. Өз қуатын мыңдаған жылдар бойы жоғалтпайтын плутоний газы бір кездері жер үстіне жарып шығып, аса қауіпті апат болуы ықтимал екен.

*Өң жоқ, түс жоқ ажарымды
Көз жасыммен сулап та алғам.
Тыңда бәрің азалы үнді,
Тоғаймын мен қурап қалған.*

*Тіршіліктен кенде қалдым;
Тамыз көзден түсті көп шық.
Ей, жұмбақ дерт, меңдеп алдың,
Қу тіземді қиштым өксіп, –*

деген қураған тоғайдың соңғы сөзі сай-сүйегінді қалай сырқыратпасын?! Сұлулықтың артындағы ұсқынсыздықты, ұсқынсыздықтың артындағы шарасыздықты, шарасыздықтың артындағы өмір үшін күресті жырлайды.

*Мен – боз даламын!
Қоршалдым.
Дүмпулерден тозды алабым.
Орыны тілім-тілім сорға айналып,
Сағынып жатыр көлім қаздар әнін.*

*Мен – боз даламын!
Жылайын десем, жасым жоқ,*

Бауыржан Жақып поэзиясы, оның табиғатты жырлаудағы лиризмi мен трагизмi, оның формалық, мазмұндық жаңашылдықтары, оның қазақ өлеңінде әже культiн биiк деңгейге көтергендiгi, сан қилы кезеңдер жыныстарынан тұратын Берiкқара секiлдi сан қырлы, сан қатпарлы Бауыржан Жақып болмысы, табиғаты жайлы әңгiме ендi айталады. Бауыржан Жақып кешiп келген елу жыл Берiкқара тауы кешкен бес жүз миллион жылдай мазмұнды, мағыналы деп бiлемiз.

*Бауыржан Жақып,
Бауыр баласың,
Балаған жырды дауылға Қасым.
Жаныңды, жаным, жұрт қайдан ұқсын,
Ақындық дертпен ауырмағасын.*

*Сапарда сенi сынап елеңдер,
Қасқа бұлақтар,
Құба белеңдер.
Шыңғыстан шыңға қанат қағады –
Қазаққа бiткен қыран өлеңдер.*

*Өнерге iштей бекiп таласың,
Жететiн жерге жетiп қаласың.
Ағалар асқан асыл асумен
Ауылыңа қарай кетiп барасың.*

*Ақыңға Алла ақ еңбiк берген,
Сорын да берген,
Шаттығын берген.
Естелiк болып есiлсiн өлең –
Тiршiлiктегi тәттi күндерден.*

*Аспаннан ақық,
Жауыннан жақұт,
Iздейсiң бiлем дауылдан бақыт.
Ататын таңды аялап бұгiн –
Жыр оқықышы, Бауыржан Жақып!..*

ӨЛЕҢДІ КІМ ҚОРҒАЙДЫ?

«Анық ақынды арашалайық»

Өлең, әдебиет атаулыдан сәл мақұрымдау инженер досым бірде мынандай әңгіме айтты:

– Кеше бір үйде қонақта болдық. Отырыс сондай қызықты өтті. Онда үш кісі, сосын бір ақын болды...

Бәлкім, ол осы сөзді ойланбай-ақ айтқан шығар. «Ақын кісі емес пе?» деген сұрақ көкейімде кештеліп қалды. Бірақ онсыз да жан дүниесі жүдеу әкімсінген мықтыға ақынның шынында құбыжық болып көрінуі мүмкін. Өмірде осыған ұқсас жәйттерді жиі кездестіреміз. Бұған әлде ақын атын жамылған, көздері кілегейленіп, өзбуына өзі ісіп-кеуіп жүрген, шеттерінен «ұлы», мақтаншақ ақынсымақтар кінәлі ме? Әлде бар-жоғы 2-3 мың дана тиражбен шығып, дүкен сөрелерінде шаң басып тұрған, ішінде іліп алар бір шумағы жоқ сапасыз жыр жинақтары кінәлі ме? Бір ақиқаты – поэзияның жанкүйерлері жоғалған жоқ. Бірақ олардың сенімі суыса, 2-3 мың тиражға да зар болып қалуымыз мүмкін-ау.

Рас, Сәкен Иманасов мақаласын ашынып жазған. Бірақ ашыла қоймаған. «Ендеше өз арбамыздың дөңгелегін дөңгелете алмай жүрген бізге белгілі бір нақты халтурщик, езбелердің атын атап, түсін түстеуден құдай сақтасын. Әуелі басқалар айтсын. Жаманатты болып неміз бар?»

Көрдіңіз бе, көбімізді осы пиғыл меңдеп, қазақ өлеңінің кесегесін көгертпей, арамшөпті қаулатып жібергенімізге талай уақыт өтті. Әрине, ол кеселді індету оңай емес.

Ақын – өрісі кең, өресі биік ойдың иесі. Өз елінің өмірбаянын да жазып, жасайтын солар. Ақындық деген біз үшін сұлулық пен нәзіктіктің, елдік пен ерліктің символындай көрінеді.

Ендеше қазақ өлеңінің бағаналы бәйтеректерінің бірі, төкпе талант Ғафу Қайырбеков ағаларымыз әдебиеттің «Әбулақаптарына» неге көңілжықпастық танытады? «Алуан-

алуан жүйрік бар, өліне қарай шабады» деген мақал халтурщик пен графомандарды қорғау үшін шыққан жоқ шығар. Талантсыз болса да «өлең», оған қоса арыз жазып жүрген «Әбулақаптардан» гөрі оқырманға қасиетті өлеңді өмірінің барометрі сияқты көретін, соның тауқыметін бір кісідей тартып, тапқанын пәтерақыға беріп жүрген Аманхан Әлімов, Әбубәкір Қайрановтардың өлеңдері керек.

Сыңаржақ «сын» өлеңнің мерейін өсірейін деп жүрген жоқ, ақынның беделін өшірейін деп жүр. Осыдан біраз уақыт бұрын ортақол ақын Әбубәкір Нілібаевтың республикалық үлкен газеттердің бірінің бетінде бүгінгі қазақ поэзиясының талантты өкілі Иранбек Оразбаевтың республиканың Мемлекеттік сыйлығына ұсынылған жинағынан бірде-бір жібі түзу жол таппай, жалпақ жұртқа жар салғаны нені көрсетеді? Бұдан кім ұтып, кім ұтылды? Құдайлығын айтсақ, Ә. Нілібаев Иранбек жырына тек «күйе» жағуды мақсат етіп қойғандай көрінеді оқырманға. Бірақ оқырман үшін Әбубәкір – Әбубәкір де, Иранбек – Иранбек. Бір қызығы, Иранбекті Әбубәкірге, Жарасқанды Мыңбай Рәшевке «сойғызып» қойып, ауыздары дуалы ақсақал, аға ақындарымыз неге қарап отырады? Шындықтың жүзіне тура қарап, жөнін айтар бірі жоқ па? Сөйте тұрып, биік мінбелерден, жасымыз бар, кәріміз бар, «Әдебиет – ардың ісі» деп мақалдауға жүйрікпіз. Әдеби әлеуметтік әділеттілік іздейміз және.

Жарасқан, Кеңшілік, Иранбектердің қатарлары «тоқырау заманына тап болып тұншыққан буынбыз» дейді. Ал бүгінгі жас ақындар ше? Жариялылық келіп, алдарынан ақ жол ашылып тұр ма? Әрине, таланттыларын айтып отырмын. Аракідік болмаса, творчествосы талқыланып, бағасын алып жатқан оларды да көрмедік. Баспалар ондаған, жиырмалаған жас ақындардың өлеңдерін топтап, «коллективтік жинақ» дегенді тәжірибеге мықтап енгізді. Бұл не? Поэзиядағы арендалық-мердігерлік әдіс пе? Өлгі жинақтарда жүргендердің қайсысы ақын, қайсысы жолбике екенін оқырман түгіл, әйдік сыншыңыздың айыра қоюы екіталай. Қазір әнебір жылдары шығатын ортақ белбеулі жеке-жеке «Тұңғыштарға» да зар болып жүрген жаһымымыз бар.

Біз астанадан алыста тұрамыз. Жазғанымызды оқып, пікір білдірер орта жоқ. Қазақстан Жазушылар одағының Қарағандыдағы облысаралық бөлімшесі жезқазғандықтарды ұмытқалы қашан. Арыз жазбасақ та, төңірге жалбарынып жүріп, бір баспатабақтай өлеңдерімнің 1988 жылы «Жалын» баспасынан шыққан жинаққа енгеніне шүкіршілік етіп отырмын. Жырымыз жарамды болса бағасын алар, болмаса ауылда жүріп ешкіммен бет жыртысар жай жоқ. Мен мұны келесі кітабыма пайдасы тиер деген мысық тілеумен жазып отырған жоқпын. Ауылдағылардың жайы осындай болғанда, Алматыдағы менің ақын бауырларым, құрдас-достарымның ақжолтай болып жүргені шамалы.

Талантты жас ақын Әбубәкір Қайрановтың:

*...Ей, Алматы – астана,
Сен ұқсама басқаға.
Аталарды тастама,
Боталарды жасқама, –*

деген өлең шумағынан әдебиет ауылына ат басын тіреген көп ақынның, жанарлары жаудырап жүрген талай талантты жігіттер мен қыздардың жайын ұғуға болады. Олар сонда да ешқайда арызданбайды. Хал-қадарынша өлеңдетіп, оқырманды елеңдетіп, алдағы күндеріне сеніммен қарайды. Олардың ішінде де кездейсоқтары бар шығар. Ондайларды бүгін тезге салмасақ, ертең бой бермей кетуі мүмкін.

Поэзияны жүйрік поезға теңесек, оның вагондарына билетсіз де жармасатын тентектер жоқ емес. Ревизор мен жолсерік уақтылы тексерсе, оларға айып ақша төлетіп, кез келген станциядан түсіріп кетуге болады. Әйтпесе әлгі билетсіз құлар вагонның ауасын тарылтып, бірде тамбурға, бірде үшінші сөкіге тығылып, біраз жерге баруы мүмкін. Өлеңдегі жағдай да осыған ұқсайтыны даусыз.

Бір кезде Маяковский: «Ей, аспан, қалпағыңды ал, мен келемін!» – деп күркіреп жыр оқығанда, біреулер ішек-сілесі қатқан болуы да мүмкін. Ол сонысымен поэзияға айналып, ғасырларға жол тартқан жоқ па? Ендеше, өлеңнің қорғаушысы – Уақыт та, ақынның қорғаушысы – Ар. Сөзімнің соңына мына бір жыр шумақтарыммен аяқтағанды дұрыс көрдім:

Неге осы мен әлсізбін, күйгелекпін,
Ұсынбайды оп-оңай сыйды ерек күн.
Жарықшағы қалғандай жүрегімде
Лермонтов пен Пушкинге тиген оқтың.

Қайғы болып бұл тағдыр талайлы ұлға,
Жеткізбеген арманға, арайлымға.
Жең ішіне тығылған жұдырықтар
Басын жарған кезінде Абайдың да.

Сезімге ерік ақылың бермегенге,
Мақсаттауға не жетсін өрлегенге.
Құлагердің тасада жолын тосқан
Батыраштар әлі де өлмеген бе?..

Ей, жүрегім, жылама, бұлқын, егес.
Болып кетер бұл жалған бір күн елес.
Ілиясты, Сәкенді, Бейімбетті
Бәйіт айтып тірілту мүмкін емес.

Тереңінде тербелген галам әні,
Өлеңдері аққудай таранады.
Мұқағали марқұмның жыр бәйгесін
Көзі тірі көкектер неге алады?

Көкірек ояу, сана сау, тірімін деп,
Мықтылардың жүрсін, дос, бірімін деп.
Шыңғыртып бір айтпасаң – шындық жетім,
Жалғандыққа жанаспау – ұлы міндет...

...Абзал іні, зиялы, тамаша аға,
Жабы мінез сендерге жараса ма?
Өлгендердің бағасын ұрпақ берер,
Тірі ақынды, адамдар, арашала!

«Қазақ әдебиеті» газеті.
1989 жыл

БІР ӨЛЕНІМ БАР ЕДІ...

Дүние қарап тұрсам дара шыңдай,
Көзімнің ағы менен қарасындай.
Сездірмей арығанын тың жортатын
Алаш та арғымақтың баласындай...

Тағдыр боп таланына талайлының,
Аман бол,
Арғымақ жыл,
Арайлы күн.
Қарышта қазағымның даласында –
Шайнаған ауыздығын қара айғырым...

Дүние, құпияңды осы ұқтырдың,
Үстінен күн ағады жосып қырдың.
Шарт түйіп жал-құйрығын,
Аламанға –
Тұрқы ерек тұлпарымды қосып тұрмын...

АЙМАУЫТОВ ТОЙЫ

Құстардың әуеніндей қайтардағы,
Жайқалсаң, жарық күннің, жайқал бағы.
Намысың нар шөктірген қайта оянды,
Арысың, Аймауытов ай таңбалы!

Әуелде жаратқан соң дарынды ғып,
Алдыңнан тұрмайды екен бағың күліп.
Ұлтымда ұшар шыңдай ұл сыйлаған,
Жұртында Дөңдебайдың қалың Күлік...

Аптықпай салсаңыздар артқа назар,
Тағдырмен тасмаңдайлы тартқан ажал.
Қазақпен қайта бүгін табысқандай
Күнікей, Ақбілек пен Қартқожалар.

Тапсырсаң ұрпағыңды бір құдайға,
Жандарың жаһаннамда шырқырай ма?
Бағыңа Жүсіпбектер тумағанда,
Қазақтың ұлты қайда,
Жұрты қайда?..

Көргенбіз басымыздан қайғы озғанын,
Қалмады қай қиырда қай боздағым?
Аймаңдай Аймауытов бастап келді
Алаштың арда туған Айбоздарын.

Шындығың шықпай қалса шырайыңнан,
Сұмдығын көрген күннің құдай ұрған.
Айналдым Аймауытов айдай тұлға,
Қазақы қара сөзден қыл айырған.

Қанатын кең дүниеге жайғанда азап,
Қайрағы қасиетіңнің қайралған шақ...
Ескерткіш құтты болсын, Ертіс-Баян,
Тойларың құтты болсын, қайран қазақ!..

АҚЫННЫҢ СОҢҒЫ ОЙЫ

Өртеніп, жанып барам, күйіп барам,
Ей, жүрек, соға тұршы, ұйықтама.
Аман бол, аппақ уыз, ақ зер өмір
Жолымды ортасынан тұйықтаған.

Таңдардан алабұртқан өлең іздеп,
Таулардан қарауытқан өлең іздеп.
Атом ми жарылып бір кететіндей,
Жүруші ем текті жыр мен мен егіз деп.

Өсектер жыбырлақтар ұға алмаған,
Ақын ем Махамбет деп ұрандаған.
Мені де дегеніне көндірмек пе
Сұм ажал түлкі болып бұлаңдаған?

Ей, ажал, білем саған көнерімді,
Жымиям, жасып өлер дегенің кім?
Мұрсат бер, қинап жатыр, қойылмап ед
Нүктесі соңғы жазған өлеңімнің...

Мен күнмін – шапағымның нұры қалсын,
Мен кіммін – оны кейін ұғынарсың.
Мен өлем, меніменен бірге туған
Қазақта бір қара өлең тірі қалсын...

1976 жыл

БИІКТІКТІ СҮЙЕМІН

(*Расул Ғамзатовқа*)

Шапқан соң кім жек көрер көсілуді,
Ақберен тұлпар болсаң несі мінді?
Шіркін-ай, ақын жүрек Ғамзат әкең
Қалайша тауып қойған есімінді.

Өзіңмен дүр сілкінді жыр әлемі,
Жырларың неткен ойлы, ғұлама еді.
Авардың тауларындай биіктігің,
Әманда тәнті етеді мына мені.

Көңіл керек қашанда ақынға ояу,
Шаппасын тек, тау-аға, атың баяу.
...Әуезовке өзіңді теңгерем де,
Олжасымды өзіңе жақын қоям.

Қырансың көз жіберген алыстарға,
Тұлпарсың баптап қосар жарыстарға...
Ел-жұртың осы арқылы танысын деп
Табиғат сені берген Дағыстанға.

Биікке жігіт сендей құлаш ұрсын,
Тозбайтын, мұқалмайтын бір асылсың.
Тек Ғамзат Цадасаның ұлы емессің –
Әлемге мәшһүр болған Рас-ұлсың.

1973 жыл

ІҢКӨР КӨҢІЛ

Көктемді толы сезімге,
Достар-ай, жырлап қалыңдар.
Арындап жүрген кезінде,
Асқақтап айтар әнің бар.

Атқанда арай таң күліп,
Айналып қана кетер ме ек,
Жаныңда қалсын мәңгілік
Сәуір мен зауза мекендеп.

Жарқылдап жүріп жүздесек,
Жүрекке толар жылы ағыс.
Жауқазын өссе...
Біз де өсек,
Жиһанға болар қуаныш.

Жаныңнан жауһар жыр есіп,
Сыр бағып тұрсақ ғаламнан.
Қарлығаштармен ілесіп,
Қалқыса көкте ақ арман.

Сендерді көріп жасарғам,
Жаныңнан тауып жарасым.
Ақ таңды сүймеу қапаннан –
Бақыттың білмеу бағасын.

Шуақты жан ғой демес пе ел,
Жігіт боп жүрсек көп-көрім.
...Көктемге ғашық еместер
Өмірге ғашық деп пе едің?!

1976 жыл

ДАЛА ЖЫРЫ

(Сергей Мнацаканяннан)

Қыстақтарда тіршілік жоқ әлі де,
Малшы ауылдың қашқан бір кез дегбірі.
Әйел отыр жіп иіріп шәліге,
Күндеріне дайындалып ендігі.

Құла дүздің өз тілі бар қашаннан,
От пен тәңір әлімсақтан жебеген.
Тастарында заңдары бар қашалған
Соқпақтары, сүрлеулері көнеден...

Шығыс осы
Шұғыласын таратқан,
Осы күнге аман жеткен кешеден.
Жапан дүзге жар болады Жаратқан,
Алшаң бассаң астаналық көшемен...

Шығыс осы
Арай сүйген дидарын,
Алқабында өмір жатыр жалғасып.
Өмір, бізді жұбаттың да қинадың –
Армандардың жетегінде алға асып...

Ғарыш алаң –
Бұл даланың тағы аты,
Түйелері сахарада шұбырған.
Байқоңырдың таусылады тағаты
Ракетаның от демімен құбылған.

Түтіндері түгесілмей тұрған жер,
Миллиондаған ат күшінің екпіні.
Зымырандар көкке бетін бұрған жер,
Көзің болса көру керек тек мұны.

Жаутандайды кең даланың жанары,
Қандай ыстық сол өлкенің құшағы.
Көздеріңнен кермек тамшы тамады,
Арманыңды ап уақыт бірге ұшады...

СЫР

Өз-өзімді сезінгенмен құр аттай,
Бір сағыныш жүр ғой мені шыдатпай.
Аптығамын кенен жырдың еліне
Ақ далаға асыққан ақ бұлақтай.

Шалқар шабыт, сен әманда біргесің,
Армантауға бұрды бетін жыр көшім.
Саған-дағы,
Маған-дағы дос емес
Түсінбейтін ақпақұлақ сырды есіл.

Жолыға алмай оңайлықпен жыр-кенге,
Күндерімді жалғастырып түндерге.
Лаулай алмай,
Қаулай алмай қиналғам
Өзімді өзім іздеп таппай жүргенде.

Кейде-кейде шалқар түстей нұрланып,
Кейде-қайда өз-өзіңнен ұрланып,
Бір бозарып,
Бір қызарып жүргенің,
Дүниенің қабағынан сыр бағып.

Жасқанбайтын кезде кейде жасқанған,
Дұшпанымды айыра алмай достардан.
Суық сөзден секем алып, сезінгем
Хатсыз пошта жәшігіндей бос қалған.

Содан кейін гүл-гүл жайнап реңім,
Ертең ерте іздеп шығам жыр елін.
Қолға тұрмас сырғымалы сынаптай
Сағат сайын мың құбылған бұл өмір.

ЖӘЙРЕМ ЖЫРЛАРЫ

ШЕЖІРЕГЕ ҮҢІЛСЕК

«Болды ғой, – деп, – Байәділ қасиетті жер тегі...» –
Көнекөздер өткенін аңыз етіп шертеді.

Құлан жортқан құла дүз,
бабалардың көш жолы,
Өткен шағы Жәйремнің – біздер үшін ертегі.

Суын ішіп Сарысудың,
киік жайлап қырларда,
Желмаясын желдірген Асанқайғы бұл маңға.
Қара аспанды кіреуке бұлт торлаған кезінде,
Жауға аттанған қас батыр, күн төбеде тұрғанда.

Бұл даланың көп қой тым елге айтатын аңызы,
Құм беткейде тұлпарлар тұяғының бар ізі.
«Жайылымнан» шыққан-ау шөбі шүйгін болған соң,
«Жәйрем» деген атаудың түп төркіні төрізі.

Бұл даланың тынбаған тамылжыған әні де,
Қасиетті құт мекен тамыр жайған әріге.
Керегетас, Үшқатын, Қужал, Арап, Бестөбе –
Бір-бір тарих, бір-бір сыр жер атауы бәрі де.

Бұл далада бабалар сан дәлелдеп елдігін,
Бұл далада батырлар сан көрсеткен ерлігін.
...Соның бәрін шежіре беттерінен оқисың,
Шын Жәйремді, о, достым, көрмек болсаң кел бүгін.

ЖӘЙРЕМ ТАҢЫ

Жәйрем қандай,
атқан онда таң қандай!
Тұра алмайсың тебіренбей, таңданбай.
Жер астының қазынасы бұйығы,
Бір-ақ күнде аян болып қалғандай,

Ал, ақыным, таңмен тұр да таласып,
Ерлерді көр салып жатқан қалашық.
Ертектегі Ертөстік пен Толағай
Тап осында емес пе деп қаласың!

Бұл даланың енді ашылды сыры мың,
Аян етіп таңмен еңбек дүбірін.
Естігенде тұра алмайсың селт етпей
Экскаватор, крандардың гүрілін.

Жәйремдіктер бақыт әнін тыңдайды,
Әр ақ таңда еңбек күйі тынбайды.
Карьерден кен тиеген «БелАЗ»-дар
Бала-Жомарт жаққа қарай зырлайды.

Бұла таңмен қолына алып көп істі,
Жасампаздар іс тындырар келісті.
Жәйрем таңы – жай таң емес,
нұрлы таң,
Сол таңменен нұрланады жер үсті

ЖҰМЫСШЫ ПОСЕЛКЕСІ

Арасы қырат-құмның,
Дей алман асыл жайлы.
Машина, трактордың
У-дуы басылмайды.

Вагон үй, барақ үйдің
Айшықты жұлдыздары.
Іздемес дара күйді
Әр ұлттың ұл-қыздары.

Бұл маңда қала орнайды,
Арқаның жас еркесі.
Әзірше құбатөбел
Жұмысшы поселкесі.

ҮЛКЕН ЖӘЙРЕМ

Туған дала, гүлден де жайна бүгін,
Сарыарқаның ырысты аймағы бұл.
Үлкен Жәйрем – қазақтың жаңа Алтайы,
Бұзылмаған жерінің каймағы кіл.

Байлығы сан жылдарға азық өлі,
Ол жайлы талай жырлар жазылады.
Бүгінгі Жезқазғанның жас еркесі,
Күт мекен, Үлкен Жәйрем қазыналы.

...Келер ұрпақ, тарихтан сұра мұны,
Жаңғырық боп жылдардың тұрар үні.
Болашаққа адымдап бара жатыр
Жиырмасыншы ғасырдың бір алыбы.

1983 жыл

МҰХИТТАН ҮШҚАН КӨГЕРШІН

Немесе америкалық қыз
Саманта Смиттің рухымен сырласу

Жапырақ жаяр өндірі еді Саманта,
Есіміңді ел біледі, Саманта.
Оғастудан жеткен жайсыз хабардан
Жылап қалды жер жүрегі, Саманта.

Оң үшінде өткермедің нелер сын,
Арман-талың жайқалсын да көгерсін.
Мұхит асып, менің туған еліме
Арғы беттен ұшып жеткен көгершін!

Көрдін бізден ортақ БАҚЫТ бар көпке,
Бөлмейтінін ер нәсілге, әр текке,..
...Мүмкін емес Самантаның өлуі...
«Келер жазда келем, – деген, – «Артекке».

Сені ойлаймын оранғанда тау сағым,
Алаңдаймын талып жетсе кәусар үн.
...Көкжиектен қол бұлғайды Саманта,
Жақсылыққа жайып нәзік саусағын.

«Адам.
Адам – емес білсең жай атак,
Дуниені баққа бөлеп, сая тап...»
Деш тіл қатар күн кітаптың әр жолы –
Советтердің Одағына саяхат.

Ой-хой, уақыт!
Жанарыңда толып нұр,
Адамзатты арманына жолықтыр.

Қаршадай қыз, кіп-кішкентай кеудеңде
Үлкен жүрек тоқтаған жоқ, соғып тұр!

Самантаның қазақшасы – Ақбаян,
Жарқын ісі шұғылалы шаққа аян.
Өлеңіммен соға алмасам ескерткіш,
Қызым болса, САМАНТА деп ат қоям!

САУСАҚСЫЗ ҚОЛДАР ЖЫРЛАЙДЫ

(Ауған баласы Абдул Сабирдің тағдыры туралы)

Он саусағы – империализм құрбаны,
Томар қолдың сырын дүние тыңдады.
Көздерінде сөздері жоқ муза ойнап,
Абдул Сабир жырлады.

Абдул Сабир – ауғандық ұл сымбатты,
Қанқұмарлар бар қызығын ұрлапты.
Көтеріліп мінбесіне мезгілдің,
Мұқыл қолдар адамдарша тіл қатты.

Танып отыр – дұшпаны кім, бауыр кім,
Ауған халқы арқалаған ауыр мұң.
Келе жатты ол – жайма-шуақ жаз айы,
Көшесінде туған шаһар Кабулдың.

Бұла таңдар – бала көңіл құштары,
Тыныш қала жарқын өрі, сұсты өрі.
Жолда жатты автоқалам тым әсем,
Алмақ болып Абдул оны ұстады.

Ұстады да...

Есінде жоқ қалғаны,
Ұшқаны да саусағы мен бармағы.
Бір білері – сол минадан кесілді
Қос қолы мен дәрігер болмақ арманы.

...Он бірдегі Абдул айтар сыр қандай,
Қолдары оның сөйлейді екен мұңданбай.
Сырты жылтыр дүниенің бәрінің
Іші сұлу болмайды деп тұрғандай.

Мөңгі үзілген мақсатты аңсап, жүдеген
Сол тағдарды ойлаймын да түнерем.
...Ей, жауыздар, адам атын жамылған,
Саусақсыз қол – сөздері жоқ ұлы өлең.

МЕН СОҒЫСТЫ КӨРГЕМ ЖОҚ

(Публицистикалық цикл)

Отан үшін басын тігіп өлімге,
Он сегізде отқа оранды өрімдер.
Мен ту етіп көтерейін көгімде,
Тарих-ана, даңқ-тұғырдың төрін бер.

Боздақтарды бастау етіп өлеңге,
Жасын жырмен жеткізейін өлемге.
Басымды ием замандастар атынан,
Жүрегінде жанартауы бар ерге!

Жаужүрек ұл қалай тыныш табады,
Ел басына күн туғанда қаралы.
Халқым менің
Туысқандық, бірліктің
Шын үлгісін көрсетуге жарады.

Ұран біреу:
«Отан үшін, ел үшін!»
Халқым менің
Күткен солай жеңісін.
Азаматтар ақиқатқа сеніпті,
Қиын күндер тарылмай-ақ өрісі.

Қырық бестің көктемінде қырмызы,
Жеңіс болып жарқыраған жұлдызы.
Бір еменнің қанат жайған бұтағы –
Ұлы Отанның ардақ тұтқан ұл-қызы.

Ашық болса туған елдің нұр таңы,
Сендер жайлы жазылады жыр тағы.
Елдігімді ерлігімен паш еткен –
Революция сарбазының ұрпағы!

СОҒЫСҚА КІРГЕН СОЛДАТТАР

«Қыздарым менің көрікті,
Ұлдарым менің айбынды.
Сендерге бердім ерлікті
Қайыспай көтер қайғымды».

Деп Отан-Ана тіл қатты,
Ұландарына қымбатты.
Қан майдан солай біздерге
Қасірет әнін тыңдатты.

«Сілімтіктерді тазалап,
Қайтамын бәрін жазалап».
Сұранып жатты соғысқа
Ашуға мінген азамат.

«Қорқауға тиген оқыста,
Көрсетем күшті атыста».
Жауынгер мінген эшелон
Түзеді бетін батысқа.

Өлімге қарсы ерлікпен,
Сан сынағыңа көндіккен.
Қатарда тұрды ел үшін
Еңіреп туған ер біткен.

Отанның ұлы ардақтар,
Кез туды бүгін алға аттар.
Жүрекке түйіп жігерін,
Соғысқа кірді солдаттар.

ЖАУЫНГЕР ЖАЛҒАСТЫҢ ЖАРЫНА ЖАЗҒАН ХАТЫ

(Сталинград майданынан)

«Аман ба, Күміс, аяулым,
Көңілінде жоқ па қаяу-мұң?
Дұшпанды көміп көріне,
Оралар біздің таяу күн.

Жағдайы қалай Әшімнің,
Артымда қалған асылдың.
Сендерден мені айырған,
Келмейді жауға бас ұрғым.

Қамықпа, қалқам, күрсінбе,
Жігеріңді жұрт білсін де.
Әлі де Мизам ұстаға
Балғашы болып жүрсің бе?

Жауымды басам табанға,
Қызықтар үшін тоналған.
Мақсұттан басқа майданнан
Жігіттер бар ма оралған?

Кірбіңсіз болсын қабағың,
Жеңіспен әлі-ақ барамын.
Жауап хатыңда жазғайсың
Ауылдың барлық хабарын.

Аузын да басын қан қылып,
Жібердік естен тандырып.

Біз салған соңғы сойқанда
Құзғындар қалды мәңгіріп.

Достарым менің сүйінді,
Дұшпаным менің күйінді.
Шабуылға шыққан алаңда
Өлігі жаудың үйілді.

Фашистке алған мазамды,
Аудардым оқпен назарды.
Екі жүз күнгі қоршаудан
Сталинград тазарды.

Бой алдырмайтын күдікке,
Ерліктен ғана үміткер,
Қасымда Отан ұлдары –
Тасындай сайдың жігіттер.

Олармен біздің білек бір,
Олармен біздің жүрек бір.
Түріміз бөлек болғанмен,
Ойымыз ортақ, тілек бір.

Қарқыннан аян танбасым,
Тосады тағы алда сын.
Көріктім, Күміс, күт мені,
Жеңіспен жетер Жалғасың.

1943 жыл, 10 ақпан»

ҚЫРШЫНДАР

Жер салмағын жүрегімен көтерген,
Сендерді іздеп өткен күнге жетем мен.
Өздеріңе өрнекті өлең арнасам,
Мендік парыз сонда ғана өтелген.

Жауап таппай отырмын сан сұраққа,
Ел жетерін білдіңдер-ау мұратқа.
Өлсең өлдің оққа төсеп кеудені,
Дұшпаныңа бас имедің бірақ та.

Үшпай жатып көңілінің кептері,
Бітпей солған өмірінің көктемі.
Қыршындардың қандарымен жазылған
Бізге жеткен тарихнама беттері.

Жүрек отын жігерімен жандырып,
Ел біткенді ерлігімен таң қылып,
Құзғын жауға қыран болып шүйілді
Шырқау көктен Гастелло мен Әбдіров.

Кездерің жоқ тар күндерде тайсалған,
Қиындықта қайыспаған қайсарлар.
Өлімдерің өмірлерге бергісіз,
Жиырмасында жанын қиған жайсаңдар!

Әр жүректің түкпірінде тұрсыңдар,
Сендер – мәңгі таусылмайтын жырсыңдар.
Ұрпақпенен жасайсыңдар ДАҢҚ болып,
Батырлықтың символындай қыршындар!

ҚАЛИДАН «ҚАРА ҚАҒАЗ» КЕЛГЕН КҮН

Ада боп ата арманы,
Соғыстың баты-ау салмағы.
Гитлершіл жауды сол күні
Бар ауыл болып қарғады.

Қалса деп аман бағыма,
Қалиын күткен сарыла,
Төртінші ұлдың қазасын
Естіді әке тағы да.

Ақ отау қалды қаңырап,
Шайқалды қара шаңырақ.
Тұяқбай қалды тұяқсыз,
Әз ана қалды аңырап.

«Арайлап атар бұла таң,
Тек аман болсын ұлы Отан!»
Жалғыз сөз табу қиын-ақ
Жылаған жанды жұбатар.

Кетірген жұрттың мазасын,
Ер берер жаудың жазасын.
Көтеріп тұрды бар ауыл
Қалидың сонда қазасын.

СМАЙЫЛДЫҢ ОМАРЫ

Сырың аз да құпияң көп біз білер,
Қасиетіңнен айналайын, ізгі жер.
Бабаларын ұрпақтары жыр етіп,
Асылдарын қастерлеген біздің ел.

Отан арын ту ғып ұстар жоғары,
Ер есімін ел ұмытқан жоқ әлі.
Соның бірі – азаматы Арқаның –
Қызыл құлақ Смайылдың Омары.

* * *

Жүйріктей қалып қойған кермесінде,
Жұртынан жігіттерін бөлмесін де.
Наз қалды ғашықтарда айтылмаған,
Саз қалды домбыраның пернесінде.

Жауынан беті қайтып көрмеп еді,
Ер Омар беретұғын елге көрік.
Осы жол кіре алмады қан майданға
Қалғасын жасы құрғыр егделеніп.

«Жеріме от қоймақ боп желікті кім,
Еліммен еркінмін де еріктімін...» –
Омекең айтып отыр бұйымтайын,
Колхоздың кеңсесіне келіп бүгін.

«Революция дабылын білесіңдер,
Шыныққан жаным соның күресінде.
Жүз төрт мың қаржы берем Жеңіс үшін,
Көрсін жау шалдың қосқан үлесін де».

Үлгі алды ердің ісін халық көріп,
Болсын деп бастаманың арты көрік.
«Жүз төрт мың» Омар берген кірді ұрысқа
Иманов атындағы танк болып.

Кезі жоқ оның жұрттан жырақ қонған,
Сұм соғыс тағы да бір сынақ болған.
Алғыс хат алды Омекең, бақытты еді,
Қолы бар Сталиннің, Главкомнан!

Омар боп от күндерден атың қалған,
Ақберен өлең сыйлап ақынға да,
Түгіскен топырағында төмпешік боп
Жатырсың, бас иемін, батыр баба!

СОҒЫСТЫҢ СОҒҒЫ ОҚТАРЫ

Атылды да соғыстың соңғы оқтары,
Арман елі тағы да алға аттады.
Той жасады Жеңіске арнап бәрі,
Елге қайтып жаужүрек солдаттары.

Қайсар ұлдар барында бір ұғымы,
Отанымның аян боп ұлылығы.
Тоғызыншы май болып жеткен елге
Жеңіс күні,
Ұлыстың Ұлы күні!

«Арайланған ілесіп күн көшіне,
Жігіттер жетер еңбек жүлдесіне».
Лапылдап жыр оқыды ақын біткен
Шығып ап БЕЙБІТШІЛІК мінбесіне.

Үзбей жібін үміттің, жалғап тағы,
Арман елі аршындап алға аттады.
Атылмаған оқ қалды жүректерде,
Атылғанмен соғыстың соңғы оқтары!

* * *

Мен соғысты көргем жоқ, көп естідім,
Ол біз үшін үрейлі елес бүгін.
Мен атынан қорқамын, сезем оның
Балалардың ойыны еместігін.

Естігем жоқ қайғының қаралы әнін,
Арман шыңы, жыр тауы қарағаным.
Мен соғысты көргем жоқ, көрдім оның
Жер бетіне сап кеткен жараларын.

Мың сан арман жолдарын кесіп өткен,
Соғыс деген – сұр жылан есі кеткен.
Құрсағында сәбиді жетім етіп,
Он сегізде аруды жесір еткен.

Егіліп бір сыр айтар жан жүйесі,
«Қос жанарсыз тірліктің сәнді несі?»
Днепрден өтерде зағип болған,
Көп естігем ақ көкем әңгімесін.

Ашық таңда күнде той, күнде қызық,
Өсірейік ұрпақты жырға емізіп.
Кімге таңсық ананың жоқтау үні,
Хиросима қайғысы кімге қызық?!

Соғыс деген сұр жылан құрсын әрі,
Биік өссін тірліктің гүл шынары.
Махаббатын, достығын айта берсін
Жұлдыз жанған жылдардың жыршылары.

1985 жыл

МАЗМҰНЫ

Көне ұнның көмейінен сабақталған жыр3

ЖЫЛҚЫ ЖӨТЕЛГЕН ЖЫЛ...

Жылқы жөтелген жыл... ..	23
Аңдардың аруы еді ақбөкендер	30
Ажал аждаһасы	36
Аттыдан жаяу жүріп кегін алған.....	44
Серілердің серісі – Сегіз сері	54
Днепрдің тербетіп толқындары... ..	67
Үрдіңнің көрдім үр күнін... ..	74
«Әдебиет – ардың емес, ақшасы бардың ісіне айналып кетпесе екен...»	80
Алматыдан сөйлеп тұрмыз!	89
«Тоқырау тоқмейілсуден басталады»	95
Әдебиет ешқашан біреудің талап қойып, тапсырма беруімен жасалмайды.....	104
Көктемнен көктем іздеген елдің ұлы.....	112

ТАЛАНТ – ТАҒДЫРЫҢНЫҢ ТАМЫРЫ

Ұлттың ұлы ақыны	123
Қазақ өлеңі қайда барады?	139
Сәкен Жүнісов жылы	158
Бозаңдағы бозторғай	162
Сексенге сегіз сауал.....	169
Қазақ қара сөзінің дарабозы	178
Өткелдер мен өткендер	191
Сұрмерген тартқан жебедей.....	207
Марфуға	214
«Мен де жүрмін туған жерге нұр шашып...»	224
Кеңістік көк, кербез көл... ..	232
Баламен де, ағамен де сырласқан	242
«Таңбасын» қалдырған суреткер.....	246
Сәкен соқпағы	251
Қазыналы еді Қажекең... ..	256
Ақын Есенқұл Жақыпбековпен қоштасу сөз	261
Талант – тағдырыңның тамыры	263

Ақындық әлем, арда өлең...	274
Өлгендер қайтып келеді...	283
«... Табиғатқа өлең айналар»	290
Өлеңді кім қорғайды?	299

БІР ӨЛЕҢІМ БАР ЕДІ...

Тұрқы ерек тұлпар қостым аламанға	305
Аймауытов тойы	307
Ақынның соңғы ойы	309
Биіктікті сүйемін	310
Іңкөр көңіл	311
Дала жыры	312
Сыр	314
<i>Жәйрем жырлары</i>	
Шежіреге үңілсек	315
Жәйрем таңы	316
Жұмысшы поселкесі	317
Үлкен Жәйрем	318
Мұхиттан ұшқан көгершін	319
Саусақсыз қолдар жырлайды	321
Мен соғысты көргем жоқ	323
Соғысқа кірген солдаттар	325
Жауынгер Жалғастың жарына жазған хаты	326
Қыршындар	328
Қалидан «қара қағаз» келген күн	329
Смайылдың Омары	330
Соғыстың соңғы оқтары	332
«Мен соғысты көргем жоқ, көп естідім...»	333

Ғалым Жайлыбай

ТАҢДАМАЛЫ

Үшінші том

Эссе, ой-толғаамдар, сұхбаттар және өлеңдер

Редакторы *Қуат Құрмансейіт*
Техникалық редакторы *Эльмира Заманбек*
Көркемдеуші редакторы *Жеңіс Қазанқаров*
Корректоры *Венера Ғайнуллина*
Компьютерде беттеген *Ақерке Сқақова*

Басуға 15.10.14 қол қойылды.
Пішімі 60x90 ¹/₁₆. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 21,0.
Тапсырыс №267. Таралымы 2000 дана.

ISBN 978-601-7568-48-1

«Фолиант» баспасы
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13

«Фолиант» баспасының баспаханасында басылды
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13